

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON DAVLAT JAHON TILLARI UNIVERSITETI
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI KAFEDRASI**

ISTIQLOL VA TIL

TOSHKENT - 2022

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

O‘ZBEKISTON DAVLAT JAHON TILLARI UNIVERSITETI

O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI KAFEDRASI

RESPUBLIKA MIQYOSIDAGI ILMIY-AMALIY ANJUMAN

***ISTIQLOL VA TIL
ILMIY DAVRIY TO‘PLAMI***

TOSHKENT - 2022

Ushbu ilmiy to‘plamga o‘zbek tilini davlat tili va xorijiy til sifatida o‘rganish hamda o‘qitishning zamonaviy tendensiyalari, o‘qitish metodikasidagi yangi yo‘nalishlar va ularning samaradorligini oshirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol usullarning ahamiyati, tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik muammolari, uslubshunoslikning nazariy va amaliy masalalariga oid maqolalar kiritilgan.

Tahrir hay’ati:

f.f.n., dotsent	N.Jiyanova
f.f.n., dotsent	S.Maksumova
f.f.n., dotsent	O.Mo‘minova

To‘plamdan o‘rin olgan maqolalarning saviyasi, sifati va ilmiy dalillarning haqqoniyligi hamda mazmuni uchun mualliflar mas’uldirlar.

@ O‘zbekiston davlat jahon
tillari universiteti

ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЧЕТ ТИЛИ СИФАТИДА ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИДА МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТ ВА КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯ ТУШУНЧАЛАРИ

Худайбергенова Зилола
филология фанлари доктори, профессор
Бартин университети
Туркия Республикаси

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитиш технологиясида маданиятлараро мулоқот ва коммуникатив компетенция тушунчаларининг амалий аҳамияти ҳақида фикр юритилган.

Анъанага кўра, ҳар қандай таълимнинг мақсади битирувчи эга бўлиши керак бўлган билим, кўникма ва малакалар тўплами билан белгиланади¹. Бугун, афсуски, бу етарли эмас. Битирувчи нафақат фанни билиши, балки у бўйича малакали бўлиши керак. Ҳозирги вақтда компетенция ва компетентлик тушунчалари бутун дунё таълимини модернизация қилиш стратегиясида асосий тамойил ҳисобланади.

Компетенция – маълум бир кенг соҳада билим, кўникмаларни қўллаш, умумий турдаги муаммоларни ҳал қилишда амалий тажриба асосида муваффақиятли ҳаракат қилишдир. Компетентлик, ўз навбатида, маълум бир фан соҳасида самарали фаолият учун зарур бўлган билим ва тажрибанинг мавжудлиги йиғиндисидир. Бу икки тушунча ўз моҳиятига кўра бир-биридан тубдан фарқ қилди. А.В.Хуторскойнинг фикрича, “компетентлик – бу шахснинг тегишли компетенцияга, шу жумладан унинг унга ва фаолият предметиға шахсий муносабатиға, эга бўлишидир”².

Бу тушунчаларни умумтаълим мактабларининг педагогик амалиётиға жорий этиш таълим мазмуни ва усулларини ўзгартириш, ўқувчилар таълимнинг тўлалигича ва алоҳида фанларни ўрганишда ўзлаштиришлари керак бўлган фаолият турларини аниқлаштиришни талаб қилади.

¹ Селевко Г.К. Компетентности и их классификации [Электронный ресурс]//Режим доступа: http://matem.uspu.ru/i/inst/math/subjects/M04OPDMAT_MAT2007D02.pdf

² Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования // Народное образование. - 2003. - № 2.

Битирувчининг компетенцияга эга бўлганлиги, яъни нимага қодирлиги, қайси фаолият йўлини ўзлаштирганлиги, нималарга тайёр эканлиги ҳақидаги таъриф компетенцияга асосланган ёндашув дейилади.

Компетенцияга асосланган ёндашув асосан билимларни етказиш ва кўникмаларни шакллантиришдан иборат бўлган доминант таълим парадигмасини босқичма-босқич қайта йўналтиришни, потенциалнинг, яъни битирувчининг замонавий кўп омилли ижтимоий-сиёсий, бозор иқтисоди, ахборот ва коммуникацияга асосланган макон шароитида «омон қолиш» ва барқарор ҳаёт суриш қобилиятини шаклланирувчи компетенциялар мажмуасини ўзлаштириш учун зарур шарт-шароитларни аниқлатади³.

Коммуникатив компетенция бу компетенцияларнинг асосийлардан биридир. Бу компетенция тил билан чамбарчас боғлиқ ва илгари бу тушунча шундай изоҳланган. Бироқ, сўнгги пайтларда социологлар, психологлар ва ўқитувчилар баркамол шахс учун фақат тил кўникмалари ва нутқ кўникмаларига эга бўлиш этарли эмаслигини – мулоқот қилиш қобилияти ёки коммуникатив кўникмалар ҳам зарурлигини тушуна бошладилар. Ўзгарувчан шароитларда жамиятнинг тилни билиш даражасига нисбатан ижтимоий тартиби нафақат тилни билишда, балки ҳақиқий мулоқотда тилидан фойдаланиш қобилиятида ҳам намоён бўлади.

Ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитишда коммуникатив компетенцияси - бу ўқувчиларга она тилида сўзлашувчилар роя қиладиган лингвистик ва ижтимоий қоидаларни ҳисобга олган ҳолда турли хил ижтимоий жиҳатдан аниқланган вазиятларда чет тилидан амалий фойдаланиш имконини берадиган билимлар, қобилиятлар, кўникмалар тўпламини ўз ичига олади.

Хорижлик талабаларнинг ўзбек тили бўйича коммуникатив компетенциянинг юқори даражаси ҳар доим ҳам коммуникантларнинг маданиятлараро даражада муваффақиятли ўзаро мулоқотини, уларни ўз она маданиятларининг ўзаро таъсири нуқтаи назаридан ўзаро тушунишини кафолатламайди. Талабалар

³ Селевко Г.К. Компетентности и их классификации [Электронный ресурс]//Режим доступа: http://matem.uspu.ru/i/inst/math/subjects/M04OPDMAT_MAT2007D02.pdf

орзу қилган бирон тил коммуникатив компетенциясининг шаклланиши узок вақт давомида чет тили она тили муҳити бўлган шароитда содир бўлди. Бу истақ “чет тилини ўрганувчиларга ўз она тилида сўзлашувчилар қиёфасида ўзларини моделлаштиришлари, ўқувчининг ижтимоий ўзига хослиги ва маданий келиб чиқишининг аҳамиятини эътиборсиз қолдиришлари кераклигини билвосита билдиради”⁴. Бирок, чет тилини ўрганишни бошлаган талаба ўзининг ижтимоий-маданий юкига, ўзига хос маданий анъаналарига эга. Муваффақиятли маданиятлараро ўзаро мулоқот қилиш учун икки томонлама қарашни ривожлантириш, ўз маданий ўзига хослигини йўқотмасдан бошқа маданиятни муносиб қабул қилиш ва шу йўл билан маданиятлараро компетенцияни ривожлантириш керак. Сиз барча керакли билимларга эга бўлишингиз ва ҳатто ўзингизнинг ҳам, бошқа одамларнинг хатти-ҳаракатларини тўғри тушунишингиз мумкин, лекин миллий-маданий моделлар ва хатти-ҳаракатларнинг ўзига хослиги ҳисобга олиш ва уларни ўзаро боғлаш, суҳбатдошга ўз хатти-ҳаракатларини бехато етказиш кўникмаларига эга бўлиш маданиятлараро мулоқот хусусиятларидан хабардор бўлиш зарур.

"Маданиятлараро компетенция" тушунчаси XX аср 90-йилларининг охирида жаҳон педагогика ва методология фанига шахснинг маданиятлараро мулоқотда муваффақиятли иштирок этиш қобилиятини шакллантириш кўрсаткичи ва янги таълим парадигмасининг муҳим таркибий қисми сифатида кирди⁵. Замонавий геоиқтисодий ва геомаданий вазиятлар инсонни ягона умумий дунёда бирга яшашга мажбур қилади, яъни бу дунёнинг барча маданиятлар ва халқлар вакиллари билан самарали ўзаро манфаатли мулоқот ўрнатиш имконияти мавжуд. Бунда энг муҳим ролни турли тил ва этник жамоалар вакиллари ўртасидаги ўзаро тушуниш ва ўзаро муносабатларнинг ягона мумкин бўлган кўприги бўлиб хизмат қиладиган тил ўйнайди. Бирок,

⁴ Елизарова, Г.В Культура и обучение иностранным языкам. – СПб: КАРО, 2005. С.159.

⁵ Селевко Г.К. Компетентности и их классификации [Электронный ресурс]//Режим доступа: http://matem.uspu.ru/i/inst/math/subjects/M04OPDMAT_MAT2007D02.pdf

дунёга нисбатан шаклланган бағрикенг маданиятлараро қарашсиз, тилни билиш деярли фойдасиздир. Демак, педагогик, услубий ва биринчи навбатда, тилшунослик фанларини маданиятлараро мулоқот муаммосига, тўғрироғи, ўқувчиларнинг унда самарали иштирок этиш қобилиятини шакллантириш муаммосига йўналтириш зарурати туғилади.

Маданиятлараро вазиятдаги мулоқот, ҳатто бир тилда мулоқот қилганда ҳам, билим ва жаҳолат ўртасидаги зиддиятларга тўла. Шу сабабли, маданиятлараро мулоқотни ўргатишнинг мақсадларидан бири ўқувчиларнинг маданий ҳамжамият ва дунёнинг бошқа миллий-лингвистик манзараси муҳитида турли лингво-этно-миллий шахснинг коммуникатив фаолияти нормаларига мос келадиган лексик ва грамматик тузилмаларни амалга ошириш ва тушуниш қобилиятини ривожлантириш орқали ушбу зиддиятларнинг олдини олиш ва ҳал қилишдир.

Бир қатор муаллифлар маданиятлараро мулоқотни турли миллий маданиятларга мансуб мулоқот иштирокчиларининг адекват ўзаро тушуниши сифатида изоҳлайдилар⁶. Маданиятлараро мулоқотнинг энг тўлиқ таърифи И.И.Халеева томонидан берилган: “Маданиятлараро мулоқот - бу турли маданият ва тилларга мансуб одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ўзига хос жараёнлари⁷ йиғиндисидир. Бу нафақат турли маданиятларга мансуб бўлган, балки бир вақтнинг ўзида ўзаро ҳамкорлик шериклари ўртасида содир бўлади, уларнинг ҳар бири иккинчисининг "бошқа" эканлигидан хабардор бўлади ва ҳар бири "шерик" нинг бегоналигини ҳис қилади»⁸.

Ушбу таърифдан маълум бўладики, маданиятлараро мулоқот табиатан жуда мураккаб ва ўзлаштириш учун машаққатли маҳоратдир. Маданиятлараро мулоқотга киришиш жиддий тайёргарликни талаб қилади.

Маданиятлараро компетенция ўзбек тилини чети тили сифатида ўрганувчиларга қўйиладиган коммуникатив компетенциясининг ажралмас

⁶ Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1993. С.26.

⁷ Халеева И.И. О гендерных подходах к теории обучения языкам и культурам // Известия Российской академии образования. - 2000. №1

⁸ Томахин Г.Д. Лингвострановедение: что это такое? // ИЯШ. – 1996. – № 6. – с. 22-27.

қисми бўлганлиги сабабли, бири иккинчисининг ривожланиши ривожланишига ёрдам беради. Маданиятлараро компетенция - бу ўзига хос хусусиятга эга бўлган компетенция, коммуникаторлар учун содир бўлаётган воқеаларнинг умумий қулай муҳитини яратиш ва бунинг натижасида ҳар икки томон учун натижаси ижобий бўлган мулоқотга эришиш қобилияти. Бу она тилида сўзлашувчининг коммуникатив қобилиятига ўхшамайди ва фақат маданиятлар воситачиси - чет тилини ўрганувчи лингвистик шахсга хос бўлиши мумкин. Маданиятлараро компетенцияни шакллантиришнинг мақсади тил шахсининг ўз маданиятидан ташқарига чиқиш ва ўз маданий ўзига хослигини йўқотмасдан маданиятлар воситачиси фазилатларига эга бўлиш имконини берадиган сифатга эришишдир.

Педагогика ва методикага маданиятлараро мулоқот ва компетенция тушунчаларининг киритилиши ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитиш мақсадларининг моҳияти ва мазмунини сифат жиҳатидан ўзгартиради.

Ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитишда қуйидаги мақсадларга эришиш режалаштирилган:

- ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитишнинг коммуникатив компетенциясини унинг таркибий қисмлари йиғиндисиде ривожлантириш, яъни:

- нутқий компетенция - нутқ фаолиятининг тўртта асосий тури (гапириш, тинглаш, ўқиш, ёзиш) бўйича коммуникатив кўникмаларни ривожлантириш;

- тил компетенцияси – дарс учун танланган мулоқот мавзулари ва вазиятларига мувофиқ янги тил воситаларини (фонетик, имло, лексик, грамматик) ўзлаштириш; ўрганилаётган тилнинг лингвистик ҳодисалари, фикрни она ва чет тилларида ифодалашнинг турли усуллари ҳақидаги билимларни ўзлаштириш;

- ижтимоий-маданий / маданиятлараро компетенция - талабаларнинг тажрибаси, қизиқишлари, психологик хусусиятларига мос келадиган мавзулар, алоқа соҳалари ва вазиятлари доирасида ўрганилаётган тил мамлакатлари / мамлакатлари маданияти, анъаналари, воқеликлари билан танишиш. унинг

турли босқичлари; маданиятлараро мулоқот нуқтаи назаридан ўз мамлакатини, унинг маданиятини ифодалаш қобилиятини шакллантириш;

- компенсацион компетенция - ахборотни қабул қилиш ва узатишда тил воситаларининг етишмаслиги шароитида вазиятдан чиқиш кўникмаларини ривожлантириш;

- тарбиявий ва когнитив компетенция - умумий таълим қобилиятларини, фаолиятнинг универсал усулларини янада ривожлантириш; талабаларнинг тиллар ва маданиятларни мустақил ўрганишлари учун мавжуд бўлган усул ва услублар, шу жумладан янги ахборот технологияларидан фойдаланиш билан таништириш;

• ўзбек тилини чет тили сифатидаги таълим салоҳиятини рўёбга чиқариш орқали талабалар шахсини ривожлантириш:

- глобаллашув шароитида кўп маданиятли, кўп миллатли дунё асосида талабаларнинг ўзбек тилини ўрганишга бўлган эҳтиёжини шакллантириш ва ўзбек тилини мулоқот, билиш, ўз-ўзини англаш ва ижтимоий мослашув воситаси сифатида ўзлаштириш. замонавий дунёда мулоқот ва билим воситаси сифатида ўзбек тили ва она тилини ўрганиш муҳимлигини англаш;

- шахснинг фуқаролик ўзига хослигининг таркибий қисмлари сифатида умумий маданий ва этник ўзига хосликни шакллантириш; фуқаролик, ватанпарварлик фазилатларини тарбиялаш; миллий ўз-ўзини англашни ривожлантириш, турли жамоалар одамлари ўртасида ўзаро тушуниш истаги, бошқа маданиятнинг намоён бўлишига бағрикенглик билан муносабатда бўлиш; ўз маданиятини яхшироқ билишга рағбатлантириш;

- ўзбек тили орқали ўзбек маданияти асосларини эгаллаш истагини ривожлантириш;

- ўзбек тилида саломатликни сақлашнинг ижтимоий тан олинган шакллари ҳақида маълумот бериш ва ёмон одатлардан воз кечиш зарурлигини муҳокама қилиш орқали соғлом турмуш тарзини олиб бориш зарурлигини англатиш.

Бинобарин, ўзбек тилини хориж тили сифатида ўқитувчининг бевосита мақсади умумий ўқув мақсадларидан келиб чиқади, яъни ўқувчиларда кўйидаги кўникмаларни шакллантириш ва ривожлантиришни режалаштиради:

- маданиятлараро мулоқотнинг ҳақиқий вазиятларида ўзбек тилидан фойдаланиш;
- ўзбекларнинг турмуш тарзини тушунтириш ва ўрганиш;
- ўрганилаётган тилнинг она тилида сўзлашувчиларини дунёнинг лисоний тасвири билан таништириш орқали дунёнинг англашнинг индивидуал манзарасини бойитиш ва кенгайтириш ⁹.

Бу мақсад ўзаро боғлиқ учта жиҳатни прагматик, когнитив, педагогик хусусиятларни ўз ичига олади:

Прагматик жиҳат талабанинг коммуникатив компетенциясини шакллантириш билан боғлиқ. Когнитив хусусият - ўзбек тилидан ўзбек маданиятини ўрганиш воситаси ва маданиятлараро компетенцияни ва умуман шахсни ривожлантириш воситаси сифатида фойдаланиш. Педагогик жиҳат нолингвистик мавжудлик услубини (кўп маданиятли тил шахси) аниқлашга қаратилган. Маданиятлараро ўзаро таъсир шароитида муваффақиятли мулоқот қила оладиган одамнинг тилга оид бўлмаган фазилатлари мустақиллик, фаоллик ва эмпатияни ўз ичига олади. Баъзида эмпатия бошқа фикрлаш тарзига бағрикенглик намоён бўлиши билан боғлиқ.

Шундай қилиб, ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитишнинг том моҳияти ўзбек тилида мулоқот қилишни ўрганиш, ижтимоий-маданий билим ва кўникмаларни эгаллашни назарда тутди. Бусиз тилни амалий ўзлаштириш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Чет тилини ўқитишнинг маданий йўналиши нафақат умумий таълим ва таълим мақсадларини, балки жуда аниқ амалий мақсадларни ҳам амалга оширишни таъминлайди. Ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитиш мазмунида ижтимоий-маданий компонентни ўзлаштириш технологиясини ишлаб чиқиш зарурати ўқитувчининг энг муҳим вазибаларидан биридир. Шу билан бирга, таққослаш учун талабаларнинг она

⁹ Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1993. -С.117.

маданияти ҳақида унутмаслик керак, чунки фақат бу ҳолда талаба бошқа маданият вакиллари томонидан дунёни идрок этишнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганади. Шундан келиб чиққан ҳолда, талабалар ўрганилаётган тил мамлакати, бу вазиятда Ўзбекистон миллий маданиятининг асосий мавзулари (тарих, география, сиёсий ва ижтимоий муносабатлар, таълим, спорт бўйича) бўйича билимларга эга бўлишлари керак.

Таълим сифати кўп жиҳатдан мамлакат – Ўзбекистон ҳақида танланган лингвистик-маданий материалга боғлиқ. Ўзбекистоннинг ҳаёти ва турмуш тарзига оид долзарб ва қизиқарли маълумотлар, фотосуратлар, диаграммалар, статистик маълумотлар, ўқитувчининг батафсил шарҳлари ва тақдим этилган материалга асосланган мулоқот машғулоти ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитиш фанининг ўқув-услугий мажмуаларини замонавий талабларга тўлиқ мослаштириш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Селевко Г.К. Компетентности и их классификации [Электронный ресурс]//Режим доступа: http://matem.uspu.ru/i/inst/math/subjects/M04OPDMAT_MAT2007D02.pdf
- 2.Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования // Народное образование. - 2003. - № 2.
3. Елизарова, Г.В Культура и обучение иностранным языкам. – СПб: КАРО, 2005. С.159.
- 4.Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1993. С.26.
- 5.Халеева И.И. О гендерных подходах к теории обучения языкам и культурам // Известия Российской академии образования. - 2000. №1
- 6.Томахин Г.Д. Лингвострановедение: что это такое? // ИЯШ. – 1996. – № 6. – с. 22-27.

ТАЛАБАЛАРНИНГ НУТҚ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА СЎЗЛАРНИНГ ЭТИМОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Б.Қараева, п.ф.н., доцент
Москва Давлат лингвистика университети

Аннотация: Ушбу мақолада талабаларнинг нутқ маданиятини шакллантиришда сўзларнинг этимологиясидан фойдаланишнинг амалий аҳамияти ҳақида фикр юритилган.

Тил ўрганувчилар учун ҳар доим келиб чиқиш тарихи, яъни этимологияси маълум бўлган сўзларни ўрганиш қизиқарли ва уларни эслаб қолиш осон кечади. Бу усулдан фойдаланиш талабаларнинг сўз бойлигини ошириш, дунёқарашини янада кенгайтириш ва уларнинг тили ўрганилаётган мамлакат тарихи ва маданияти билан таништиришда ҳам ёрдам беради.

Этимологияга оид тадқиқотлар олиб борган ўзбек тилшунос олимларидан А.Маматов шундай ёзади: ”Аёнки, вақт ўтиши билан ҳар бир сўз ҳам маъно, тузилиш (шакл) жиҳатдан фонетик-морфологик ўзгаришларга учрайди. Иккинчи томондан, авлодлар мунтазам равишда алмашиб туради, тил эгалари ҳаёти давомида турли ижтимоий-сиёсий ҳодисалар юз беради ва улар, албатта, тилга ўз таъсирини кўрсатади. Бунинг натижасида сўз ўзидан ниманидир йўқотади нимагадир эга бўлади, баъзи сўз ва морфемалар эса бутунлай нуқтилади”[1,4]. Муаллифнинг фикрларига қўшилган ҳолда, айтишимиз мумкинки, ўзбек тили этимологияси ҳам уни чет тили сифатида ўрганувчи талабалар учун жуда қизиқарли, айниқса, бугунги рус адабий тили таркибида каттагина қатламни ташкил этувчи сўзларнинг келиб чиқиши, тарихини ўрганиш фойдадан холи эмас, аксинча, талабаларнинг сўз бойлигини оширади, дунёқарашини кенгайтиради, улар учун она тили бўлган рус тилида мавжуд бўлган ўзбекча ва умумтуркий сўзлар, туркий тиллар ва ҳатто европа тиллари орқали кириб келган форсча, арабча сўзларни ҳам шу тарзда билиб оладилар, қизиқишлари янада ортади, тилимиз орқали ўзбек халқи, маданиятимиз ва тарихимизга бошқача қарай бошладилар.

Ҳар бир тилни ўрганиш жараёнида луғатлардан унумли фойдаланиш тавсия этилади. Ўзбек тилининг луғат бойлигини ўрганиш учун этимологик луғатларга мурожаат этиш эса ўқув жараёнининг мазмунини бойитади, талабаларнинг сўз бойлигини ошириб, уларнинг ўзбек тилида мулоқотга киришларини тезлаштиради. Бу жараёнда талабалар сўзнинг мазмуни, аҳамияти, пайдо бўлиш тарихи билан яқиндан танишадилар.

Дунёнинг тараққий этган бой бошқа тиллари каби ўзбек тили луғатининг бойиб бориши жуда узок давом этган ва тарихий шарт-шароитлар, воқеларга билан боғлиқ бўлган мураккаб жараёндан иборат. Ўзбек тилининг уч жилддан иборат этимологик луғатида бу тарихий жараённинг қандай давом этганлиги натижаларини кўриш мумкин. Этимология тилшуносликнинг тараққий этиб борадиган тил сатҳи дейишимиз мумкин. Ўзбек тилшунос олими Ш. Раҳматуллаев томонидан тайёрланган “Ўзбек тилининг этимологик луғати” уч жилддан иборат бўлиб, унинг биринчи жилдида ўзбек ва умумтуркий сўзлари берилган, луғатнинг иккинчи жилдида эса тилимизда мавжуд бўлган форсча-тожикча сўзлар атрофлича изоҳланган, луғатнинг учинчи жилдида ўзбек тилига ўзлашган арабча сўзларнинг этимологиси батафсил келтирилган[2,3, 4].

Бизнинг тадқиқотимиз жараёнида тил ўрганувчилар она тили рус тили бўлган аудиторияни ташкил этишини ҳисобга олган ҳолда, рус тилига ўзлашган умумтуркий , форсча-тожикча ва арабча сўзларнинг этимологиясини бериш зарур деб ҳисоблаймиз, чунки ҳар бир амалий машғулот мазмунида талабалар ўзбек сўзлари билан танишиб, уларни ўзлаштиришда давом этадилар, талабалар учун бу жараён қизиқарли кечади, янги ўрганилаётган чет тилидаги сўзларни ўрганиш, яъни ўз луғат бойлигини янги сўзлар билан бойитишдан иборат. Шу тарзда рус тили этимологик луғатларига мурожаат этган ҳолда ўзбек сўзларини ўрганиш янада мустаҳкамлаб борилади.

Соҳа мутахассисларидан Т.Л.Федорова, О.А.Щегловаларнинг айтишларича, бугунги рус адабий тилининг бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар ҳисобига бойиши асосан, XVII асрдан бошлаб XX асргача давом этган[5,5]. Шунингдек, рус тилида анча илгари асрларда пайдо бўлган сўзларни

кўришимиз мумкин. Бу эса қадимда славянлар ва туркий қабилаларининг азалий алоқалари бўлганлигини кўрсатади ва бу алоқаларни рус тили таркибига ўзлашган туркий сўзлари орқали ҳам илғашимиз мумкин бўлади. Масалан, бугунги рус тилида қўлланадиган *аул* сўзи IV асрларда кириб келганлигини ва аҳоли яшайдиган жой маъносида қўлланганлиги қайд этилади[5,5]. Албатта, бугунги ўзбек адабий тилида қўлланадиган *овул* сўзининг маъносини ўзбек тилида сўзлашувчилар яхши биладилар. Ўзбекистоннинг узок қишлоқлари, айниқса, республикамизнинг чўл ҳудудларида яшовчи аҳоли нутқида кўп қўлланадиган ва бадий асарларда маҳаллий бўёқни берадиган сўз тарзида ишлатилиши кўпчиликка маълум.

Рус тилида бу жараён доимий равишда бугунги кунларгача давом этиб келмоқда. Бугуни кунда ўзбек спорти ютуқлари ҳам тилимизни дунё миқёсида тарғиб қилинишига катта ҳисса қўшаётганини таъкидлаш мумкин. Миллий спортизмга оид биргина *кураш* сўзи ёрдамида *чала, ёнбош, ҳалол, гирром* сўзларининг кириб борганлиги нафақат рус тилида, балки дунё тилларида бу сўзларнинг ўзлашганлигини ва бошқа тилларнинг бойишига ва чет тиллариининг этимологиясига ҳисса қўшаётганлигини айтсак бўлади.

Ўзбек санъатининг довуғи бутун дунёга таралган. “Лазги” хоразм рақсининг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ЮНЕСКО бўлимида қадриятлар сифатида киритилганлиги ҳам *лазги* сўзининг дунё халқлари луғат бойлигидан ўрин олганлигини кўрсатади. Бундан ташқари ўзбек халқ оғзаки ижодида сўз санъати билан боғлиқ *аския* жанрининг борлиги ҳам кўпчиликни қизиқтиради. Бу жанр ҳам халқимизнинг ўзига хос жиҳатларини кўрсатувчи миллий қадриятлардан бири сифатида ЮНЕСКО хазинасига киритилган. Шу тариқа *аския* сўзи дунё аҳлининг луғат бойлигига кириб борди. Бу ҳақда интернет сайтларида кўплаб маълумотларни кузатишимиз мумкин.

Ўзбек тилини рус тили билан қиёслаб ўрганишда талабаларнинг нутқ бойлигида умумтуркий сўзларнинг мавжуд бўлганлиги ўзбек тилида бу сўзларнинг маъносини тушуниш ва ўзлаштиришда жуда қўл келади. Мисол

тариқасида рус тилига ўзлашган умумтуркий сўзлардан баъзи бирларини кўриб чиқамиз.

Умумтуркий ёки соф ўзбек сўзлари ҳисобланган ва рус тилида қўлланадиган бир қатор сўзлар мавжуд. Масалан, ҳозирги рус адабий тилида биргина *а* ҳарфи билан бошланувчи *аксакал, алмаз, алтын, амбар, арба, аргамак, аркан, аршин, атаман, аул,* каби сўзларнинг сўзларнинг қўлланиши рус тили луғат бойлиги таркибида умумтуркий сўзларнинг салмоқли эканлигини кўрсатади [5, 18- 31б]. Ҳозирги ўзбек тилида бу сўзлар *oqsoqol, olmos, oltin, ombor, arg'umoq, arqon, arshin, ataman, ovul* тарзида қўлланади, рус тилида фонетик жиҳатдан бир оз ўзгаришларга дуч келган бу сўзларнинг талабалар томонидан эслаб қолиниши жуда осон кечади.

Биргина *к* ҳарфи билан бошланувчи сўзларнинг рус тилига туркий тиллардан ўзлашган қатлам сифатида анчагина эканлигини кўришимиз мумкин: *кабан, казак, казна, казнчей, кайма, каланча, калым, камыш, капкан, каракуль, карандаш, караул, карга, карман,кафтан, кизил, кинжал, кирпич, кишиши, ковер,колбаса, курага, курган,кутерьма* каби сўзлар. Улар орасида *камыш, кирпич, каракуль, курага, курган* каби сўзларни ўзбек тилидан рус тилига ўзлашган сўзлар сифатида мисол келтиришимиз мумкин [5, 144- 195б].

Рус тилида қўлланиувчи *айва* сўзи ҳам келиб чиқишига кўра умумтуркий сўз ҳисобланади, лекин бугунги ўзбек адабий тилида биз бу сўзни *беҳи* тарзида қўллаймиз. Ҳозирги рус адабий тилида келиб чиқишига кўра умумтуркий ёки ўзбекча бўлган *утюг, кирпич. курага, бахрома* сўзларини келиб чиқиши умумтуркий ёки соф ўзбекча саналган ушбу сўзлар дейишимиз мумкин, лекин бугунги ўзбек тилида бошқа кўринишда қўлланадиган сўзларнинг мавжудлиги ҳам тил тараққиётида изоҳ талаб қиладиган сўзлар ҳисобланади. Масалан, рус тилида ишлатиладиган кийим номлари, *камзол,кафтан, сарафан, тюбетейка, епанча* сингари кийим номларини билдирувчи сўзлар бу тушунчалар туркий халқларда анча олдин пайдо бўлиб, бошқа тилларга, жумладан рус тилига ҳам ўзлашганлигини билдиради.

Ералаш, есаул каби сўзларнинг этимологиясини эса тушуниб олиш ҳам унчалик қийин эмас. Шунингдек, Москва шаҳрида *Арбат, Новая Басманная, Малая Ордынка, Большая Ордынка, Ташкентская, Ферганская, Самаркандская, Каланчевская, Кантемировская* сингари ва бошқа кўп сингари жой номларининг аталиши ҳам туркий ва славян халқларининг кўп асрлик алоқалари давом этиб келаётганлигини англатади.

Юқорида келтирилган мисоллар ва фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, рус тилига туркий тиллардан ва жумладан, ўзбек тилидан ўзлашган сўзларнинг келажакда тадқиқ қилиниши зарур. Бу эса туркий тилларнинг ва ўзбек тилининг дунё миқёсида тарғиб қилиниши, нуфузининг оритиб боришида катта аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 1-жилд. -Т.: Университет, 2000. - 599 б.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 2-жилд. -Т.: Университет, 2003. - 600 б.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 3-жилд. -Т.: Университет, 2009. - 283 б.
4. А.Маматов. Этимологик кузатишлар (Ўзбек тили материаллари асосида). -Т.: 2010. - 283 б
5. Федорова Т.Л., Щеглова О.А. Этимологический словарь русского языка. - М.:ЛадКом, 2007. С. 607 .

МОНОЛОГИК НУТҚ - ТИЛ БИЛИМИНИНГ ЮҚОРИ ДАРАЖАСИ СИФАТИДА

З.Салишева
ЎзДЖТУ доценти

Аннотация: Ушбу мақолада тил таълимида монологик нутқнинг турлари ва амалий ўрни ҳақида фикр юритилган.

Тил ва нутқ ўзаро узвий боғлиқ ҳамда мураккаб ҳодисалар бўлиб, артикуляцион, физиологик, рухий, ижтимоий фаолиятлар натижаси ҳисобланади. Шу боис тил ва нутқ масалалари тилшуносликнинг ҳам, психологиянинг ҳам, методиканинг ҳам ўрганиш объекти ҳисобланади. Тилшуносликда нутқ тилнинг маҳсули сифатида ўрганилса, психология нутқ жараёнининг индивид билан боғлиқ хусусиятларини ва физиологик механизмларини таҳлил қилиш билан шуғулланади. Боғланишли нутқ шаклидаги мулоқот жараёни жуда мураккаб бўлиб, сўзловчи мулоқот юритиш учун миясида юзага келган фикрни тугал бир шаклда идрок қилиб олгач, уни ташқи нутқда ифода қилишга киришади. Шунга кўра, монологнинг ички ва ташқи турлари ажратилади. Нутқ аввалдан режалаштирилган ва тайёрланган бўлиши, айти пайтда у режалаштирилмаган ва, табиийки, тайёрланмаган нутқ бўлиши ҳам мумкин. Нутқнинг режалаштириш жараёни ички нутқ деб аталиб, унда сўзловчи ўзи ифода қилмоқчи бўлган фикрларга мос лисоний воситаларни танлай бошлайди. Ботиний ва зоҳирий нутқ тушунчалари қадимги шарқ алломалари ҳамда қадимги грек файласуфлари асарларида ҳам ўзига хос ўрин тутган, ботиний нутқ зоҳирий нутқни тайёрлаб берувчи муҳим омил сифатида тавсифланган.

Тил таълими жараёнида ички нутқни ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор бериш лозим, чунки ҳар қандай нутқ аввал ички нутқ ҳолатида бошланиб, кейин ташқи нутқ шаклида намоён бўлади. Б. Ф. Баевнинг фикрича, «ўқув фаолияти инсон ҳаётида унинг ички нутқининг турли шакл ва вазифаларини юзага чиқаришга хизмат қилади» Ички нутқ фаолиятини тадқиқ қилиш, айтиқса, иккинчи тил таълимида катта аҳамиятга эга.

Нутқнинг юзага чиқиши, аввало, унинг лингвистик жиҳатларига боғлиқ бўлади. Гапириш жараёнида тил материалларини ўзаро боғлиқ ҳолда қўллаш тақозо этилади. Нутқнинг оғзаки ва ёзма, монологик, диалогик шакллари ҳам мавжуд бўлиб, улар турли лингвистик воситаларни қўллашни талаб этади.

Нутқ жараёни нутқни юзага келтирувчилар иштирокига кўра монолог, диалог ва полилог турларига бўлинади. Монологик нутқ юқори даражадаги коммуникатив, информатив бирлик бўлиб, сўзловчининг ўз фикр-мулоҳазасини боғланишли ифодалаш фаолиятидир. Ушбу нутқ тури диалогик нутққа нисбатан психологик ва лисоний жиҳатдан анча мураккаб жараён бўлиб, сўзловчидан ўз фикрларини аниқ, ўзаро изчил ва узвий боғлиқликда ифодалаш кўникмаларини талаб этади. Шу боис монологик нутқ малакаларини эгаллаш кўпроқ меҳнатни талаб қилади.

Монологик нутқнинг бирламчи муҳим хусусияти унинг узвийлиги бўлиб, бунда сўзловчи ахборотни мавзуга йўналтирувчи қўшимча саволлар ёрдамсиз изчил тарзда баён этиши зарур бўлади. Бунинг учун фикр ёйиқ, бир қадар кенгроқ ифодаланиши, жумлалар грамматик жиҳатдан тўғри тузилиши ва онгли равишда танлаб ишлатилиши талаб этилади. Шунини ҳам қайд этиш керакки, ёйиқ ва узлуксиз шаклда баён этилаётган монологик ахборот, айти пайтда, тугалланган характерга эга бўлиши ҳам керак. Бунинг учун дастлаб, ахборот мавзуси шакллантирилиши, сўнгра у изчил равишда кенгайтириб борилиши, ахборот сўнгида айтилганлардан хулоса чиқарилиши талаб қилинади. Сўзловчи ўз фикрининг баёни давомида унинг мантикий изчиллигига диққат-эътибор қаратиши, узук-юлуқ сўзламаслиги, изчилликка эришиш учун эса айтмоқчи бўлган фикрларини аввалдан режалаштириб олиши керак бўлади. Боғланишли монологик нутқ лингвистик нуқтаи назардан гапларнинг диалогик нутққа қараганда тўлиқлиги, ёйиқлиги, баёний шаклда ифодаланиши билан тавсифланади. Нутқнинг ушбу турида китобий нутққа хос синтактик бирликлар, чунончи, жумлаларни боғловчи пайт равишлари (сўнг, сўнгра, кейин, аввал, олдин, дастлаб), сабаб-натига маъносини ифодаловчи сўзлар (шунинг учун, шу сабабли, шу боис, чунки, натижада, оқибатда), кетма-

кетликни, изчилликни ифодаловчи равишларни (кетма-кет, бирма-бир, биринкетин)ни тўғри қўллаш, гапда сўзлар тартиби, боғловчи ва боғловчи воситаларни тўғри танлай олишга боғлиқ бўлади. жестлар, мимика кабилардан ҳам фойдаланиши керак бўлади.

Таъкидлаш жоизки, фикрнинг аниқлиги, мантиқийлиги, етарли ахборотга эга бўлиш, фикрни далиллай олиш, фикрга муносабат билдириш, яъни субъектив баҳолай олиш монологик нутқнинг зарур хусусиятлари ҳисобланади. Одатда, монологик нутқ мақсадга мувофиқлик, тугалланганлик, ихтиёрийлик, мантиқийлик, изчиллик, тайёрланганлик каби хусусиятлари билан тавсифланади. Монологик нутқий малакага эга бўлиш бир вақтнинг ўзида ҳам мантиқий, ҳам лисоний дастурни амалга ошириши, яъни сўзловчи ўз фикрини боғланишли тарзда равон баён этиши, матн ҳеч қандай узилишларсиз, жумлалар ўртасида тўхтамларсиз яхлит ҳолда айтилиши учун ички дастурлаш, яъни олдинги гапни айтиш жараёнида кейинги гап мазмунини ўйлаб олиш ва унга мос ифода воситаларини режалаштириб олишдан иборатдир. Иккинчи тил таълимида монологик нутққа ўргатишда шу хусусиятларни ҳам назарда тутиш, хусусан, мазмунни мантиқий боғлиқликда ифодалай олиш кўникмасини ҳосил қилиш, асосий фикрни ифодалашга, муайян мақсадга йўналтириш, айтилган фикр-мулоҳазалардан хулоса ва умумлашмалар чиқаришга ҳам ўргатиб бориш керак бўлади.

Нутқий фаолиятни эгаллаш нутқий ифодаларни юзага келтиришнинг турли механизмлари, хусусан, зарур нутқий бирликларни вазиятга мос ҳолда танлаш ва ижодий ишлаш кўникмаларини эгаллашни тақозо этади. Бу, энг аввало, сўзлар ва уларнинг грамматик шаклларини танлаш ва жамлашдан бошланади. Н. И. Жинкин ушбу физиологик жараёни икки қисмга: нутқий фаолиятни юзага келтирувчи анализатор ва эшитиш анализаторига бўлиб ўрганган. Унинг қайд қилишича, биринчи босқичда сўзлар танлови кетади, иккинчи босқичда эса сўзларни ўзаро боғлаш жараёни кузатилади. Нутқ механизmlарини шу тарзда трансформациялаш, яъни шаклланиш ва такомиллашиш жараёни фақат нутқий фаолият шароитида, нутқий мулоқотда

юз берадиган ахборот алмашинуви орқали амалга ошиши мумкин. Ушбу механизмлар фақат нутқий мулоқотга эҳтиёж пайдо бўлганда ишга тушади. Иккинчи тил таълимининг асосий вазифаси айнан шу нутқ механизмларини ишга тушириш, талабаларнинг ўрганаётган тилда ахборот алмашинув қобилиятини рўёбга чиқаришдан иборат. Бунинг учун талабаларда шу тилда гапириш эҳтиёжини юзага келтириш ва уларга мазкур тилнинг лексик-грамматик имкониятларидан етарли даражада фойдалана олишни ўргатиш керак бўлади. Бироқ иккинчи тилда грамматик жиҳатдан тўғри сўзлаш кўникмалари ва нутқий малакаларни ҳосил қилиш жараёни осонлик билан юз бермайди. Бунга, албатта, тил ўрганишга бўлган эҳтиёж даражаси (табiiй ёки сунъийлик ҳолатлар), иккинчи тил ва она тили ўртасидаги фарқ-тафовутлар даражаси (тил интерференцияси) катта таъсир этади. Шулардан келиб чиқиб, айрим методик тадқиқотларда нутқни грамматик жиҳатдан тўғри шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, талабаларни француз тилида грамматик жиҳатдан тўғри монологик нутқ тузишга ўргатиш юзасидан тадқиқот иши олиб борган Л. В. Волкова ўз изланишларида монологик нутқда ифодаланаётган мазмун ва унинг грамматик жиҳатдан тўғри шакллантирилишини бош мезон деб билади. Унинг фикрича, монологик нутқ мазмун нуқтаи назаридан тугалланган фикрни ифодаловчи грамматик жиҳатдан шакллантирилган ва ўзаро узвий боғланган композицион бутунликдан иборат.

Монологик нутқни турларга ажратишда ҳам фикрлар турли хил бўлиб, жумладан, А.П.Запорожченко монологик нутқни вазифасига кўра: образли баёний монолог, конкрет баёний монолог, монолог-муҳокама, монолог-ҳикоя, монолог-даъват, монолог-ишонч, монолог-хулоса типларига, Х.Д. Баранник эса функционал хусусиятларига кўра: ахборот-шарҳ, ахборот-баён, соф илмий, ўқув, оммабоп, соф оммабоп, суд-ҳуқуқ, расмий, тантанали нутқ турларига; тузилиш хусусиятларига кўра: тайёрланган ва тайёрланмаган нутқ турларига; нутқ вазиятига кўра: бевосита ёки билвосита алоқадор турларга бўлиб ўрганган. Л.В.Волкова монологик нутқни характери ва коммуникатив-

нутқий мақсадига кўра 6 та (баён этиш, тавсифлаш, ахборот бериш, ҳикоя қилиш, тақриз, ҳисобот) турга бўлиб ўрганишни тавсия этади. О.А.Нечаева монологик нутқни баёний монолог, тасвирий монолог, муҳокама монолог турларига бўлиб ўрганишни таклиф этади, Л.Т.Аҳмедова ушбу турлар каторига тавсифномани ҳам киритишни тавсия этади. Биз О.А.Нечаеванинг нуқтаи назарига таянган ҳолда таълим жараёнида монологик нутқни: баёний монолог, тасвирий монолог, муҳокама монолог турларига бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз (1-жадвалга қаранг).

1-жадвал.

Монологик нутқ турлари ва уларнинг вазифавий-мазмуний тавсифи

Монологик нутқ турлари	Монологик нутқ вазифалари	Монологик нутқ тузилиши
Баёний монолог – бирон-бир объектнинг доимий ёки мунтазам такрорланувчи хусусиятлари изчилликда баён этилган нутқ кўриниши	Воқеа-ҳодисаларнинг доимий такрорланувчи хусусиятларни изчилликда кетма-кет баён этиш	Экспозиция. Тугун. Воқеалар ривож. Кульминация. Ечим.
Тасвирий монолог – шахс ёки предметнинг ривожланиш жараёнидаги ҳаракат-ҳолатини ижодий тасвирловчи нутқ кўриниши	Тасвирланаётган объектнинг ички ва ташқи хусусиятларини умумий тавсифлаш, у ёки бу ҳолатдаги ўзгаришларни ижодий ифодалаш	Тасвир объекти ҳақида умумий тасаввур. Тасвир объектнинг алоҳида белгилари. Муаллиф баҳоси, хулоса
Муҳокама монолог – мулоҳаза юритишни талаб қилувчи нутқ тури бўлиб, муаммоли масала, далил-исбот, якуний хулосага келиш, мулоҳаза билдиришга ундовчи фикрлар берилиши талаб этилади.	Объект, воқеа-ҳодисага доир муаммоли масалани ўртага қўйиш, далил-исбот келтириш, умумий хулосаларни билдириш, шахсий мулоҳазаларни билдиришга ундовчи фикрларни ифодалаш	У ёки бу фикр, нуқтаи назарни ифодаловчи тезис. Далил-исботлар. Мулоҳаза билдириш. Хулоса, ечим топиш

Кўринадикки, монологик нутқ малакасига эга бўлиш учун бир вақтнинг ўзида ҳам мантиқий-психологик, ҳам лисоний дастурни амалга ошириш, яъни матн ҳеч қандай узилишларсиз, ортиқча тўхтамларсиз айтилиши учун олдинги гапни айтиш жараёнида кейинги гап мазмунини ўйлаш ва унга мос ифода воситаларини режалаштириб олишдан иборат узлуксиз жараённи ўзлаштирган бўлиш талаб этилади. У нутқий бирликларни вазиятга мос ҳолда танлаш ва ижодий ишлаш кўникмаларини эгаллашни тақозо этади.

ТЕЗАУРУС – СЎЗ СЕМАНТИКАСИНИ ЁРИТУВЧИ ЛУҒАТ

Б.Суюнов
ф.ф.н., 3-курс докторанти,
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети

Аннотация. Мазкур мақолада, тезаурус ва унинг сўз семантикасини ёритувчи луғат сифатидаги моҳияти, луғатчиликка компьютер технологияларини татбиқ этиш хусусида фикр-мулоҳаза юритилган. Муаллиф мавзунини ёритишда ўзбек ва рус тилидаги илмий манбалар ҳамда турли хилдаги луғатлар, илмий тадқиқот ишларидан мақсадли фойдаланган ва тегишли илмий хулосалар чиқарган. Айниқса, мақолада тезаурус (луғат) яратишнинг долзарб масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Терминлар соҳа асосларини ўзлаштиришдаги асосий таянч тушунчалар бўлиб, унинг тараққиётини белгиловчи омил ҳисобланади. Шу жиҳатдан терминларни ўрганиш, терминлар семантик майдонидаги бирликлар ўртасидаги алоқадорлик, партонимик, иерархик муносабатларни таҳлил қилиш, соҳа тушунчаларини тизимли равишда ўзлаштиришда долзарб аҳамият касб этади.

Шаклдошлик ва маънодошлик қаторлари, лексема семантикасидаги жараёнлар тезаурус деб номланган компьютер луғатларида тизимли равишда дастурлаштирилган кўринишда акс эттирилади. Шу сабабли тезаурусларнинг лингвистик тадқиқотларда, айниқса, лексема семантикаси, семема, сема, валентлик тушунчаларини таҳлил қилишдаги аҳамияти каттадир.

Тезаурус таркибидаги сўзлар алфавит бўйича эмас, балки мавзу ва мавзулар мажмуи сифатида шаклланган лингвистик луғат ҳисобланади. Тезаурус – сўзлар ва сўз бирикмалари ўртасидаги турли боғланишлар (муносабатлар) ҳақидаги ахборотларни сақлашга хизмат қилувчи маълумотлар базасидир.

Тезаурус, айниқса, электрон форматдаги тезаурус ҳар бир соҳага доир сўзларни тўлиқ очиб берадиган луғатлардан бири саналади. Оддий луғатлардан фарқли ўлароқ, ҳар бир сўз моҳиятининг тўлиқ ёритиб

берилишини таъминлайди. Тезаурус луғатда бир қанча луғат белгиларининг мужассамланган ҳолатини кўриш мумкин. Бу луғатнинг электрон форматдаги кўриниши, инсоннинг вақтини тежаш, бир сўз ҳақида тўлиқ маълумот олиш имконини беради.

Тезаурус луғатда ҳар бир сўзнинг синоними, антоними, этимологияси, омоними ва у билан бирика оладиган сўзлар қатори очиб берилади. Ҳозирги тилшуносликда тезаурус лексик бирликлар ўртасидаги семантик муносабатлар (синонимлар, антонимлар, паронимлар, гипонимлар, гиперонимлар) кўрсатилган умумий ёки махсус лексика луғатидир.

Изоҳли луғатдан фарқли равишда тезаурус тушунчани изоҳлабгина қолмай, унинг сунъий интеллект доирасида фаол қўлланадиган бошқа тушунчалар ва шу тушунчалар гуруҳига муносабатини ҳам акс эттиради. Шу билан бир қаторда тезаурус информация (ахборот) назариясида субъект эгаллаган барча маълумотларнинг мажмуаси сифатида ҳам қўлланади¹⁰.

Тезаурусда бир қанча луғат белгиларининг мужассамланган ҳолатини кўриш мумкин. Бу луғатлар катта ҳажмдаги материални қамраб олгани учун, асосан, электрон форматдаги кўринишда бўлади. Сўз ифодалаган тушунча, предметлар соҳасини атрофлича тавсифлаш воситаси ҳисобланади ҳамда муайян тушунча, предмет ҳақида тўлиқ ҳолатда ахборот беради.

Тезауруслар компьютер луғатлари сифатида яқин-яқинлардан бошлаб шакллангандек туюлса-да, унинг дастлабки кўринишлари инсоният тарихининг муайян тарихий босқичларига бориб тақалади. Бу ҳақда компьютер лингвистикаси ва тезаурусга доир манбаларда маълумот берилган¹¹.

Ҳозир дунё тилларида тезаурусларнинг бир неча кўринишлари мавжуд. Шулардан энг машҳури инглиз тилида яратилган WordNet тезаурусидир. Бу

¹⁰Xolmanova Z. *Компьютер лингвистикаси*. – Т., 2019. – В. 87

¹¹Пўлатов А., Мухамедова М. *Компьютер лингвистикаси. Ўқув қўлланма*. – Тошкент, 2009; Пўлатов А. *Компьютер лингвистикаси: Академнашр*, 2011; Rahimov A. *Компьютер лингвистикаси асослари*. – Toshkent: Akademnashr, 2011; Kurbanova F. *Компьютер lugatlari: tezaurus*. – Toshkent, 2014.

луғат инглиз тилининг семантик имкониятлари, луғат бойлигини кўрсатишга хизмат қилади. Ўзбек тилида ҳам шу типдаги луғатларнинг яратилиши унинг давлат тили сифатидаги маъқеини оширишга, имкониятларини кенг ёритишга, лингвистикага доир тадқиқотлар кўламининг кенгайишига замин яратади.

“Матн таснифига таъсир кўрсатувчи факторлар ҳақида сўз борганда, лингвистик ресурслар муҳим роль ўйнайди. Шундай ресурс сифатида ўзбек тилининг лингвистик (миллий) корпусини таъкидлаш мумкин. Лойиҳалаштирилган корпуслар асосий талабларга жавоб бермайди. Биз бу ўринда WordNet типдаги лингвистик ресурсларни яратишимиз лозим¹²”.

Ўзбек тилининг WordNet – тезаурусини ишлаб чиқишда анъанавий ўзбек тили лексикографияси ва замонавий ахборот технологияларини уйғунлаштириш лозим бўлади. Корпус технологияларидан фойдаланиш ўзбек тилидаги сўзларни ҳам таҳлил қилиш, уларнинг реал контекстуал қуршовдаги лексик-семантик вариантларини акс эттирадиган ресурс яратишга имкон беради¹³.

Хулоса. 1. Тезаурус автоматик равишда тартибга солинган, сақлаш ва қидириш тизимига мослаштирилган маълумотлар мажмуидир. Унда кодлаш учун тавсия қилинадиган сўзлар (дескрипторлар) қидирув тизимида ҳужжат мазмунини очиқ берувчи муҳим калит сўз вазифасини ўтайди.

2. Тезаурус сўзлар ўртасидаги семантик боғланишларни ўзида тўлиқ акс эттиради, унинг таркибидаги сўзлар алфавит тартибига эмас, балки семантик алоқадорликка асосланади.

3. Тезаурус лексик бирликларнинг матндаги маънолари мисоллар орқали ёритилган максимал даражадаги тўлиқ луғат туридир.

¹²Раббимов И., Кобилов С. Решение некоторых задач классификации текстов узбекского языка. “Амалий математика ва информацион технологияларнинг долзарб муаммолари” мавзусидаги халқаро анжуман тезислари тўплами. Of the international scientific conference “Actual problems of applied mathematics and information technologies”. – Тошкент, 2019 йил 14-15 ноябрь. – Б. 288-289.

¹³Матлатипов Г.Р., Мадатов Х.А.Методология автоматизации постройки некоторых онтологий типа WordNet для узбекского языка через существующих WordNet. “Амалий математика ва информацион технологияларнинг долзарб муаммолари” мавзусидаги халқаро анжуман тезислари тўплами. Of the international scientific conference “Actual problems of applied mathematics and information technologies”. – Тошкент, 2019 йил 14-15 ноябрь. – Б. 286-287.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Баранов А. Введение в прикладную лингвистику. – Москва, 2001
2. Валитова Н.Р. Формирование профессионального тезауруса у студентов физкультурного вуза. Автореф. на соискание учёной степени канд.пед.наук. – Омск, 2012.
3. Kurbanova F. Kompyuter lugatlari: tezaurus. – Toshkent, 2014
4. Матлатипов Г.Р., Мадатов Х.А. Методология автоматизации постройки некоторых онтологий типа WordNet для узбекского языка через существующих WordNet. Of the international scientific conference “Actual problems of applied mathematics and information technologies”. – Тошкент, 2019 йил 14-15 ноябрь. – Б. 286-287.
5. Пўлатов А., Мухамедова М. Компьютер лингвистикаси. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2009
6. Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси: Академнашр, 2011
7. Раббимов И., Кобилов С. Решение некоторых задач классификации текстов узбекского языка. Of the international scientific conference “Actual problems of applied mathematics and information technologies”. – Тошкент, 2019 йил 14-15 ноябрь. – Б. 288-289.

ТИЛ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИДА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА ТЕХНОЛОГИК ТЕРМИНЛАРНИНГ ЭТИМОЛОГИЯСИ

Ахмедова М.Х.
ЎзМУ доценти

Annotatsiya: Ушбу мақолада тил ўқитиш жараёнида педагогик технологияларнинг ўрни ва технологик терминларнинг этимологик таҳлили ҳақида фикр юритилган.

Ахборот коммуникация технологиялари ривожланаётган ҳозирги кунда таълим тизимида ўқувчи ёшларга замон талабларига мос тарзда билим бериш ва интерфаол усулларини этимологиясини ёритиш ва дарс жараёнида кенгроқ қўллаш эҳтиёжи ортиб бормоқда. Интерфаол замонавий педагогик технология усуллари, таълимнинг самарали метод ва воситаларидан фойдаланиш ўқувчиларга билим беришнинг кенг имконини яратади. Ҳозирги кунда ўқитиш жараёнининг асосий вазифаси таълим мазмунини янгилашнинг узлуксиз тизимини рўёбга чиқаришдан иборат бўлиб, асосий мақсад ривожланган баркамол шахсни тарбиялашдир. Янгича фикрлайдиган ҳар қандай ўзгаришларга тайёр тура оладиган инсонни тарбиялашда унга янги-янги технологик ахборотларни қабул қила олиш қобилиятини шакллантириш узлуксиз таълимнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Тил ўқитишда янги педагогик технологиялар ва технологик терминларнинг этимологик тушунчаси янги терминларнинг турли тилларни ўқитишда тилнинг ўқувчига қандай ёритиб берилиши ва унинг қандай ўрганилиши каби тушунтирилади.

Этимология – (юнонча *etimos*-ҳақиқий, *logos*-таълим) тилшунослик бўлими, сўзларнинг келиб чиқишини ўрганиш, уланинг асл тузилиши ва семантик алоқалари. Бу термин 2 минг йил илгари қадимги файласуфлар томонидан киритилга. Этимология тилнинг сўз бирикмаларини шакллантиришнинг манбалари ва жараёнини ўрганиш, шунингдек қадимги давр тилининг сўз бирикмаларини реконструкция қилишдир. Тилдаги сўзлар бир вақтнинг ўзида маълум бир тарихий (аммо мавжуд бўлмаган) моделлар

билан ўзгариб туради. Бунда сўзларнинг асл нусхасини яширади. Этимолог ушбу тилни ўрганиб, замонавий кўринишга эга бўлиши кераклигини тушунтириши керак.

Педагогик кузатиш - одатда табиий кузатиш орқали ўқувчиларнинг фанларни ўзлаштиришлари, уларнинг хулқ-атвори ва муомалалардаги ўзгаришларни ҳисобга олиш ва тегишли таълимий-тарбиявий таъсир кўрсатиш йўллари белгилаш учун қўлланилади. Бу метод тадқиқотчининг педагогик тажрибанинг муайян бир томони ва ҳодисаларини бирор мақсадни кўзда тутиб идрок этиш ташкил этади. Бунда кузатишлар тезлиги ва сони, кузатиш объекти, вақти, педагогик вазиятларни кузатиш учун ажратиладиган характеристика ва ҳоказолар ҳисобга олинади.

Педагогик сўраш методи - тадқиқотчининг бошқа кишилардан педагогик тажрибанинг бирор томони ёки ҳодисалари ҳақида ахборот олиш жараёни бу методнинг асосини ташкил қилади. Сўраш саволларнинг мантикий ўйланган системасини, уларнинг аниқ ифодаланишини, нисбатан камчилиги (3-5та) назарда тутилади. Шунингдек, қатъий формадаги жавобни («ха», «йўқ») ҳам тақозо этиши мумкин. Тест синовлар методи- бу ёзма жавобларнинг оммавий равишда йиғиб олиш методидир. Тест синовларини (анкеталарини) ишлаб чиқиш мураккаб илмий жараён. Пировард натижада тадқиқот натижаларининг ишончлилиги анкеталар мазмунига, берилаётган саволлар шаклига, тўлдирилган анкеталар сонига боғлиқ бўлади. Одатда тест саволларининг маълумотларини компьютерда математик статистика методлари билан ишлашга имкон берадиган қилиб тузилади.

Статистика маълумотларини таҳлил қилиш усули - халқ таълими соҳасидаги, жумладан, ажратилган маблағларнинг доимий ўсиб бориши, дарслик ва ўқув қўлланмалари, кўргазмали қурооллар, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш, мактаб қурилиши, хўжалик шартномалари ва улардан тушаётган маблағлар статистика усули орқали аниқланади. Математика ва кибернетика усуллари - ўқитиш назарияси, амалиётида ҳисоблаш математикаси ва кибернетикаси машиналари ёрдамида бир тилдан иккинчи тилга таржима,

дастурли таълим ва уни машина орқали бошқариш, ўқитишни мустаҳкамлаш, баҳолаш орқали таълим-тарбия самарадорлигини ошириш дифференциал ва индивидуал таълим бериш, мактаб ҳисоботини машиналар ёрдамида тузиш каби жараёнлардир. Бу каби методлардан фойдаланиб таълим ва тарбия ишларини олиб бориш фақатгина педагог учун эмас, иқтисодиёт жабхаларида фаолият юритаётган бошқарувчи ходимлар, оилада фарзанд тарбияси билан шуғилланувчи ота-оналар учун ҳам, жамоа билан ишлайдиган маъсулиятли шахс учун ҳам зарурий шарт бўлган усуллардан биридир. Амалиётда кенг қўлланаётган интерфаол қуйидаги методлар: “Фикрлар ҳужуми”, “Тармоқлар”, “Бумеранг”, “Лойиха” “Инсерт”, “ФСМУ”, “БББ”, “3x4” кабиларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Шунингдек, ўқувчиларнинг таълим жараёнидаги билиш қобилиятини фаоллаштириш мақсадида педагогик ўйинлардан кенг фойдаланилади. Педагогик-психологик ўйинлар интеллектуал ўйинлар, ҳаракатчанлик ўйинлари, инновацион ўйинлар, тренинг ўйинлари, саҳналаштирилган ўйинларни ўз ичига олади. Дарс давомида бу терминларнинг этимологиясини ҳам ўқувчига ёритиб борилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Зеро, инсон тарбиясидек мураккаб жараёнга ҳеч қачон эътиборсиз бўлмаслик зарур.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Пизани В. Этимология. М., 1956.
2. Топоров В. Н. О некоторых теоретических основаниях этимологического анализа. –М: «Вопросы языкознания», 1960.
3. Михаленко А. О., Колесниченко М. А. Интересная этимология или почему слова такие разные. - Красноярск, 2014. -С. 21-22.

O‘ZBEK TILI DARSLARIDA MODELLASHTIRISH METODIDAN FOYDALANISH

O‘zDJTU O‘zbek tili va adabiyoti
kafedrasi dotsenti Saida Maksumova

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili darslarida modellashtirish metodidan foydalanishning amaliy o‘rni xususida fikr yuritilgan.

Model (lotincha «modelus» so‘zidan olingan bo‘lib, «nusxa», «andaza», «o‘lchov», «me'yor» ma'nolarini anglatadi) tabiiy fanlar yoki umuman fanda muayyan original-obyekt haqidagi ma'lumotlar majmuyi sifatida yuzaga kelgan hosila-obyekt, moddiy qurilma, grafik, sxema, umuman, bilish vositasidir. Boshqacharoq tushuntirganda, model tabiiy obyektlarning imitatsiyasidir (o‘xshashi, taqlidiy ko‘rinishi), u o‘zbek tilidagi “qolip”, “andaza” so‘zlariga mos keladi. Model hodisalarning yuzaga kelishi uchun asos vazifasini o‘taydi, bunda aniq yoki mavhum obyektlar kichraytirilgan obyektlar, sxemalar, chizmalar, fizikaviy konstruksiyalarda tadqiq etiladi. Modellashtirish metodida tadqiqotchi obyektning o‘zini emas, balki uning modelini o‘rganadi. Original bilan model o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik va mutanosiblik mavjud bo‘ladi.

Ushbu maqolada xalqimizning sevimli shoiri Erkin Vohidovning “Qaro qoshing...” nomli she’rini modellashtirishni ko‘rib chiqamiz.

Barmoq tizimida bo‘g‘inlarning muayyan guruhlariga ajralishidan paydo bo‘ladigan ritmik bo‘lak t u r o q deyiladi. U vazifasi jihatdan aruzdagi ruknga yaqin turadi. Turoqlar she'rda turkumni hosil qiladi. Turoqlar ritmga xizmat qiladi. Erkin Vohidovning “Qaro qoshing” she'rida turoqlanish quyidagicha:

Qaro qoshing / qalam qoshing // =4+4=8

Qiyiq qayrilma/ qoshing qiz. // =4+4=8

Qilur qatlimga / qasd qayrab // =4+4=8

Qilich qotil / qaroshing, qiz.. // =4+4=8

She'rdagi turoqlanish oxirigacha bir xil takrorlanadi.

She'r 2 banddan iborat, barchasi bir xil turoq tashkil qilgan, ya'ni 4+4= 8

Bo'g'inning tuzilishi, ya'ni uning necha va qanday tovush yoki tovushlardan tarkib topganligini unli va undosh fonemalarning lotincha nomlaridan olingan qisqartmalar yordamida modellashtirish asosida ko'rsatish mumkin:

Qaro qoshing, qalam qoshing, VV VC VC VC

Qiyiq qayrilma qoshing qiz. VC CCV VC C

Qilur qatlimga qasd qayrab, VC CCV C CC

Qilich qotil qaroshing, qiz. VC VC VVC C

Agar tilshunoslik nuqtayi nazaridan she'rni modellashtiradigan bo'lsak, quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

Fe'llar - F, otlar - O, sifatlar - SF, sonlar - S, ravishlar - R, olmoshlar - OL, undov so'zlar - U, taqlid so'zlar - T, modal so'zlar - M, yuklama - Yu, ko'makchi - K, bog'lovchi - B shakllarida ifodalanadi.

Qaro qoshing, qalam qoshing, Sf O O O

Qiyiq qayrilma qoshing qiz. Sf Sf O O

Qilur qatlimga qasd qayrab, F O O F

Qilich qotil qaroshing, qiz. O O F O

So'zlarning o'z va ko'chma ma'nolarini quyidagicha modellashtirsa bo'ladi. Masalan, so'zning o'z ma'nosi – O'M, ko'chma ma'nosi - KM.

Qaro qoshing, qalam qoshing, O'M O'M KM O'M

Qiyiq qayrilma qoshing qiz. O'M O'M O'M O'M

Qilur qatlimga qasd qayrab, O'M O'M O'M KM

Qilich qotil qaroshing, qiz. KM KM O'M O'M

Erkin Vohidovning quyidagi to'rtligidan so'zlar tub yoki yasama ekanligini modellashtirib ko'rsatamiz:

Tub so'z - TS

Yasama so'z - YAS

Qaro qoshing, qalam qoshing, TS TS TS TS

Qiyiq qayrilma qoshing qiz. YAS YAS TS TS

Qilur qatlimga qasd qayrab, TS TS TS TS

Qilich qotil qaroshing, qiz. TS TS TS TS

Ushbu misralardagi so'zlar necha bo'g'indan iborat ekanligini ham modellashtirish mumkin :

Qaro qoshing, qalam qoshing, 2B 2B 2B 2B

Qiyiq qayrilma qoshing qiz. 2B 3B 2B 1B

Qilur qatlimga qasd qayrab, 2B 3B 2B 1B

Qilich qotil qaroshing, qiz. 2B 2B 3B 1B

Ushbu misralardagi so'zlar o'z qatlam va o'zlashgan qatlam ekanligini ham modellashtirish mumkin. Bunda turkiy so'zlarni Ts arabcha so'zlarni As tojikcha so'zlarni Fs deb olish mumkin:

Qaro qoshing, qalam qoshing, Ts Ts As Ts

Qiyiq qayrilma qoshing qiz. Ts Ts Ts Ts

Qilur qatlimga qasd qayrab, Ts Ts As Ts

Qilich qotil qaroshing, qiz. Ts As Ts Ts

Ushbu misralarda q undoshining ketma-ket takrorlanishi , ya'ni alliteratsiyani quyidagicha modellashtirish mumkin:

Qaro qoshing, qalam qoshing, Q ... q... q...q....

Qiyiq qayrilma qoshing qiz. Q... q... q... q...

Qilur qatlimga qasd qayrab, Q... q... q... q...

Qilich qotil qaroshing, qiz. Q... q... q... q...

Xulosa qilib aytganda, O'zbek tili darslarida har bir pedagog ta'lim va tarbiya jarayonini o'z imkoniyati, kasbiy mahoratidan kelib chiqqan holda ijodiy tashkil qilishi mumkin. "O'zbek tili", "O'zbek tilining amaliy uslubiyat" darslarida so'zlarni har tomonlama tahlil qilish jarayonida yuqorida ko'rsatilgan modellardan yoki turli sxema, chizma va grafik organayzerlarga foydalanish mumkin. Bunday modellar, grafik organayzerlar o'tilgan bilimlarni mustahkamlashga, barcha talabalarni darsga qiziqtirib jalb qilishga, ularning mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Yo'ldoshev B. Kompyuter lingvistikasi. – Samarqand, 2003.
- 2.Valiyeva G. Rasmiy-idoraviy uslubning lisoniy birliklarini modellashtirish Magistrlik diss. –Т., 2003.
- 3.Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. -Т., 2011.
- 4.Xolmonova Z. Kompyuter lingvistikasi. –Т., 2020

ПОНЯТИЕ ПРОСТРАНСТВА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

**Авлакулов Я.
к.ф.н., доц. УзГУМЯ**

Аннотация. В статье рассматривается понятие пространства, в частности ономастического пространства как результат обособленной номинации предметов и явлений. Представляется классификация ономастического пространства узбекского языка, а также анализируются некоторые ономастические единицы.

Материальный мир, окружающий нас быт разнообразны и многолики: составляющие их части различаются по существу, состоянию, форме и виду. Слова, называемые термином нарицательные имена существительные, обозначают лишь часть из этих признаков – слова, входящие в категорию существительных.

Обобщённое, групповое обозначение предметов и явлений, суть и действия свойственны не только именам нарицательным, но и другим типам слов. Например, понятие о всяких цветах, всех их оттенках воплощено в словах «цвет», «отенок». Все понятия, входящие или соответствующие вкусу, благой цели, эстетической природе человека, выражаются словом «хороший», а его противоположные особенности – словом «плохой». Подобное обобщённое обозначение понятий свойственно почти всем частям речи. Однако люди уже давно поняли, что язык не в состоянии выполнять

свои функции лишь способом обобщения познания. Отдельные предметы, явления и объекты играют значительную роль в жизни людей, дающих им названия: очень важно наличие особенностей этих объектов в отличие от других. В частности, люди давали отдельные названия рекам, озёрам, родникам, находящимся на территории их проживания, для их обособления: Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Toshbuloq, Qutirbuloq и др.

Следовательно, имена собственные появляются благодаря необходимости и потребности обособленной номинации предметов и явлений, объектов. Когда нет необходимости в подобной номинации, они ограничиваются данными им общими названиями.

Способность обобщения является великим даром человеческого мышления. Без этой особенности язык был бы суперсложным явлением, труднодоступным пониманию и овладению, состоящим из миллиардов слов и грамматических средств. Наука определила существование в природе 100000 видов запаха. Роза имеет более 50 запахов. Однако эти запахи в узбекском языке обобщённо называются целым рядом слов и словосочетаний, такими, как, например, hid, is, bo‘y или sassiq, xushbo‘y, badbo‘y, hidli, yoqimli hid.

Следовательно, отдельная и обособленная номинация предметов и явлений именами собственными является своеобразным результатом, закономерностью.

В языкознании, в отличие от имён собственных, более тщательно и подробно изучены обычные (несобственные имена), т.е. имена нарицательные и другие типы слов. Это доказывается и тем, что в узбекском языке широко проанализированы нарицательные имена и другие типы частей речи, описаны почти все языковые особенности, что нельзя сказать об именах собственных. В существующих учебниках по лексикологии, грамматике, орфографии и словарях приводятся 4–5 видов имён собственных, а при анализе различных языковых особенностей слов игнорируются материалы имён собственных.

Правильное определение и обоснование сути и языковых функций имён собственных во многом зависят от максимального сбора материалов имён собственных конкретных языков и языков в целом, определения количества и объема этих названий, их роли и значения в лексическом составе языка, установления границ распространения типов имён собственных, также как и имён нарицательных. При этом очень важно точное определение научных критериев, требований и условий, предъявляемых к лексической единице (ономастической категории), именуемой именем собственным. Подобный научный критерий позволяет различать и разграничивать слово, считаемое именем собственным, от других имён нарицательных и смежных лексических единиц.

Определение существующих типов и количества имён собственных в каком-либо конкретном языке способствует познанию круга имён собственных этого языка, ономастического поля их распространения. Данная проблема в ономастических исследованиях толкуется в тесной связи с понятием ономастического пространства. Термин «топонимическое пространство» впервые использован В.Н.Топоровым. Позже А.В.Суперанская в своих работах, следуя за В.Н.Топоровым, использует термины «ономастическое пространство», «топонимическое пространство»¹⁴.

В «Толковом словаре узбекского языка» слово пространство толкуется следующим образом: «Круг, объем, масштаб распространения, охвата какой-либо деятельности, работы; уровень развития, усиления»¹⁵. Определение «объем, масштаб распространения, охвата» в приведенном толковании можно применить к «ономастическому пространству», поскольку последнее определяет круг, границы имён собственных в том или ином языке, указывает его количество и объём.

¹⁴ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. - М.: Наука, 1973. – С. 141.

¹⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати.. - Тошкент: Ўзбекистан миллий энциклопедияси, 2-жилд 2006. – Б. 453.

Понятие «пространство» отчасти сближается со значениями слов поле, ярус. В значениях аспект, сфера, круг слова «поле», сема поверхность (плоскость) слова ярус есть близость к слову пространство. К сожалению, в «Толковом словаре узбекского языка» не истолкованы терминологические значения этих трёх слов.

Слово «пространство» многозначно. Оно обозначает: 1) в философии: небесная ширь, место, пустота; 2) в обычном значении: ширь, поле, место, пустота; 3) широкие просторы на поверхности земли.

Этот термин также можно употреблять как ономастическое пространство, ономастическое поле. Однако в сфере ономастики подразумеваемое нами понятие выражает три особенности: 1) наличие типов имён собственных в каком-либо языке; 2) границы их распространения в языке; 3) объём ономастической лексики в языке. Для их обозначения недостаточно значения терминов ярус, поле. В связи с этим мы решили данное понятие передать словом пространство. Значения этих слов широкомасштабны, что ясно и из толкования этого слова.

Правильность и удобность применения понятия ономастическое пространство А.В.Суперанская объясняет на примере терминологического оборота топонимическое пространство'. «Этот термин удобен тем, что он подразумевает пространственное размещение имен и именуемых объектов, т.е. нахождение их в некотором отдалении друг от друга, что соответствует, размещению их на поверхности земного шара, а также за его пределами.

Кроме того, термин ономастическое пространство употребляется также в значении совокупность, комплекса имён собственных. Эта совокупность, по мнению А.В.Суперанской, – сумма имен собственных, употребляющихся в языке данного народа для именованя реальных, гипотетических и фантастических объектов”.

Таким образом, ономастическое пространство узбекского языка образует совокупность всех типов (видов) имён собственных. С этой точки зрения ономастическое пространство стоит близко к терминам

ономастическая лексика, ономастический фонд языка, система имён собственных языка, ономастические единицы языка, поскольку все собственные имена, существующие в ономастическом пространстве узбекского языка, считаются противоположным явлением лексике нарицательных слов узбекского языка.

Ономастическое пространство имеет широкое и узкое значения.

Общее ономастическое пространство языка можно назвать суперпространством (самым крупным).

Приведенная классификация ономастического пространства узбекского языка в определенном смысле является условной, так как взаимосвязи различных типов имён собственных, образующие ономастическую систему и отражающие их процессы, многогранны и сложны. Например, каждая конкретная – ономастическая единица (например, ойконим – Jizzax; гидроним Oqdaryo, Qorasuv; антропоним – Azimbek, Gulbahor; космоним – Cho‘iron, Zuhal и др.) как единство суперпространства и образующих его типов имён собственных непосредственно связана с ним и входит в него. Эти единицы также связаны с суперпространством посредством макро- и микропространства, к которым непосредственно относятся, поскольку эти пространства по существу являются материалом суперпространства.

Характерно, что приведенные микропространства не ограничиваются вышеуказанными микрогруппами, а, в свою очередь, разделяются на более маленькие пространства. Например: ойконим делится на катайконимы, урбаноним – на ойкодомонимы, годонимы и пр.

Использованная литература:

1. Бегматов Э. Улуфов Н. Ўзбек ономастикаси (Библиографик кўрсаткич) – Тошкент, 2008.
2. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 187 с.

3. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973, С. 141.

ДАВЛАТ ТИЛИ СОФЛИГИНИ САҚЛАШ – ДОЛЗАРБ МАСАЛА

Зубайда Шаропова

**Тошкент давлат аграр университети
доценти**

Аннотация. Мазкур мақолада, давлат тили ва унинг аҳамияти хусусида сўз юритилган.

Муаллиф ўзбек тилини дунё тиллари билан қиёслаган ҳолда таҳлил ва талқин қиларкан, она тилимизнинг жонкуяри сифатида мавжуд муаммоларга ҳам тўхталиб, тегишли амалий тавсиялар берган. Айниқса, мақолада давлат тилида иш юритиш ва уни ривожлантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Ўзбек тили – дунёдаги энг қадимий тиллардан биридир. Ҳисоб-китобларга кўра, сўз бойлиги ва луғат захираси бўйича ўзбек тили дунёдаги энг бой тиллар қаторида туради. Айни пайтда, ўзбек тилида 1 миллиондан ортиқ сўз ва тушунчалар мавжуд. Айрим манбаларда ўзбек тилида 1,4 – 1,6 млн. атрофида сўз борлиги қайд этилган¹⁶. Ўзбек тилининг 5 жилдлик изоҳли луғатида адабий тилимизга ўзлашган бор-йўғи 80 мингта сўзга изоҳ берилган¹⁷. Кўринадики, биз ҳали тилимиздаги сўзларнинг қарийб 10 фоизини ҳам луғатларда қамраб ололганимиз йўқ.

Инсон маънавий қиёфасининг бир кўриниши – бу давлат тилига эътибор. Сўз мулкининг султони, буюк мутафаккир Алишер Навоий ўзининг “Маҳбубул қулуб” асарида таъкидлаганларидек, *“Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз”*¹⁸, яъни кимки, бирор тилни билишни ихтиёр этмайди, демак, у шу элни ҳам эътибор ва назарга олмайди, демоқчи.

¹⁶М.Бобожон. Жаҳон тиллари ҳақида. – Тошкент: “Муҳаррир”, 2010.

¹⁷Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” – 2006

¹⁸ Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн. МАТ. – Тошкент: “Фан”, 2000

Ота-боболаримиз қадим-қадимдан бошлаб, кўп тил билишни ўзларига муддао деб билганлар. Икки тилда тенг ижод қила олган олим-у адибларни “зуллисонайн” ижодкор дейишган. “Зуллисонайн” сўзи араб тилидан олинган бўлиб, “*икки тил билимдони*”, деган маънони англатади. Хусусан, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абдурауф Фитрат каби ёзувчи-адибларимиз зуллисонайн ижодкорлар ҳисобланади.

Буюк қомусий аллома Абу Али ибн Сино машҳур табиб ва файласуф бўлиши билан биргаликда, араб, форс, турк, лотин ва сўғд тилларининг билимдони ҳам бўлган.

Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир, деб таъкидланади Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 4-моддасида¹⁹. Демак, юртимизда яшаётган ҳар бир фуқаро давлат тилига эътиборли бўлиши ва давлат тилида иш юритишни билиши шарт.

Ўзбек тилининг давлат тили даражасига кўтарилишида Навоий, Бобур, Фурқат, Муқимий, Хоразмий, Огаҳий, Ҳамза, Бехбудий, Авлоний, Фитрат, Қодирий, Чўлпон каби буюк бобокалонларимиз ва бошқа сўз усталарининг хизматлари катта. Биз ана шундай боболаримизнинг улкан меросини билмасдан туриб, давлат тилининг кадр-қиммати ва мазмун-моҳиятини англаб олишимиз қийин.

Албатта, она тилимизнинг софлиги учун ҳар биримиз масъулмиз. Хорижий тилларни ўрганиш она тилини унутиш ҳисобига эмас, балки она тилини янада чуқурроқ ўрганиш асосига қурилиши керак.

Бугунги кунда барча соҳаларда бўлаётгани сингари, она тилимиз ва у билан боғлиқ муаммолар ҳам аста-секин ўз ечимини топмоқда. Айтишимиз мумкинки, миллий ифтихоримиз, миллий ғуруримиз негизида, ҳеч шубҳасиз, миллатимизнинг тили туради. Ўзбек тили – ўзбек халқининг бебаҳо хазинаси, унинг маънавияти ва маданиятининг асосидир.

¹⁹Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019. 4-б.

Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон Фармони мамлакатимизда давлат тилини ривожлантириш, давлат тилида иш юритилишини таъминлаш, она тилимизга янги сўз ва терминларни татбиқ этиш, хорижий сўзлар ва терминларнинг ўзбекча муқобилини яратиш борасида янги-янги имкониятларни яратди ва шунга мос равишда халқимиз олдида масъулиятли вазифаларни ҳам қўйди.

Ҳозирги кунда давлат тилини ривожлантириш бўйича мавжуд муаммолар нималарда кўринади? жойларда, ташкилот ва муассасаларда лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбоси ва имлоси қоидаларини яхши билмаслик натижасида, кўплаб шиорлар, ички ва ташқи рекламалар, кўرғазмали воситалардаги матнларда имло хатолари ёки мантиқий хатоларга йўл қўйилмоқда. Масалан, “*Erni boqsang, er ham seni boqadi*”²⁰, *elon, dior*”, “*atele*” ва б.;

- ўзбек тилининг орфоэпия (тўғри талаффуз) қоидаларини яхши билмаслик оқибатида, ўзбекча сўзларда акцентологик (урғуни тўғри қўйиш) меъёрнинг бузилиши, сўзларни нотўғри талаффуз қилиш, шевага оид сўзларни қўллаш.

Масалан, *kottakon rahmat, voxolanki, bejizga, noloyiq emas, befarosatsizlarsha*;

- ўзбек тилининг орфография (тўғри ёзув) қоидалари ва сўзларнинг маъно хусусиятларни яхши билмаслик натижасида, сўзларни нотўғри ёзиш. Масалан, *o`tqazmoq, mundareja, “Kichkirik” maxallasi, Almazor tumani* каби;

- ўзбек адабий тили меъёрларини яхши билмаслик ва унга амал қилмаслик натижасида, муассасалар номи, ташкилотлар ва бўлимлар номларининг ҳар хил ёзилиши. Масалан, *O`zbek tili kafedrasi, Toshkent Davlat Yuridik Universiteti, Ichki Ishlar vazirligi*;

²⁰Навоий вилоятининг марказий кўчаларидан биридаги паннода худди шундай ёзиб қўйилган.

- техник хизмат кўрсатиш, маиший хизмат, тиббиёт ва бошқа соҳаларда кенг қўлланилаётган хорижий сўз ва терминларнинг ўзбекча муқобиллари ҳаётга татбиқ этилмаётгани. Масалан, *Hotel, vulkanizatsiya, balansirovka, paynet, beeline, Real medical;*

- телерадиоинтервьюларда шева сўзларининг кўп ишлатилиши, ўзбек адабий тили қоидаларига риоя қилмаслик ва бунга интервью олувчи журналистларнинг бепарволиги ва бошқалар.

Хулоса. 1. Агарда, юртимизда яшаётган ҳар бир фуқаро давлат тили – ўзбек тили масаласига оғ-номус ва иймон-эътиқод масаласи деб қараб, жонбозлик кўрсатиб, юқорида санаб ўтилган камчиликларга барҳам берса, эътибор қаратса, албатта бундай хайрли ишларимиз яқин келажакда ўзининг амалий натижасини беради.

2. Бу тил Соҳибқирон Амир Темур эъзозлаган, ҳазрат Алишер Навоий ижод қилган ва кўкларга кўтарган тил сифатида яна ўз мартабасига эга бўлади. Дунё тиллари қаторида ўзига хос сеҳри ва жозибаси билан жаранглаб, албатта ошуфта қалбларни ларзага солади ва хушнуд этади.

3. Ўзбек тили – ўзбек халқининг мавжудлиги, унинг тафаккур хазинаси, миллий-маданий бойлигидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. “Халқ сўзи” газетаси // 2019 йил, 22 октябрь.

2. Мирзиёев Ш. “Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг 30 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи”. “Халқ сўзи” газетаси. // 2019 йил 21 октябрь.

3. Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн. МАТ. – Тошкент: “Фан”, 2000.

4. М.Бобожон. Жаҳон тиллари ҳақида. – Тошкент: “Муҳаррир”, 2010.

5. Расулов Р., Суюнов Б., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. – Тошкент, 2010.

6. Турсунов У. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1975.

7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. 2006.

8. Ҳозирги ўзбек адабий тили//Ғ.Абдурахмонов таҳрири остида. – Тошкент, 1966.

TOG‘AY MURODNING “YULDUZLAR MANGU YONADI” ASARIDA FONOSTILISTIK VOSITALARNING USLUBIY O‘RNI

**Jiyanova N.
O‘zDJTU dotsenti, f.f.n.**

Annotatsiya: Ushbu maqolada Tog‘ay Murodning “Yulduzlar mangu yonadi” asarida qo‘llanilgan fonostilistik vositalar va ularning uslubiy o‘rni xususida fikr yuritilgan.

Bizga ma‘lumki, sheva milliy til birligi sifatida o‘rganiladi va fanda dialektizm deb ataladi. Dialektizmlar ma‘lum bir xudud doirasida qo‘llaniladigan, faqat o‘sha xudud uchun tushunarli bo‘lgan til birligidir. Masalan, qirriq, xirpi, o‘tirik, cho‘kich, muvadak, tullak kabi. Ular badiiy va she‘riy asarlar tilida ma‘lim uslubiy maqsadlar uchun qo‘llaniladi.

Umumxalq tilining muhim qismi bo‘lgan dialektizmlar, garchi asosan so‘zlashuv uslubiga xos birlik sanalsa-da, ulardan badiiy adabiyotda foydalanishga yo‘l qo‘yiladi²¹. Chunki badiiy adabiyot obrazlilikka asoslangan bo‘lib, yozuvchi mana shu obrazning qaysi xudud vakili ekanligini ifodalashda sheva so‘zlaridan foydalanadi. Shuning uchun ham badiiy matnda sheva so‘zlarini kuzatish mumkin. Bu esa boshqa til birliklari kabi sheva so‘zlarining ham uslubiy vazifaga xoslanishini ifodalaydi.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma‘naviy qadriyatimiz hisoblanadi²². Shuning uchun ham yozuvchi va shoirlar sheva

²¹ Suyun Karimov.O‘zbek tili funksional stilistikasi. Samarqand, 2010.111-bet._

²² S.Ashurboyev.O‘zbek dialektologiyasi”.Toshkent, “Navro‘z”, 2016-yil. 3-bet

soʻzlaridan uslub nuqtai nazardan foydalanishadi. Bu esa badiiy asarning taʼsirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Sheva har bir xalqning umumiy milliy tili tarkibiga kiradi, lekin ular shu milliy adabiy tildan oʻzining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanadi²³. Mana shu xususiyatlarni tahlil etish uslubshunoslikning asosiy vazifasi sanaladi. Bunda har bir yozuvchining soʻz qoʻllash uslubidan kelib chiqqan holda shevaga xos soʻzlarni tahlil etish mumkin boʻladi.

Bugungu kun ijodkorlari (yozuvchi va shoirlar) adabiy tildan foydalanishlari bilan birga oʻz shevasiga xos leksik birliklardan ham oʻrinli foydalanishadi. Bu esa ulaning oʻziga xos mahoratini belgilab beradi. Sheva soʻzlari adiblar tomonidan adabiy tilda mavjud leksik birliklarga sinonim sifatida qoʻllanadi. Biroq shevaga xos soʻzlardan oʻrinli, meʼyor bilan foydalanish lozim, ortiqcha, nooʻrin qoʻllash esa asar saviyasiga putur yetkazadi.

Togʻay Murod oʻzbek adabiyotiga milliylik ruhini qaytargan, milliy qadriyatlarni oʻz asarlarida ifodalay olgan, xalqning urf-odatlarini toʻgʻri va oʻz oʻrnida asarlarida jamlay olgan yozuvchilardan biri hisoblanadi. Adabiyotshunoslarning fikricha Togʻay Murod asarlarida soʻnggi yuz yilda oʻzbek millati boshidan kechirgan fojialarning aniq, yaxlit tasavvuri mujassam. Bu tarixiy davrda oʻzbek xalqi qanday yashaganligini asarlari orqali aniq ifodalab bergan yozuvchidir. Shu bilan birga oʻsha davrda xalq tilida qoʻllanilgan til birliklarining berilishi yozuvchi asarlarining taʼsirchanligini oshirishga xizmat qilgan. Shuningdek, kitobxonlarni oʻylashga mazmunini tahlil etishga va har bir til birligining mohiyatini anglashga undaydi. Asarda qoʻllanilgan dialektal soʻzlarning maʼnosini bilishga, jumlar mazmunini chaqishga, soʻz maʼnosini izlab topishga undovchi yozuvchining oʻziga xos mahorat maktabi va ijod uslubi mavjud. Yozuvchi adabiy tildagi lisoniy birliklardan oʻrinli foydalana olgan. Ayniqsa, uning asarlarida oʻz yurtining til birliklaridan foydalanish holati kengroq. Yozuvchining

²³ T,Enazarov va boshqalar. Oʻzbek dialektologiyasi.”Universitet”, Toshkent , 2012, 20-bet.

deyarli barcha asarlarida til birliklaridan, shuningdek, fonostilistik vositalardan keng foydalanganligini kuzatish mumkin.

Bizga ma'lumki, fanda o'zbek shevalari: fonetik dialektizmlar, leksik dialektizmlar, grammatik dialektizmlar, sintaktik dialektizmlar, etnografik dialektizmlar kabi turlar asosida tahlil etilgan. Ushbu maqolada Tog'ay Murod asarlarida qo'llanilgan fonetik dialektizmlarning berilishi va uslubiy o'rni haqida fikr yuritamiz.

Og'zaki nutq jarayonida so'zlar tarkibida tovush ortishi, tushishi, tovush qo'shilishi, tovushlarni qavatlab qo'llash, tovushlarni almashtirib, o'zgartirib qo'llash kabi hodisalar mavjud bo'lib, ular fanda **fonetik dialektizmlar nomi bilan tahlil etiladi**. Olimlarning fikriga ko'ra, dialektal fonetik hodisalar badiiy adabiyot tilida ham mahalliy koloritni berishga, ham erkalash, hurmat singari qator ottenkalarni ifodalashga va boshqa turli badiiy-estetik vazifalarni berishga xizmat qilishi mumkin²⁴. Dialektal fonetik hodisalar qanday uslubiy vazifaga xoslanganligini tahlil etish uslubshinoslikning vazifasi hisoblanadi. Yozuvchining maqsadidan kelib chiqqan holda ular uslubga yo'naltiriladi.

Badiiy asar voqealari obrazlar va ularning nutqida uchraydigan tovushlarni o'zgartirib qo'llash bilan bog'liq holda ochib beriladi. Chunki fonetik dialektizm obraz nutqida tovushlarni noto'g'ri talaffuz etilishi natijasida yuz berishi bilan birga ularning turli xil ruhiy holatini ham ifodalaydi. Og'zaki nutqda tovushlarni cho'zish, qavatlash orqali uslubiy vazifa ifodalanadi. Bunda unli va undosh tovushlar obraz xarakterini ochib berishda, ijobiy yoki salbiy fikr ifodalashda uslub nuqtai nazaridan qo'llaniladi. Bunday hodisani Tog'ay Murod asarlarida ham uchratish mumkin. Yozuvchi unli va undosh tovushlardan foydalangan holda asar mazmunini, ruhini to'g'ri yoritib bergan. Asarni o'qigan kitobxonida tanti o'zbek xalqining soddaligi, beg'uborligi, mehmondo'stligi, bag'rikengligini kuzatish mumkin. Bularning

²⁴ S.Karimov. O'zbek tilining badiiy uslubi. "Zarafshon" nashriyoti. Samarqand, 1992 – yil, 40-bet.

barchasi til birliklari va fonostilistik vositalar orqali ochib berilgan. Asarda unli va undosh tovushlar quyidagi uslubiy vazifalarga xoslangan:

1. Chaqirish, chorlash ma'nosini ifodalash uchun qo'llanilgan:

— *Odamlar-u odamlar, tog'da bitgan bodomlar, eshitmadim demanglar! Bugun ha-a-amma Zulfiqor polvonnikiga sunnat to'yiga, he-e-e-ey! Chu, jonovor!*

— *Oyxol xola-yu, huv-v Oyxol xola! — demish ovoz keldi.*

2. Ovoz kuchining balandligini ifodalash uchun qo'llanilgan:

— *Hal-o-o-ol! — Tilovberdi polvonning haqi berilsin! — Xayriyat, odamlar ustiga tushdi, agar shu zarb bilab yerga tushganda ichagi uzilardi!*

Bo'ri polvonni dast ko'tardi-da, zarb bilan orqaga otib yubordi. — A-a-a-a! — deya ayqirdi.

— *Yo-yo-yo! — deya ayqirdi. — Su-u-ur! — deya jo'r bo'ldi davra.*

— *Chaqiringlar, shu yaqinda bo'lsa, ovoz beradi! — Bo'ri polvon-o-o-o!*

3. Ma'qullash, xursandlik ma'nosini ifodalash uchun qo'llanilgan:

— *Bali-bali-i-i! Gurs! — Barakalla, Sher polvon, bundan ziyod yiqitib bo'lmaydi!*

4. Buyruq berish ma'nosini ifodalash uchun qo'llanilgan:

— *Ko'tarayotganingda orqaga ko'p chalqayma, bu xavfli! Ko'ta-a-ar!*

5. Norozilik ma'nosini ifodalash uchun qo'llanilgan: — U-u-uf! — deb yubordi.—

Uff, bo'lmadi, bo'lmadi! — Qo'lini ushlab qololmadi! Yoki: Eski rais bosh irg'ab-bosh irg'ab ichini tortdi. — Uf-f-f, dunyo shu ekan-da... Ijroqo'm raisi afsusli qo'l siltadi. — E-e-e! — deya ijirg'andi.

6. Sevish, yaxshi ko'rish, erkalatish ma'nosini ifodalash uchun qo'llanilgan:

Yollariga yuzlarimni suykayman... Ay, a-a-ay!.. Shunda... shunda, olis-olislardan rubobiy qo'shiq keladi, rubobiy qo'shiq! Men sergak bo'laman.

7. Xursand bo'lish ma'nosini ifodalash uchun qo'llanilgan: Qo'llarini burab

burab... o'tirgan joyida o'ynab qo'ya berdi! — Ha, jo-o-on! — deya zavqlana-zavqlana qiyqirdi.

8. Qo'llab-quvvatlash ma'nosini ifodalash uchun qo'llanilgan:

— *Ha, do ‘o ‘o ‘st! Tilovberdi polvon Maksimning ichidan chil berib chapga, so ‘ng, o ‘ngga ko ‘tardi. Shiddat bilan keyinga surdi.*

Asarda bolalar nutqiga xos talaffuz o‘rinlardan ham unumli foydalangan. Bu esa asar ta’sirchanligini yanada oshirgan: *Bo ‘ri polvon atayin shu Bolani yetaklab keldi. — Otingiz nimaydi, polvon? — dedi. — Shukuy! — E, yashang, Shukur polvon!* Bunda bola nutqida “r” tovushini aytolmaslik holati ifodalangan.

Shuningdek, so‘z oxiridagi tovushlarning tushib qolishi va almashinish hodisalaridan ham foydalangan: *Amir polvon: — E, polvon bova, master sportga teng kep bo ‘ladimi? — dedi.— Amir, Tilovberdini berman yubor! Tilovberdi, munda ke! — dedi. ... Bo ‘ri polvon o ‘zicha. — Juda muloyom. Olishlariyam o ‘z tabiatidan kep chiqadi.*

So‘z oxirida tovushlarning tushib qolish, tovush almashinish, qo‘shilish hodisasi og‘zaki nutqqa xos bo‘lib, asarida obraz nutqi orqali ifodalangan. Yozuvchi yashagan xudud aholisi nutqida kel, bor, ol kabi so‘zlar oxiridagi tovushlar og‘zaki nutq jarayonida tushib qoladi. “Kel” so‘zi o‘rnida “ke”, “bor” so‘zi o‘rnida “bo”, “ol” so‘zi o‘rnida “o” variantlaridan foydalangan. Bulardan tashqari asarda dissimlyatsiya hodisasiga uchragan so‘zlarni ham uchratish mumkin:— *Yur, chaylaga, — dedi Nasim. — Yo ‘q, ishim zaril.*

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, yozuvchi asarlarida qo‘llanilgan fonostilistik vositalarning qanday uslubiy vazifaga xoslanganligini to‘g‘ri anglagan holda tahlil etish asar mazmunini to‘laqonli bilish imkonini beradi. Shuning uchun ham asar tilida qo‘llanilgan fonostilistik vositalarni turlar asosida tahlil etish va til xususiyatlarini bilish barchamiz uchun foydalidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- ¹. S.Karimov. O‘zbek tili funksional stilistikasi. -Samarqand, 2010.
2. S.Ashurboyev. O‘zbek dialektologiyasi. -Toshkent: “Navro‘z”, 2016.
3. T.Enazarov va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. -Toshkent :”Universitet”, 2012.
4. S.Karimov. O‘zbek tilining badiiy uslubi. -Samarqand: “Zarafshon”, 1992.
5. E.Qilichev. O‘zbek tili stilistikasi. O‘qituvchi. -Toshkent, 1992.

6. N.Jiyanova. O‘zbek tilining amaliy uslubiyati. -Toshkent, 2018.

7. O‘TIL. 1 va II jild. -Moskva, 1980.

КОММУНИКАТИВ НУТҚДА НОАДАБИЙ СЎЗЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Ахмедова Муяссар
Психология фанлари номзоди, доцент
Низомий номли ТДПУ

Annotatsiya: Ушбу мақолада коммуникатив нутқда ноадабий сўзларнинг қўлланилиши ҳақида фикр юритилган.

Тилнинг лексик қатлами асосий бирлик сифатида жуда бой бўлиб, унинг бир қисми нофаол, яъни қўлланилиши чегараланган сўзлардан иборат эканлиги инкор этилмайди. Инсон касби, бир томондан, муайян даражада билим, тажриба ва ижодкорликни, бошқа томондан, инсоннинг корхонада меҳнат қилиши, умумий иш тури, ишчилар таркибининг қўнимлилиги асосида шаклланган бўлишини талаб қилади. Ҳар қандай касбий гуруҳ кишиларининг нутқи айтиб ўтилган хусусиятлари сабабли хилма-хилдир. Бу тилнинг луғавий ўзагини кенг ишлатиладиган, адабий лексика, бир қисмини атамалар ва касбий жаргонни ўз ичига олган касбий лексика ташкил этади. Атамалар, жаргонизмлар ва профессионализмлар (сўзнинг тор маъносида) каби касбий лексикани фарқлаш муаммоси психолингвистика ва соҳиолингвистика соҳаларида илмий таҳлил этилган.

Дарҳақиқат, битта касб атрофида бирлашган кишилар гуруҳи, умумадабий лексикадан ташқари, мулоқотда *махсус лексикани* ишлатади. Махсус лексика, бизнинг тушунишимиз бўйича, бирорта илм-фан, билим ва ҳ.к. тармоғининг тушунчаларини билдирувчи ва таърифловчи атамалардир. Терминология муайян билим тармоғининг (фан, техника ва б.) тушунчалар тизимига мос махсус сўз ва иборалар мажмуи сифатида тушунчаларни таърифлаш, уларни таснифлаш ва тартибга солиш давомида онгли равишда яратилади. Атамалар ўртасидаги алоқалар улар билдирадиган тушунчалар

ўртасидаги алоқалар билан белгиланади. Терминологияда ном бериш ижтимоий характерга эга, чунки бу ерда атама яшашга нисбатан онгли муносабат, айниқса, яққол кўринади. Атамаларнинг аксарият қисми муаллифга эга. Атамалар заруратга қараб яратилади, ҳамда номинатив ва дефинитив функцияларни бажарувчи луғавий бирлик ҳисобланади. Терминология – бу фақат мантикий-тушунча тизими эмас, балки тил тизими ҳамдир. Шунингдек, махсус лексикани биз расмийлашган лексика бўлган ва мулоқотнинг расмий вазиятида ишлатиладиган терминологик лексиканинг синоними сифатида ўрганилган.

Е.А.Федорченко касбий лексикани коммуникатив-прагматик нуқтаи назардан ўрганар экан, унинг оммавий мулоқот соҳаларида атамалар сифатида ва аниқ коммуникатив вазиятда касбга оид содда тил сўзлари сифатида ишлатилишига эътибор қаратади. Бунда касбга оид содда тил сўзлари тоифасини у тилда сўзлашувчининг нутқий маданиятининг пастлиги билан боғлаб, профессионализмларни (содда тил сўзларини) ишлатиш мулоқот жараёнига антропоцентрик йўналганлик хислатларини киритиш имконини беришига, бу эса маълум вазифалар билан, масалан, расмийлик даражасини камайтириш истаги билан боғлиқлигига эътибор қаратади[5. 30].

Шундай қилиб, Е.А.Федорченко касбий тил ости қатлами таркибида касбга оид содда тил сўзларини ажратади ҳамда уларни биз профессионализм ёки касбий жаргон (кенг маънода) деб атайдиган ва коммуникатив-прагматик шартланган, стилистик жиҳатидан атамалардан чегарали ҳисоблайдиган стилистик категория билан боғлайди.

Л.П.Крисиннинг фикрича, касб жаргонидан алоқанинг оғзаки шаклида, бир касб вакилларининг махсус мавзудаги эркин сўзлашуви мобайнида фойдаланилади[2.89.]. А.Т.Липатов касбий атамашунослик ва профессионал жаргонни чегаралаб, касб жаргонини «маълум бир нисбатан ёпиқ жамоага хизмат қилувчи маиший, бетакаллуф, пасайтирилган *нутқ вокабулятори*» деб таърифлайди[3. 302]. Д.С.Лихачёвнинг фикрига кўра, касбга хос нутқда жаргон сўз ташкиллаштиришдаги камчиликлар натижаси бўлган ишлаб

чиқаришдаги номукамаллик кузатиладиган жойда (иқтисодчилар, шифокорлар ва ҳ.к.) ёки кам арго ишлатиладиган касбларда (харф терувчилар, темирйўлчилар ва б.) вужудга келади. Касбдаги меҳнат қай даражада ташкиллаштирилган бўлса, унинг вакиллари шунча кам жаргонда сўзлашади[4. 45-53].

Шундай қилиб, *жаргонларнинг келиб чиқишини* Д.С.Лихачёв инсоннинг ижтимоий-ишлаб чиқариш фаолиятига тасодифнинг суқилиб кириши, ишлаб чиқариш стереотипининг бузилиши билан боғлайди.

Хуллас, аниқлашимизга кўра, *тор маънода касб жаргони* – бу профессионал мулоқотга хос сўз ва иборалар. У эмоционал-мулоҳазавий туси, мажозийлиги билан ажралиб туради ва мулоқотнинг ифодали ёки ижодий вазифаларини бажаради. Демак, касбий жаргон кенг маънода эквивалент атамаларига эга бўлган (жаргонизмлар) ва эга бўлмаган (профессионализмлар) расмийлашмаган сўзларни ўз ичига олади.

Ижтимоий омиллар таъсирида жаргон тез ривожланиши ва кундан кунга унинг луғат таркиби кенайиб бориши табиий жараён. Чунки инсоният бир жойда турмаган. Янги технология ва мосламалар яратилгани сари жаргонизмлар тилшунослик лексиконидан мусттаҳкам жой олиши инкор этилмайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ахмедова М. Касб жаргони хусусиятлари. // ЎзМУ хабарлари. 2018.1/6. 343-347.
2. Крысин Л.П. Социоллингвистические аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989.
3. Липатов А.Т. Русский сленг в его соотнесенности с семантико-понятийной дихотомией «арго-жаргон» // Слово в словаре и дискурсе / Рук. А.А. Шумейко. – М., 2006. – С. 302.
4. Лихачев Д.С. Картежные игры уголовников (из работ криминологического кабинета) Статьи ранних лет. – Тверь, 1993. – С. 45-53.
5. Федорченко Е.А. Становление и развитие терминологической лексики таможенного дела в русском языке. Дис. докт. филол. наук. – М., 2004. С. 30.

ISM QO‘YISH VA UNING IMLOSI XUSUSIDA

O.Mo‘minova
O‘zDJTU dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ota-onalarning farzandga ism qo‘yishi va uning yozilishi haqida mas‘uliyat bilan yondashishi hamda ism tanlash madaniyatiga putur yetkazmaslik lozimligi haqida munosabat bildirildi.

Murg‘ak chaqaloq dunyoga kelishi bilanoq unga munosib va mazmunli ism qo‘yadilar. Shu sababli bizning ajdodlarimiz bolaga ism berish ishiga juda mas‘uliyat bilan qarashgan, shuningdek, chaqaloqqa ismni o‘sha avlodning kattalariga yoki obro‘-e‘tiborga loyiq odamlarga qo‘ydirish ham etnik urf-odatlardan ma‘lumot beradi. Shu bilan birga bolaga qo‘yilayotgan ismda ota-onalarning farzandiga bo‘lgan barcha ezgu tilaklari, orzu-umidlari mujassamlashadi. Ota-onalar bolamizga munosib, xosiyatli ism bersak, u uning hayotiga, taqdiri va kelajagiga ijobiy ta‘sir qiladi, bola o‘z ismida ifodalangan orzu-istaklarga erishadi, ismiga mos bo‘lib ulg‘ayadi, deb ishonishadi. Nomshunos olim E.Begmatovning “tilimizdagi deyarli barcha antroponim (ism, laqab yoki taxallus)larning yaratilish motivida insonning, ya‘ni bolaga ism qo‘yuvchilarning (nominatorlarning) istagi, umid va orzulari o‘z ifodasini topgan bo‘ladi” degan gaplari mazkur fikrimizni tasdiqlaydi. XI asrda yashagan “Qobusnoma” asarining muallifi Kaykovusning shunday satrlari bor:”Ey, farzand, agar sen bola ko‘rsang, unga yaxshi ot qo‘ygil, chunki otadan farzand haqlaridan biri yaxshi ot qo‘yishdir”. Islomning ham bu masalada o‘z yo‘li va ko‘rsatmalari bor. Payg‘ambarimiz Muhammad alayhis-salom “Farzandga ma‘nosiz va nafratli nomlar qo‘yish”, “Farzandga ortiqcha maqtozni eslatadigan ism qo‘yish” dan musulmonlarni qaytargan, ya‘ni buni makruh deb hisoblagan. Ushbu satrlarni o‘qigan har bir kishi bolaga ism qo‘yishning ahamiyati juda katta ekanligi haqida o‘ylanishi, shubhasiz. Chunki ismlar shunchaki so‘z emas, balki xalq milliy madaniyati va qadriyatining ulkan lisoniy boyligidir. Shu sababli ismga va ism berishga mas‘uliyat bilan yondashish lozim. Chaqaloqqa ism

tanlashda ko'pincha o'zgarlar nomiga, o'tmishda yashagan mashhur tarixiy shaxslarning ism va taxalluslariga taqlid qilishadi. Keyingi vaqtlarda o'g'il bolalar Nurislom, Muhammadali, Firdavs, qiz bolalar esa Soliha, Farangiz, Nigina deb ataladigan bo'lib qoldi. Bir sinfda uch-to'rttadan Soliha va Firdavslarning bo'lishi shaxslarni o'zaro farqlash amaliyoti jihatidan ham, muayyan ismlarning siyqalanib ketishi jihatidan ham noqulay hisoblanadi. Ism tanlashda ko'r-ko'rona o'rinsiz taqlid, ism modabozligi, e'tiborsizlik ism tanlash madaniyatiga putur yetkazadi. Masalan, Imona, Yasina, Elif ismlarini qo'yish shu kunlarda urfga aylandi. Arab tilida "Imon" degan so'z "ishonch", "tasdiq" ma'nolarini bildiradi. "Yasin" kalimasi esa Qur'oni karimda sura nomi bo'lib kelgan. Ulamolarimiz "Yasin"ning ma'nosi Alloh taologagina ma'lum ekanini ta'kidlashgan. Ushbu ikki kalimaga "a" qo'shimchasini qo'shib "Imona" yohud "Yasina" deyish lug'at jihatidan so'zni noto'g'ri ishlatish hisoblanadi. Elif esa arab tilidagi "a" harfi alif degani. Shunga ko'ra farzandlarga bulardan boshqa ma'noli ismlarni qo'yish tavsiya etiladi. Islom dini ham shaxsning nomi kishining taqdiri va hayotida muhim rol o'ynaydi, yaxshi ism odamga omad, aksincha, yomon va noqulay ism baxtsizlik keltiradi deb hisoblaydi. Buni "Hadis"da keltirilgan quyidagi ibratli voqeadan ham bilib olish mumkin:"Ibn al-Musayyab otalaridan naql qiladilarki, otalari janob Rasulullohning huzurlariga borganlarida, ul zot:"Isming nedur? -deb so'raydilar. Otalari:"Ismim Huzn: (g'am) - debdilar. Janob Rasululloh: "Sening isming Sahl (ya'ni Shodmon) bo'lsin!" - deb aytibdilar. Otalari:"Otam qo'ygan ismni o'zgartira olmasman!" - debdilar. Ibn al-Musayyab:"Shu-shu bo'ldi-yu, boshimizdan g'am arimay qoldi, - deydilar.

Ismlar qadim davrlardan shaxslarni ajratib atash vazifasidan tashqari urug' va qabilalarning, keyinchalik elatlar va xalqlarning xilma-xil udumlari, urf-odatleri, orzu va istaklarini, ma'naviy hamda falsafiy, diniy-axloqiy qarashlarini o'zida ifoda etgan. Tariximizga nazar tashlasak, kishilarga berilgan ismlarda mardlik, qahramonlik, abjirlik tushunchalari, turli ilohiylashtirilgan tasavvurlar o'z ifodasini topgan: Alp Er To'nga, Chag'ribek, Tangriberdi kabi. Binobarin, farzandga xoh u o'g'il bo'lsin, xoh qiz bo'lsin unga ma'noli, chiroyli ism qo'yilishi shart. Ayniqsa,

o'g'il bolaga ism qo'yishda katta ahamiyat berilishi lozim, chunki o'g'il bola uying shamchirog'ini yoquvchi tirak, mard, vijdonli, fahm-farosatli, er yurakli Vatan himoyachisi bo'lishida ismning ma'noli, mazmunli hamda jarangdor bo'lishi kabilar ta'sir qiladi, deb o'ylaymiz. Qizlarning ismlari esa chiroyli, nafis, ta'sirchan va kishini o'ziga rom etuvchi bo'lishi kerak.

Xullas, farzandlarimizning ismlari to'g'ri tanlanishi, mazmunan teran va go'zal, talaffuzi oson va qulay, xalqimizning buyuk orzularini, ota-onalarning o'z farzandiga bo'lgan ezgu niyatlarini, armon va tilaklarini ifoda qilishi kerak. Shuning bilan birga, kishi ismini qadrlash va nomni turli salbiy ta'sirlardan asray olish ham muhimdir. Ismlar va ularning milliy shakllariga loqaydlik bilan munosabatda bo'lish ayrim o'zbekcha nomlarning ruscha buzilgan shaklini «ijod qilish»da ham ko'rinadi. Natijada ba'zi ota-onalar o'z farzandlarining, yoshlar esa o'z do'stlari, o'rtoqlarining, aka-ukalar yo opa-singillarining ismlarini Alish, Alik, Begi (Alisher, Behzod), Zulya (Zulayho, Zulxumor), Dilya (Dilbar, Dilorom), Muxa, Maxam (Muhammadali) shakllarida buzib aytishadi. Bunday nombuzarlik harakati ona tiliga hurmatsizlikdir. Sho'rolar davrida har bir go'dak dunyoga kelgani hamono unga birinchi hujjat - «Tug'ilganlik haqida guvohnoma» yozish qonunlashtirilgandi. Hamma balo shu yerdan boshlangan ekan. Ayrim ism-familiyalar rus tiliga moslashtirilib ko'r-ko'rona xato yozilavergan. Tohir ismli bolaning hujjatida - «Taxir», Shohida, Shohistalar "Shoxida", "Shoxista" deb yozilgan, "Karabasov", "Tirkachyov", "Arkinov"larga aylanib ketgan familiyalar qanchadan qancha. Ko'plab idora va tashkilotlarga borganimizda antiqa manzaralarga duch kelamiz. Tuppa-tuzuk o'zbekona ism-shariflar eshiklarga ko'r-ko'rona xato yozib qo'yilgan. Bunga «Pasportimda shunday yozilgan» degan javobni eshitamiz. Darhaqiqat, fuqarolarning ism-familiyalari eski - «SSSR pasporti»da qanaqa xatolik bilan yozilgan bo'lsa, yangi - O'zbekiston fuqarosi pasportiga ham aynan shunday, harfma-harf (xatosi bilan) ko'chirilmoqda. Yangi tug'ilgan chaqaloqlarning ilk hujjati - «Tug'ilganlik haqida guvohnoma»siga ham ularning ism-familiyalarini yozishda, avvalo, ota-onasining pasportlaridan (imloviy xatolarini ham) aynan ko'chirgan holda yozmoqdalar. Yurtimiz mustaqilligiga qaramay, bunday mudhish

xatolikni davom ettirayotgan loqayd kimsalar haqida nima deyish mumkin?! Ming afsuski, ism-familiyalarimiz yozilishidagi qo‘pol imloviy xatolar uzluksiz davom etayotir. O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonuni 15-moddasida «O‘zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o‘z millatidan qat’i nazar, o‘z ismini, ota ismi va familiyasini milliy-tarixiy an’analarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar» deb yozilgan! 1995-yil 21-dekabrda mazkur qonun yangi tahrirda qabul qilingan. Ungacha amal qilgan qonunimizga muvofiq ham ko‘pgina vatandoshlarimiz, millatdoshlarimiz yangi davr hujjatlarini olish sharafiga musharraf bo‘lganlar. “Davlat tili haqida”gi qonunda avval boshdanoq ism-familiyalarning hujjatlarda yozilish masalasi oqilona hal etilgani sir emas. Unda shunday jumlar qayd etilgan edi: «Ismlar, ota ismi va familiyalarining yagona to‘g‘ri shakli maxsus ma’lumotnomalarda qayd etiladi. O‘zbekcha ismlar, ota ismi va familiyalar boshqa tillarda berilganda, ayni choqda, dunyoga mashhur kishilarning ota ismi va familiyasi o‘zbek tilida berilganda ularning asl yozilish xususiyati saqlanib qoladi. Ismlar, ota ismi va familiyalarni yozishda o‘zbek tilining ifoda va talaffuz qonuniyatlariga rioya etiladi». Odilona qonunlarimizga monand ism-familiyalarimizning to‘g‘ri yozilishi uchun «maxsus ma’lumotnoma» ham dunyo yuzini ko‘rdi, lekin ishlamayapti. Yoshlarning ayrimlari ismini, masalan, So‘g‘diyona, familiyalarini Ergashev, Yodgorov deb o‘zbekchasiga aytsangiz, ismim “Sagdiyana”, familiyam “Irgasheva”, “Yadgarov” deb e’tiroz bildirishadi. Hamma balo sho‘ro davridagi pasportda deymizu, bunisiga nima deymiz?!...

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E. Antroponimlar - antropotsentrik tadqiq obyekti // O‘zbek tili va adabiyoti. 2013. - № 3. - B. 37.
2. Begmatov E.A. O‘zbek ismlari ma’nosi (14.600 ismlar izohi). 3-nashri. - Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2010.
3. Kaykovus. Qobusnoma. -T.:O‘qituvchi, 1963.
4. Islom (ma’lumotnoma). -T.: OzSE, 1989.

МЕДИА ТИЛИНИНГ АКСИОЛОГИК ТАДҚИҚИ

Ў.Мамараимова
Термиз давлат университети ўқитувчиси

Annotatsiya: Ушбу мақолада медиа тилининг аксиологик тадқиқи ва унинг амалий ўрни ҳақида фикр юритилган.

Фан ва техника тараққиёти кундан-кунга жадаллашиб, ижтимоий турмуш тарзи янгича тус олиб бормоқда. Бу ҳолат дунё халқлари ҳаётидаги каби республикамиз ижтимоий ҳаётида ҳам жиддий узғаришлар жараёнини юзага келтирмоқда. Мана шундай “шиддатли даврда чинакам маънавиятли ва маърифатли одамгина инсон қадрини билиши, ўз миллий қадриятларини, миллий узлигини англаши, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида узига муносиб ўрин эгаллаши учун фидойилик билан кураша олиши мумкин”.

Қадриятлар муаммосининг фалсафий-тарихий таҳлили заминимизда яратилган қадимги нақллар, ривоятлар, афсона, ҳикоят, дostonларга, яъни халқ оғзаки ижоди намуналарига бориб тақалади. Халқ оғзаки ижодида кўпроқ умумбашарий ва умуминсоний қадриятларга эътибор берилган, уларнинг моҳияти, мазмуни турлича талқин қилинган.

Ҳозирги даврда қадриятларни илмий ўрганишнинг замонавий йўналишлари жуда кўп. Бу борадаги изланишлар ўзбекистонлик олим, файласуф ва мустахассисларнинг асарларида ҳам таҳлил қилинмоқда. Аксиология қадриятларга, аввало, умумий категория сифатида қарайди. Бунда қадриятлар реалликнинг намоён бўлиш шакллари, воқеликдаги нарса, ҳодиса ва жараёнлар, оламдаги рўй бераётган узғаришлар, инсоният, жамият, одамлар, уларнинг ҳаёти, фаолиятининг ижтимоий субъектлар учун аҳамияти ва қадрини англатадиган умумаксиологик категория сифатида талқин қилинади. Шу билан бирга қадриятларнинг моҳияти, мазмуни, объектив асослари, субъектив англаб олиниши, тузилиши, намоён бўлиш шакллари тавсифланади.

Гарчанд кадрийатлар категорияси кўпроқ умумийликни англатсада, унда хусусийлик ва алоҳидалик ҳам намоён бўлади.

Қадрийатлар соҳасидаги ўзгаришларнинг ижтимоий тараққиётга боғлиқлиги, бу боғлиқликнинг ривожланиш босқичлари, цивилизациялар ҳаётининг муайян даврларида ўзига хос ҳолда намоён бўлишини ўрганиш ҳам аксиологиянинг асосий мавзулари қаторига киради. Қадрийатларни ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши ОАВларда кузатилади. Зеро, аксиологик дунёқараш – ижтимоий дунёқарашнинг ўзига хос таркибий қисмларидан бири сифатида, кишиларнинг воқеликка қадрийатли муносабати ва фаолиятининг йўналишини белгилайдиган аксиологик қарашлар, принциплар ва маслақларнинг мажмуасидир.

Маълумки, публицистик матн ҳам ўз-ўзидан кучли таъсирчанлик хусусиятига эга. Публицистик матнга матн шаклланишининг сиёсий-мафкуравий модуси, ижтимоий ва муаллифлик баҳоси, адресатга нисбатан прагматик йўналганлик хос. Услубий ўлчамларнинг янги ситемасига кўра, публицистик матн фақат нутқий асар эмас, балки мақсадли ижтимоий фаолият сифатида ўрганилади. Шунинг учун публицистик матнни “очиқ хотима” билан тугатиш шарт эмас. Муаллиф-публицистнинг коммуникатив мақсади ўқувчини муаллиф тасаввурлари, муаллиф томонидан воқеликнинг талқин этилишининг фақат ҳақиқатга яқинлиги эмас, балки мутлақо тўғрилигига ишонтиришдан иборат. Бутун публицистик матн мана шу глобал муаллиф интенциясидан келиб чиқади²⁵. Шунинг учун ҳам ҳар қандай публицистик матнда муаллифга ўзининг мақсадли вазифасини ҳал этиш – адресатни ўз ғояларига ишонтиришга ёрдам берувчи интенционал матн ҳосил қилувчи категорияларнинг бутун бошли парадигмасини учратиш мумкин.

Менталлик коммуникация жараёнида матн тузишда бош омил бўлиб хизмат қилади. Коммуникация ёки мулоқот деганда шундай бир инсоний интеграция тури тушуниладики, мулоқот чоғида тил воситалари ёки умуман

²⁵ *Клушина Н.И.* Стилистика публицистического текста. – М., Медиа Мир, 2008. - С. 59.

белгили система воситалари ёрдамида муайян релевант когнитив-амалий вазибаларни ҳал қилиш мақсадида икки томонлама ахборот алмашинуви содир бўлади²⁶.

Матн интересубъект коммуникацияси чоғида шаклланади. Бунда мазкур жараён иштирокчилари орасида билимлар алмашинуви содир бўлади. Матн когнитив база “устига қурилган” ўзига хос бинодир, яъни мулоқот жараёнида матн муаллифи когнитив тузилмаларни тил тузилмаларига айлантиради. Муаллиф матнни интерпретация қилар экан, у тил материали мазмунини ўз билимлари билан умумлаштиради. Бошқача айтганда, у маъно-воситалардан иборат матн “қуради”. Демак, матн доимо расман фрагментар, бироқ амалда маълумот жиҳатидан тўлиқ бўлади²⁷.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қадриятлар ва жамиятнинг ривожини ва кишилар ҳаётининг турли даврларида турлича аҳамият касб этади, тарихий заруриятга мос равишда гоҳ у, гоҳ бу қадрият ижтимоий тараққиётнинг энг олдинги поғонасига чиқиб олади, бошқаларини хиралатиргандай бўлиб туюлади. Натижада ижтимоий ривожланиш ва тараққиёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган қадриятни барқарор қилишга нисбатан интилиш кучаяди.

Оммавий ахборот дунёнинг турли мамлакатларида турларига кўра семиотик системаси, статистик ва динамик тасвир билан алоқа шакли мавжудлиги ҳамда матн коллажига кўра тавсифланади. Бу хабарларнинг шундай бирикувики, унда ОАВнинг барча нашрлари ўзида тугал маъноли тимсолни акс эттиради. Тил виртуал тузилма сифатида мазкур тил соҳибларининг муайян ҳамжамият жамоавий онги билан белгиланган(асосланган) нутқий хулқидаги салоҳиятли имкониятларни амалга оширади.

²⁶ См: *Кремер И. Ю.* Лингвистическая репрезентация Ментальности автора критического текста. Вестник Московского лингвистического университета. Серия. 560. – М., 2004. –С. 116.

²⁷ Ўша асар. - С. 116.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Клушина Н.И. Стилистика публицистического текста. – М.: Медиа Мир, 2008. -С. 59.
2. Кремер И. Ю. Лингвистическая репрезентация Ментальности автора критического текста. Вестник Московского лингвистического университета. Серия. 560. – М., 2004. –С. 116.

ГАЗЕТА ТИЛИ: ПУБЛИЦИСТИК УСЛУБНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТИ

А.Толеўбаева
Қарақалпоқ давлат университети
катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада газета тили, газета-публицистик услуби, газета матнларини нутқнинг функционал-услубий фарқлашнинг умумий тизими нуқтаи назаридан ўрганиб чиқилиб, ўзида газета ва публицистик нутқ тизими доирасида замонавий тилшуносликнинг деярли барча услубларини акс эттиргани тадқиқотчилар ўрганилганлигини ва бу услубга мураккаб ва кўп қиррали ҳодиса, дея таъриф берганликлари ва газета тилидаги услубшунослик билан боғлиқ фаол жараёнлари ўрганиб чиқилган.

Жамиятда юз бераётган восеа-ҳодисалар ҳақида холис ахборот еткази олиш оммавий ахборот воситаларининг кундалик ва асосий вазифаси саналади. Айрим тилшунос олимларнинг фикрича, ахборот ва таъсир этувчи функциялардан ташқари, бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган ва барча турдаги оммавий ахборот воситаларида, шу жумладан, газета тилида ўз аксини топадиган таълим, кўнгилочар, реклама ва мафкуравий функцияларни ҳам алоҳида ажратиб кўрсатиш зарур.

Ф.Мўминов: «Тилсиз таҳлил этаётган «коммуникация», «публицистика», «журналистика» каби тушунчаларнинг бош негизи, асоси ҳисобланади ҳамда тилнинг бошқа мулоқот воситалари устидан ғалабаси узатилиши лозим бўлган

маълумотлар миқдорининг ортиб бораётганлиги билан ҳам шартлангандир» дея фикр билдирган²⁸.

Қорақалпоқ вақтли матбуоти тилининг услубий хусусиятларини тадқиқ қилган олима З.Қ.Оразимбетова “... ахборот ва ҳодисаларни халққа етказишда тил бирликлари ва воситаларидан кенг, фаол фойдаланилади, ҳатто уларни аввалги шаклида эмас, балки қайта ишлаб фойдаланиш матбуот тилига хосдир”²⁹ дея таъкидлайди. Олима бунда қуйидагиларга эътибор қаратиш жоизлигини келтиради:

ходиса ва жараёнларни тасвирлаганда унинг кенг оммага йўналтирилиши, бунда мақсад ва мазмун жиҳатдангина эмас, услубий жиҳатдан ҳам эътибор қаратиш;

баён қилиш ёки тасвирлашда тил бирликлари ва услубларидан ўринли ва мақсадли фойдаланиш; функционал услублар ва тил воситаларидан фойдаланганда оддийлик, аниқлик, тушунарлилик ва лўндаликка эришиш;

таъсирчанликни таъминлашда тилдаги мавжуд сўз ва бирликлардан фойдаланибгина қолмай, улар асосида янги сўз ва бирликларни ҳосил қилиш; функционал услубларнинг барча тур ва шакллари ўзида жамлаган ҳолда ўзига хос услубларини шакллантириб ва такомиллаштириб бориш³⁰.

Дарҳақиқат, Қорақалпоқ даврий матбуоти қорақалпоқ халқи адабий тилининг юксак тараққиёти даврида шаклланди.

Айрим тилшунос олимларнинг фикрича, бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган ва барча турдаги оммавий ахборот воситаларида ахборот етказиш функциясидан ташқари, “...газета тилида ўз аксини топадаган

²⁸Мўминов Ф.А. Журналистика ижтимоий институт сифатида. – Т.: Университет, 1998. –Б. 8.

²⁹Оразимбетова З.Қ. Қорақалпоқ вақтли матбуоти тилининг услубий хусусиятлари.Филол. фан.доктори (DSc) дисс... автореф. Нукус – 2019. -Б.18.

³⁰Оразимбетова З.Қ. Қорақалпоқ вақтли матбуоти тилининг услубий хусусиятлари.Филол.фан.доктори (DSc) дисс... автореф. –Нукус, 2019. -Б.18.

таълим, кўнгилочар, реклама ва мафкуравий функцияларни” ҳам алоҳида ажратиб кўрсатиш зарур³¹.

ГАЗЕТА (итал. *gazzetta* – чақа пул)– кундалик воқеалар тўғрисида материаллар эълон қилинадиган даврий (вақтли) босма нашр. Оммавий ахборот ва тарғиботнинг асосий воситаларидан бири. Унинг вазифаси жамиятнинг ахборотга бўлган эҳтиёжини, маънавий интеллектуал талабларини қондиришдан иборат. Газета фақат ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаёт объекти бўлиб қолмай, балки моддий и. ч. объекти, и. ч.-иқтисодий муносабатлар соҳаси ҳамдир ва ҳ.к.³².

Д.М. Тешабаева газетани янги сўз, ибора, бирикмаларнинг энг сезгир кўзгуси сифатида қараб жамият ҳаётининг барча соҳаларида содир бўлаётган ўзгаришларни бошқа ҳар қандай воситалардан тезроқ акс эттиради, кўп ҳолларда, умумхалқ лексикасига кириб келаётган янги сўз ва ибораларни қайд этувчи биринчи ёзма манба бўлиб қолади ҳамда тил нормаларини стандартлаштиришда ҳам айнан оммавий мулоқот тили, газета-публицистик услуб етакчилик қилаётганини таъкидлайди³³.

«Газета тили» атамаси кўпинча «газета-публицистик услуб» атамаси билан ўхшаш бўлиб, у газета матнларини нутқнинг функционал-услубий фарқлашнинг умумий тизими нуқтаи назаридан ўрганишда кенг қўлланилади. Ўзида газета ва публицистик нутқ тизими доирасида замонавий тилшуносликнинг деярли барча услубларини акс эттиргани учун тадқиқотчилар бу услубга мураккаб ва кўп қиррали ҳодиса, дея таъриф берадилар³⁴.

³¹Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. – М., 2008. –С.35. 203 с.

³²Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Тошкент: Давлат илмий нашриёти. - 30 с.

³³Тешабаева Д.М. Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи (Ўзбекистон Республикаси ОАВ мисолида). Филол.ф. д-ри...дисс. –Тошкент, 2012. –Б. 95.

³⁴ Васильева А.Н.Газетно-публицистический стиль речи. -М., 1982, –С. 4.

Газета-публицистик услубнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, унинг ижтимоий ҳодисалар билан узвий боғлиқлиги, тилнинг умумий лексик-семантик системасига кучли таъсир ўтказишидир.

Газета саҳифасида *адресат–адресант* миқёсида бир томондан, газетадаги лексик қатламларнинг стандарт жумлалар ҳисобидан кенгайишига олиб келса, иккинчи томондан, экспрессияни унинг объективлиги, холислиги орқали ҳаддан зиёд кучайтирилишига олиб келади. Албатта, бу ахборотни намоён қилаётган сўзларнинг стилистик бўёқдорлигига ҳам муайян даражада таъсир қилади.

Газета тилидаги услубшунослик билан боғлиқ фаол жараёнлар тилнинг ижтимоий вазифаларини кенгайтиради. Бунга давлат тили, деб тан олинган ўзбек тили мисолида ҳам ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. ОАВ туфайли давлат тили расмий, миллий ва адабий тил хусусиятларини ўз ичига қамраб олган ва «ўзбек тили ўз хизмат доирасини кенгайтириб, юртимизда миллатлараро алоқа воситасини ҳам ўтамоқда»³⁵.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Васильева А.Н. Газетно-публицистический стиль речи. М., 1982. –С. 4.
2. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. – М., 2008. –С.35. 203 с.
3. Мўминов Ф.А. Журналистика ижтимоий институт сифатида. – Т.: Университет, 1998. –Б. 8.
4. Оразимбетова З.Қ. Қорақалпоқ вақтли матбуоти тилининг услубий хусусиятлари. Филол. фан. доктори (DSc) дисс... автореф. Нукус – 2019. -Б.18.
5. Тешабаева Д.М. Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи (Ўзбекистон Республикаси ОАВ мисолида). Филол.ф. д-ри...дисс. –Тошкент, 2012. –Б. 95.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. ТОШКЕНТ 30
7. Тешабаева Д.М. Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи (Ўзбекистон Республикаси ОАВ мисолида). Филол.ф. д-ри...дисс. –Тошкент, 2012. –Б. 62.

³⁵Тешабаева Д.М. Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи (Ўзбекистон Республикаси ОАВ мисолида). Филол.ф. д-ри...дисс. –Тошкент, 2012. –Б. 62.

КОМПЬЮТЕР ТЕРМИНЛАРИНИНГ АДАБИЙ ТИЛ МЕЪЁРИДА ТУТГАН ЎРНИ

Д.Саидкодирова
ЎзДЖТУ

Аннотация: Ушбу мақолада Компьютер терминологиясининг адабий тил меъёрида туган амалий ўрни ҳақида фикр юритилган.

Ахборот технологиялари жамият ахборот манбаларидан оқилона фойдаланишнинг сермахсул усулларидан бири бўлиб, ҳозирги кунга қадар у бир неча тадрижий таррақиёт босқичини бошдан кечирди. Ҳар босқичнинг алмашинув жараёни фан-техника таракқиёти орқали эришилган ютуқлар ҳамда ахборот соҳасидаги тезкор маълумотларни тўплаш, уларга ишлов бериш ва узатишнинг янги техник воситаларини яратилиши билан белгиланади. Шубҳасиз, илм-фан таракқиёти, янгидан-янги соҳаларнинг пайдо бўлиши ўрганилаётган объектни ифодалаш учун махсус тушунчаларнинг пайдо бўлишини ва уларни мазмун моҳиятини тадқиқ терминшунос олимларнинг олдига янги вазифаларни қўймоқда. Албатта, соҳавий янги терминларни яратишда талай муаммоларни ҳам мавжуд бўлиб, жумладан, катта миқдордаги янги терминларни кириб келиши, янги терминология тилининг эҳтиёжларига жавоб бериш учун ўзбек тили сўз яшаш усуллари ҳамда ўзлашмалардан тўлиқ фойдаланиш йўллари ва ҳ.к. шулар жумласидандир. Шу боис лисоний тизимда терминларни тадқиқ тамойили ҳисобланувчи номинатив вазифаси кўплаб илмий-тадқиқот ишларининг объекти сифатида белгиланмоқда.

Компьютер соҳасининг ривожининг терминологияси шаклланишининг турли даврларида табиий жараёнлар ва онгли равишда бошқариладиган жараёнларнинг нисбати турлича бўлганлигидан далолат беради. Компьютернинг асосий тушунчалари ва терминлари пайдо бўлиш даврларини ажратиб кўрсатиш, шунингдек, термин тизими шаклланишининг шароитларини тадқиқ қилиш, ушбу соҳа терминологияси шаклланаётган

термин тизими эканлиги, унинг ядроси анча тез шаклланган, бироқ тизимнинг ўзи шу пайтгача ривожланмоқда, деган хулосага келиш имконини беради.

Компьютер терминларинининг қайта номинациялаш мураккаб жараён бўлиб, бу маълум бир терминларининг янги тушунчаларни номлаш учун асос бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади. Маълумки, инсон ўз ҳаёт фаолияти давомида воқеликдаги нарса-ҳодисаларни ўрганиб бориш жараёни туфайли уларга ном беради, атайди. Номлаш жараёни инсонларнинг борлиқдаги предметлар, ҳодисалар ва уларга ҳос белги-хусусиятлар, ҳолат, ҳаракат ва ўзаро муносабатлар тўғрисидаги билимлари ва тажрибасига асосланади. Шу асосда инсон воқеликдаги предметларни номлайди.

Номинациянинг моҳияти бирор бир лисоний белги орқали номни ифодаламайди, балки маълум бир мавҳумликни инсоннинг билиш фаолиятининг пировард натижаси сифатида талқин этади. Терминнинг яна бир вазифаси дефинитив функция ҳисобланади, яъни сўз нафақат маълум бир аниқ тушунчанинг ифодаси бўлиб хизмат қилади, балки у мантиқий таъриф воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Компьютер субтили (қуйи тили) лексикаси ўз ядроси (ўзаги) ва перифериясига эга. Ядро ва периферия орасидаги фарқ турли жиҳатларда ўзини намоён қиладиган лисоний универсалиядир. Функционал жиҳатдан марказда кўпроқ қўлланиладиган шакллар, периферияда эса камроқ ишлатиладиганлари.³⁶ Мазкур таърифга кўра, компьютер субтилининг ўзагини шу компьютер билан ишлайдиган барча одамлар учун тушунарли бўлган махсус луғат, перифериясини эса фойдаланувчилар, компьютер ўйинлари мухлислари, хакерлар ва б. учун тегишли бўлган лексик гуруҳлар ташкил қилади.

Барча соҳалардагидек, компьютер соҳасида ҳам терминларни назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бундан кўзланган асосий мақсад компьютер терминларига бўлган талаб-

³⁶ Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой. - 2-е изд. - М.: Большая советская энциклопедия, 1998, с. 47.

эхтиёж билан унинг ҳозирги ҳолати орасидаги номувофиқликни баргараф этишдир. Чунки, ҳозирги кунда жамият ҳаётида компьютер қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлса, уни эгаллаш, бошқариш, ривожлантириш ва ундан унумли фойдаланиш учун мазкур соҳа терминлари ҳам шунчалик муҳим аҳамиятга эга. Демак, компьютер соҳаси терминларини меъёрлаштириш ва тартибга солиш илмий ва ижтимоий жиҳатдан аҳамиятга моликдир. Бироқ, тилимиз сўз бойлигининг салмоқдор қисмини ташкил этган ва ривожланиб бораётган компьютер соҳаси терминларини ҳар томонлама ўрганиш – яъни лингвистик хусусиятларини очиб бериш, маъно ва шаклини, ўзлашиши ҳамда ясаилишини тартибга келтириш тадқиқотимизнинг мазмунини белгилайди.

Терминологик меъёр умум лисоний меъёрга асосланади, бироқ унга мос келмаслиги ҳам мумкин. Булар қаторига соҳавий жаргонларни киритиш мумкин. Жумладан, бир қатор терминологияларда мутахассислар томонидан қабул қилинган урғу ўзгаришлари, сўз яшаш қоидалари ва ҳ.к.

Компьютер термин тизими очик ва самарали тизим ҳисоблангани уни тадқиқ этишнинг кўламини кенгайтишига сабаб бўлади. Маълумки, ҳар қандай терминологик тизим доимий равишда янги терминлар билан тўлдирилиб борилади, мавжуд терминлар эса семантик, график ва грамматик ўзгаришларга учрайверади. Компьютер терминлари бундан ҳоли эмас.

Биз компьютер терминларини биз умумсоҳавий яъни, умумадабий бўлган терминлар қаторига киритиш тарафдоримиз.

Кузатишларимиз *стол компьютери тизими, тақсимланган дастурий воситалар, ахборот, тармоқ маъмури, ахборотлаштириши, ахборот воситалари, хатоларни аниқловчи дастурий воситалар, ахборот эгаси, ахборот тизимлари мулкдори* каби компьютер терминлари бир-бирини тақозо этувчи узвий боғланишдаги жараёнларни англатувчи тушунчалар сифатида намоён бўлишини кўрсатди.

Ахборот технологияларининг такомиллашиб бориши ҳамда тармоқлари сонининг ортиб бориши миллий адабий тилда янгидан-янги соҳавий номларининг пайдо бўлиши мазкур тилда терминларнинг кўпайишига олиб

келмоқда. Бу ўз ўрнида ўзбек миллий тил тизимини соҳавий терминлар орқали бойишига ижобий таъсир ўтказмоқда. Лекин масаланинг иккинчи томони бор. Ҳар доим ҳам ушбу соҳа терминларининг ўзбекча ясамаларни сифат жиҳатдан мувофақиятли яратилган деб бўлмайди. Масалан, Д.Кадирбекова ахборот технология соҳасидаги терминларининг ўзбекча ясамаларни сифат жиҳатдан мувофақиятли яратилган деб бўлмайди деб ҳисоблайди³⁷. Компьютер терминларида бу ҳолат кузатилади: *information service* - ахборот хизмати ёки ахборот сервис (гибрид шаклида), *information war* - ахборот жанги, *machine word* - машина-сўз (гибрид), *computer aided translation* - компьютер-таржима, машина-таржима (гибрид), *protection management* - муҳофаза бошқаруви, *hang* - узилишли узатиш, *developer* – яратувчи деб берилишини тавсия этиш мумкин. Ушбу вариантларда ихчамлик (қисқалик), аниқлик ва бир маънолилиқ каби хусусиятлар мавжуд бўлиб, улар терминларга қўйиладиган талаблар тўла мос келади.

Компьютер терминларининг ўзбекча ясалмалари лингвистик нуқтаи назардан ўрганилмаганлиги сабабли, албатта айрим хато ва камчиликлардан холи, деб бўлмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда, терминларини ўрганиш борасида илмий-тадқиқот ишларини давом эттириш, мазкур соҳа бўйича терминологик луғатлар ва илмий адабиётлар яратиш долзарблигича қолмоқда.

Замонавий компьютер терминологиясининг шаклланишидаги экстралингвистик омиллардан бири – фан-техника соҳасида ихтиро қилинган янги кашфиётлар асосан XX аср бошларида радиоэлектроника соҳасида юзага келган бўлиб, алоқа тизимида бевосита боғлиқ бўлган радиоэлектроника соҳасида микроэлектрониканинг ривожланиши микроэлектрон индустрияни вужудга келишини таъминлади. Бу жараён миллий тил тизимида янгидан янги тушунчаларни кириб келишига сабаб бўлди.

³⁷ Кадирбекова Д. Инглизча-ўзбекча ахборот-коммуникация технологиялари терминологияси ва унинг лексикографик хусусиятлари. фал.фан.ном...диссер.–Тошкент. 2017.– С. 48.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Блинова О.И. Термин и его мотивация // Терминология и культура речи. М. Наука. 1981, с. 28-37.;
2. Буданов Г.В. Делокализация как обретение смысла, к опыту междисциплинарных технологий // Онтология и эпистемология синергетики. – М.: Ифран, 1997.
3. Чупилина Е.И. Место термина в лексико-семантической системе языка // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж, 1972.
4. Даниленко В.П. Язык для специальных сетей. – М., 1996.
5. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М., 1977.
6. Филатова А.С. Тематические группы русского языка в мотивационно сравнительном аспекте. Автореферат дис. – Томск. 2004.

GAZETANING KELIB CHIQISHI VA UNING TUSHUNCHALARI

D.Bobojonov, B.Sodiqova
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti doktorantlari
S.Hafizov
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada gazeta so‘zining kelib chiqish tarixi va qo‘llanilish holati berilgan bo‘lib, turli davlatlarda turlicha aytilishi, hukumat gazetalarning nashr etilish jarayonlari o‘sha davr misolida ko‘rsatilgan.

Gazeta sarlavhalarini o‘rganishda bir nechta olimlarning tadqiqotlari misollar orqali berilgan.

Gazette fransuz tilidan olingan so‘z bo‘lib, u o‘z navbatida ma’lum bir Venetsiya tangasining nomi bo‘lgan italyan gazzettasining 16-asrdagi almashtirilishidir. Gazzetta 16-asr boshlari va o‘rtalarida, birinchi Venetsiya gazetalari bir qolipga tushganda, gazeta uchun epitetga aylandi. Britaniya pennisi qo‘rqinchli va Amerika tiyin romani kabi lingo nashriyotidagi boshqa mahalliy tillar bilan solishtiring. Bu so‘z o‘zining turli o‘zgarishlari bilan ko‘plab zamonaviy tillarda (slavyan tillarida, turkiy tillarda) saqlanib qolgan.

Asosan ingliz tilida gazettega o‘tish fe’li „, gazeta e’lon qilish yoki nashr etish“ degan ma’noni anglatadi; ayniqsa, gazeta jamoat jurnali yoki rekord gazetaga tegishli bo‘lsa. Masalan, „Nakuru ko‘li 1960-yilda qushlar qo‘riqxonasi sifatida

e'lon qilingan va 1968-yilda Milliy Park maqomiga ko'tarilgan“ Britaniya armiyasining shaxsiy mukofotlari, ko'tarilishlari va ofitser komissiyalari „Birlashgan Qirollik uchun rekordlar rasmiy gazetasi“ London Gazetteda nashr etilgan. Gazetta (ism) — gazeta chiqarish harakati; masalan, „qushlar qo'riqxonasi“ning gazetasi.

Angliyada 1700-yilda The Oxford Gazette (London gazetasiga aylandi) asos solingandan so'ng, gazeta so'zi hukumatning ommaviy jurnalini ko'rsatish uchun qo'lanildi; bugungi kunda bunday jurnal ba'zan hukumat gazetasi deb ataladi. Ba'zi hukumatlar uchun ma'lumotlarni gazetada chop etish rasmiy hujjatlarning kuchga kirishi va jamoat mulkiga kirishi uchun qonuniy zaruratga ega bo'lgan yoki bo'ladi deyish mumkin. Taylandning qirollik hukumati gazetasida (1858-yil hisobi) va Hindistonning gazetasida (1950-yil) chop etilgan hujjatlar shunday deb aytilgan.

Birlashgan Qirollik hukumati o'ziga a'zo mamlakatlarning hukumat gazetalari talab qiladi. Shotlandiyada rasmiy hukumat gazetasi bo'lgan Edinburgh Gazette nashri 1699-yilda boshlangan. Irlandiyaning Dublin gazetasi 1705-yilda nashr etilgan, ammo 1922-yilda Irlandiya Erkin Davlati Birlashgan Qirollikdan ajralib chiqqandan so'ng o'z faoliyatini to'xtatgan; Iris Oifigiúil (irlandcha: Rasmiy gazeta) uning o'rnini egalladi. Shimoliy Irlandiyaning Belfast gazetasi o'zining birinchi sonini 1921-yilda nashr etdi.

Gazeta sarlavhasini ilmiy tadqiq etish mazkur tushunchaga ta'rif berishni talab etadi. Ta'kidlash joizki, gazeta sarlavhasining bir necha ta'riflari mavjud bo'lib, bu o'rganilayotgan voqelikning murakkabligi va ko'pqiralliligini ko'rsatadi.

Gazeta sarlavhasini o'rganishga ko'plab filologik tadqiqotlar bag'ishlangan. Masalan, A.V.Glagoleva Rossiya davriy matubotidagi sarlahalarda «boshqalardan iqtibos»larning rolini belgiladi ³⁸; A.S.Podchasov 1980-1990 yillarning ikkinchi yarmida Rossiya va Buyuk Britaniya matubotidagi sarlavhalarning funksional-

³⁸ Глаголева А.В. «Чужое слово» в заголовках газетных текстов: дискредитация имиджа: дис. ... канд. филол. наук. – М., 2014. –182 с.

uslubiy o'ziga xosliklarini o'rganadi³⁹; A.E.Dolgireva rus va nemis gazeta sarlavhalarini parmalingvistik aspektda tahlil qiladi⁴⁰; O.A.Lyapina Germaniya bosma matbuoti sarlavhalarining strukturaviy, funksional va pragmatik xususiyatlarini tadqiq etadi⁴¹. Yu.V.Vereshinskaya ispan gazeta sarlavhalarini lingvopragmatik va milliy-madaniy aspektda ko'rib chiqadi⁴². D.A.Mironova onlayn-formatdagi ingliz media-matnlari sarlavhalarida o'zgargan presendetli fikrlarni tahlil qiladi⁴³.

M.A.Orel ingliz va rus gazeta sarlavhalari evolyutsiyasini funksional-pragmatik aspektda o'rganadi va qiyosiy tahlil qiladi⁴⁴. Ye.N.Komarov fransuz va rus matbuotidagi sarlavhalarning etnomadaniy o'ziga xosliklarini ko'rib chiqadi⁴⁵. Gazeta sarlavhalarini o'rganish, albatta, pragmalingvistik aspektni ham o'z ichiga oladi. Pragmalingvistika - bu tilshunoslikning bir sohasi bo'lib, uning diqqat markazida maxsus til vositalaridan foydalangan holda muayyan motivatsiya va maqsadlar bilan, muayyan ijtimoiy va kishilararo sharoitlarda kommunikantlar o'rtasida amalga oshiriladigan muloqot turadi⁴⁶.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Глаголева А.В. «Чужое слово» в заголовках газетных текстов: дискредитация имиджа: дис. ... канд. филол. наук. – М., 2014. – 182 с.
2. Подчасов А.С. Функционально-стилистические особенности газетных заголовков (на материале российских и британских газет второй половины

³⁹ Подчасов А.С. Функционально-стилистические особенности газетных заголовков (на материале российских и британских газет второй половины 1980–1990 годов.

Синтаксический аспект): дис. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 187 с.

⁴⁰ Долгирева А.Э. Газетный заголовок в прагмалингвистическом аспекте: дис. ... канд. филол. наук. – Таганрог, 2002. – 298 с.

⁴¹ Ляпина О.А. Структурные, функциональные и прагматические особенности немецкого газетного заголовка (на материале немецкой общенациональной прессы): дис. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 2002. – 154 с.

- 1980–1990 годов. Синтаксический аспект): дис. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 187 с
3. Долгирева А.Э. Газетный заголовок в прагмалингвистическом аспекте: дис. ... канд. филол. наук. – Таганрог, 2002. – 298 с.
4. Ляпина О.А. Структурные, функциональные и прагматические особенности немецкого газетного заголовка (на материале немецкой общенациональной прессы): дис. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 2002. – 154 с.
5. Верещинская Ю.В. Испанский газетный заголовок: лингвопрагматический и национально-культурный аспекты: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2013. – 22 с.
6. Миронова Д.А. Трансформация прецедентных высказываний в переводах заголовков медиатекстов онлайн-формата: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тюмень, 2013. – 24 с.
7. Орел М.А. Перевод газетных заголовков: история, теория, культурная традиция: дис. ... канд. филол. наук. – М., 2009. – С.101. 209 с.
8. Комаров Е.Н. Ценностные ориентиры в заголовках французских и российских средств массовой информации: дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2003. – 199 с.
9. Сусов, И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы / И.П. Сусов // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. – Калинин: КГУ, 1985. – С.5. 3–12.

ЛАКУНА ҲОДИСАНИНГ ТАДҚИҚИ

А.Ахмедова
ЎзР ФА Ўзбек тили,
адабиёти ва фольклори институти

Аннотация. Ушбу мақолада лакуна ҳодисаси ва унинг жаҳон тилшунослигида ўрганилиши тўғрисида фикр юритилади. Шунингдек, лакуна тушунчаси, лакунарлик ҳодисаси ҳақида олимларнинг фикрлари келтирилади. Лакуналар қайси вазиятда юзага келиши мисоллар билан далилланади. Лакуналарни иккита тилни қиёсий ҳамда бир тил ичида – интралисоний ўрганиш мумкинлиги айтиб ўтилади.

Тилшуносликда лакунарлик ҳодисасини бевосита ўрганиш XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб жадал ривожланди. “Лакуна” термини илк бор канадалик тилшунослар Ж.П.Вине ва Ж.Дарбелнелар томонидан илмий

муомалага киритилди. Улар ушбу ҳодисани “Бир тилдаги сўз бошқа тилда муқобилини топа олмаган ўринларда ҳар доим лакуна ҳодисаси юзага келади” деб изоҳлашган⁴⁷. Лакунарлик ҳодисасини тилшунос олимлар Ж.П.Вине, Ж.Дарбелне, Л.Бентивогли, Э.Пианта, Р.Санкаравелаютан, Ю.С.Степанов, Г.В.Бикова, Е.А.Эйнуллаева, О.В.Суханова, В.Л.Муравьев, Л.С.Бархударов, Л.А. Леонова, А.Лебедева, О.А.Огурцова, В.Г.Костамаров, Ш.Усмонова, Ф. Мусаева, Ш. Махмараимова, Н.Исматуллаевалар тадқиқ қилишган.

Инглиз тилшунослигида “лакуна” сўзи “lexical gap”, “lexical hole”, “lexical vacancy”⁴⁸ терминлари билан ифодаланади. Улар орасида “lexical gap” терминининг кўпроқ қўлланилиши кузатилади. Мазкур бирикма таркибидаги “gap” сўзи “бўшлиқ”, “бўш жой” деган маъноларни англатади. У турли аниқловчиларни бириктириб, лакуналарнинг бошқа турларини ҳам юзага чиқаради

Итальян тилшунослари Л.Бентивогли ва Э.Пианталар лакуналар борасида куйидаги фикрларни келтирадилар: “Лексик лакунарлик бир тилда бирор концепт лексик бирлик билан ифодаланса-ю, иккинчи тилда айнан шу концепт эркин сўз комбинациялари билан берилганида юзага келади”⁴⁹. Улар лексик лакуналарни аниқлаш учун, авваламбор, идиома (idiom), чегараланган сўз бирикмаси (restricted collocation), сўзларнинг эркин комбинацияси (free combination) тушунчаларини бир-биридан фарқлаб олиш зарурлигини таъкидлаб, тилшунос А.П.Ковининг ишларидаги изоҳларни келтиришади. Идиома ва чегараланган сўз бирикмаларини таркибий лексик бирликлар қаторига киритиб, сўзларнинг эркин комбинацияларини лексик лакуналар деган хулосага келадилар⁵⁰.

⁴⁷ Usmanova Sh. Lingvokulturologiya (darslik). – Toshkent: TDO-TAU, 2019. – B. 129.

⁴⁸ Sankaravelayuthan R. Lexical gaps in the vocabulary structure of a language. 2019. <https://www.researchgate.net/publication/330141511>,

⁴⁹ Bentivogli L., Pianta E. Looking for lexical gaps. Proceedings of the Ninth EURALEX International Congress. – Berlin: Stuttgart, 2014; Awadelkarim A.A. The role of Lexical gaps and Neologisms in Language Learning: A Consciousness-raising Perspective. Journal of Humanity. Vol. 17. No. 4, December (2016). 7 Bentivogli L., Pianta E. Looking for lexical gaps. Proceedings of the Ninth EURALEX International Congress. – Berlin: Stuttgart, 2014. – P. 10. 12

⁵⁰ Bentivogli L., Pianta E. Кўрсатилган асар, 10-бет.

Лакунология соҳасида самарали ишлар олиб борган рус тилшуноси Г.В.Бикова мазкур тушунчага қуйидагича таъриф беради: “Лакуна – лексема шаклида моддий мужассамланмаган, бироқ концептнинг коммуникатив талаби билан синтактик даражада объектив воқеланиш хусусиятига эга виртуал лексик моҳият, семемадир”⁵¹. Ушбу таърифдан келиб чиққан ҳолда, лакунанинг асосий белгилари сифатида “моддий мужассамланмаган”, “синтактик даражада объектив воқеланган”, “виртуал лексик моҳият” каби хусусиятларни кўрсатиш мумкин. Лакуналарни аниқлаш ва уларни бартараф этиш масалаларини ўрганишда, асосан, мазкур хусусиятлар кузатилди.

Тилшунос В.Л.Муравьев “лакуна” тушунчаси ҳақида қуйидагиларни ёзади: “...биз лакуна деганда, бир тилнинг лисоний меъёрларида мустаҳкамланмаган ва етказиб бериш учун шу тилда нутқ даражасида шакллантириладиган катта-кичик перифразалар – эркин сўз бирикмаларини ифодаловчи чет тилидаги сўзлар (турғун сўз бирикмалари)ни тушунамиз”⁵².

Ўзбек тилшунос олими Ш.Усмонова ўзининг “Lingvokulturologiya” номли дарслигида лакунадан ҳақида қуйидагича фикр билдиради: “Лакуналар маданиятлараро мулоқотда тиллар ва маданиятлар ўртасидаги фарқларни кўрсатиб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Лакунлар асосан тилларнинг қиёсида сезилади. Масалан, инглиз тилида “юрист, адвокат” маъносини англатган lawyer сўзидан бошқа адвокатлик касбининг турли-туманлигини ифодалайдиган attorney “вакил”, barrister “олий судларда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган адвокат”, solicitor “мижозларга ва ташкилотларга маслаҳат берувчи: қуйи судларда иштирок этиш ҳуқуқига эга”, counsel “юристоконсулт”, counsellor “маслаҳатчи”, advocate “олий даражадаги адвокат” каби сўзлар ҳам қўлланилади. Мазкур ифодаларга ўзбек ва рус тилларидаги

⁵¹ Бикова Г.В. Лакунарность как категория лексической системологии. – Благовещенск: БГПУ, 2003. – С. 51.

⁵² Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). – Владимир, 1975. – С. 6

фақат адвокат сўзигина муқобил бўла олади. ... Демак, мазкур сўзлар ўзбек тилида лакуналарни юзага чиқаради”⁵³

Д.Худойберганова “Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати”да лакунага қуйидагича таъриф беради: “Лакуна (*фран.* Lacune – бўшлиқ; чуқурлик; Ж.П.Вине ва Ж.Дарбелен термини) Мулоқот жараёнида муайян маданиятнинг бошқа маданият вакили томонидан тўлиқ ёки қисман англашилмайдиган ўзига хос миллий унсури”⁵⁴.

Ёш ўзбек олимаси Мусаева Феруза лакуналарни ўрганар экан, уларни на фақат XX асрда балки анча илгари тадқиқ этила бошлаганлигини таъкидлайди. “... бир тилдаги тушунча номлари бошқа тилларда учрамаслиги мумкинлигини Алишер Навоий туркий ва форс тили муқоясаси мисолида XV асрдаёқ кўрсатиб ўтган. Жумладан, “Муҳокаматул-луғатайн”да “Яна ғизо ва ҳар таомки, еса бўлур, егулук дерлар ва сорт элининг кўпи, балки барчаси емакни ҳам ва ичмакни ҳам “хўрдани” лафзи била адо қилурлар” дея кўрсатиб, форсийлар суюқлик ва таом истеъмоли учун битта “хўрдан” феъли ишлатишини, туркийларда эса улар учун алоҳида номлар мавжудлиги қайд этади... Бу мисоллар Алишер Навоий бундай 550 йил муқаддам тиллараро лакунарлик ҳодисасига диққат қаратилганлигини исботлайди”⁵⁵.

Ш.Махмараимова лакуналарнинг вужудга келиши тўғрисида қуйидаги фикрларни айтиб ўтади: “Тилда лакуналарнинг вужудга келиши ўз қатламга тегишли луғавий унсурларнинг янги ясалиш қиёфасига эга бўлиши эвазига ҳам содир бўлиши мумкин. ...Ўзбек тилидаги “маънавият” сўзи ҳам мустақиллигимизнинг илк йилларидагина луғат таркибимизга кириб келди. Бироқ бунгача ҳам халқимизда “маънавият” тушунчасини ифодаловчи бир қатор тушунчалар мавжуд бўлган, маърифат ва зиёлилик, иймон ва инсоф, диёнат ва инсонпарварлик, ватанпарварлик сингари тушунчаларни ифодалашга хизмат қилувчи *маънили одам* ифодаси ҳамisha кенг истеъмолда

⁵³ Usmanova Sh. Lingvokulturologiya (darslik). – Toshkent: TDO‘TAU, 2019. – B. 131.

⁵⁴ Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015. – Б. 25-26.

⁵⁵ Мусаева Ф. Ўзбек шевалярининг лингвомаданий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2019. – Б. 74-75.

бўлиб келган. Бинобарин, тил захираларининг давр ўтиб янги мазмун ва янги шаклий ўзгаришларга юз тутган ҳолда қайта тикланиши ҳам интралингвал лакуналарнинг вужудга келишига сабаб бўлади”⁵⁶.

Исматуллаева Н. “Хитой ва ўзбек тилларида лакуналарнинг воқеланиши” мазусидаги тадқиқот ишида: “Лакунар бирликлар, бир томондан, миллий маданиятнинг ўзига хос белгиси, менталитет кўрсаткичи бўлса, иккинчи томондан, маданиятлараро таъсирлашув шароитида ўзга кўринишга кира оладиган бирликлар саналади. Лакунарлик ҳодисасини тадқиқ этиш лакунология фанини ривожлантиришга, тиллар ва маданиятлар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни кўрсатиб беришга, маданиятлараро мулоқотдаги тўсиқларни енгишга ва чет тилларни ўргатиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади”⁵⁷ деб таъкидлайди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, иккита тилни қиёсий ҳамда бир тил ичида – интралисоний лакуналарни ўрганиш мумкин. Улар лингвокультурология, лингвомамлакатшунослик, таржимашунослик соҳаларида тадқиқ этилади. Сўнгги йилларда ўзбек тилшунослигида ҳам икки тил қиёсидаги лакуналарга тадқиқотчилар томонидан қизиқиш билдирилмоқда.

Фойдаланган адабётлар:

1. Awadelkarim A.A. The role of Lexical gaps and Neologisms in Language Learning: A Consciousness-raising Perspective. Journal of Humanity. Vol. 17. No. 4, December (2016). 7.
2. Bentivogli L., Pianta E. Looking for lexical gaps. Proceedings of the Ninth EURALEX International Congress. – Berlin: Stuttgart, 2014;
3. Sankaravelayuthan R. Lexical gaps in the vocabulary structure of a language. 2019. <https://www.researchgate.net/publication/330141511>,
4. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya (darslik). – Toshkent: TDO‘TAU, 2019. – B. 129.

⁵⁶ Махмараимова Ш. Ҳозирги ўзбек тили. (лексикология). – Тошкент, 2021. – Б. 362.

⁵⁷ Исматуллаева Н. Хитой ва ўзбек тилларида лакуналарнинг воқеланиши: Филол.фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2021. – 133 б.

5. Быкова Г.В. Лакунарность как категория лексической системологии. – Благовещенск: БГПУ, 2003. – С. 51.
6. Исмагуллаева Н. Хитой ва ўзбек тилларида лакуналарнинг воқеланиши: Филол.фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2021. – 133 б.
7. Махмараимова Ш. Ҳозирги ўзбек тили. (лексикология). – Тошкент, 2021. – Б. 362.
8. Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). – Владимир, 1975. – С. 6.
9. Мусаева Ф. Ўзбек шеваларининг лингвомаданий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2019. – Б. 74-75.
10. Худойбергана Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015. – Б. 25-26.

О‘ЗБЕК ТИЛИ ДАРSLARIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Z.Usmonova
О‘зDJTU katta о‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning amaliy o‘rni xususida fikr yuritilgan.

Ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda o‘zbek tili darslarida o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish nutq o‘stirish asoslaridan biridir, shuning uchun avvalo o‘quvchilarning lug‘at boyligini oshirishga katta e’tibor qaratiladi. O‘zbek tili darslarida asosiy e’tibor o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish, ularning o‘zbekcha nutqini shakllantirish, nutq tovushlarini to‘g‘ri talaffuz qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratiladi. Shu bois ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda o‘zbek tili darslarida imkon qadar o‘quvchilarni o‘rgangan so‘zlarini xotirada eslab qolish, ularni o‘z nutqlarida amalda qo‘llay olish, so‘zlarni bir-biri bilan to‘g‘ri bog‘lashga, o‘rgatish buning uchun zarur bo‘lgan grammatik vositalarni to‘g‘ri, o‘rinli qo‘llay olish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan ta’lim usullarini qo‘llash maqsadga muvofiq.

Kichik yoshdagi o'quvchilarni dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda tabiat hodisalarini, narsa-buyumlarni kuzatish va tahlil qilishga o'rgatish, atrof-muhit: o'simliklar, hayvonot dunyosi, tabiatga oid tushunchalar, narsa-buyumlarning nomlari, belgi, miqdorni bildiruvchi so'zlar bilan tanishtirish orqali ularning lug'at boyligini oshirib borish, ayni paytda o'rgangan so'zlarini ular xotirasiga singdirib borishga qaratilgan mashqlar ishlatish til darslarining asosiy ta'limiy maqsadlaridan hisoblanadi. Buning uchun pedagogik texnologiyalarni ham ushbu maqsadlarga muvofiq keladiganlarini tanlash, ushbu metodlarni guruh imkoniyatlarini e'tiborga olgan holda eng sodda vositalardan murakkab vositalarga qarab o'stirib borish kerak bo'ladi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning yosh xususiyatlarini nazarda tutgan holda ko'proq ko'rgazmali vositalardan, didaktik-ta'limiy o'yinlardan foydalanish samarali natija beradi.

Ko'rsatmalilik - o'z ko'zi bilan ko'rish bilimlarning inson xotirasida mustahkam joylashishiga juda katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan usul bo'lib, til o'rganuvchi ko'rish orqali narsa-buyum hamda uning tildagi ifodasi haqida aniq tushunchaga ega bo'ladi. Ayniqsa yangi so'zlarni ongli va puxta o'zlashtirish ko'rgazmalilikni taqozo etadi, chunki o'quvchilarga narsa-buyumning o'zini yoki tasvirini ko'rsatish ularga ushbu so'zlarni tez ilg'ab olishga va xotirada uzoq saqlanib qolishiga yordam beradi. Ta'limda ko'rsatmalilikning bevosita ko'rish, tasvirlash, namoyish etish kabi turlari mavjud bo'lib, tasvirlash vositalariga jadvallar, chizmalar, slaydlar, rebuslar, krossvordlar kabilarni kiritish mumkin. Namoyish etish vositalari sifatida turli buyumlar, jadvallar, rasmlar va boshqa tasviriy vositalardan, diafilm, kinofilm va telelavhalardan foydalanish mumkin.

Ta'limiy didaktik o'yinlar ayniqsa kichik maktab yoshidagi o'quvchilar faoliyatida asosiy o'rinni egallaydi, ular dunyoni va o'zlikni anglashda, o'quvchilarning ijodiy tafakkurini o'stirishda asosiy vosita hisoblanadi. Ta'limiy o'yinlar bilimlarni o'zlashtirish jarayonini engillatishga, o'quvchilarni darsga to'liq jalb etishga yordam beradi, ular o'quvchilarning o'zaro va o'qituvchilar bilan hamkorligini mustahkamlashda nihoyatda katta ahamiyatga ega.

O‘zbek tilini o‘qitishda o‘quvchilarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ta’limning quyidagi faol usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz.

1. “So‘z top” o‘yini (“Domino”). Bu metodni darsning kirish qismida avvalgi darsni mustahkamlash maqsadida yoki lug‘at ustida ishlash maqsadida o‘tkazish mumkin. O‘qituvchi bironta so‘z aytadi, o‘quvchilar esa davom ettiradilar. O‘yin qoidasiga ko‘ra o‘qituvchi boshlagan so‘z qaysi harfda tugasa, o‘quvchi shu harfdan boshlangan so‘zni aytishi kerak. Masalan: Darslik-kitob-bola-anor-ro‘mol va hokazo.

2. “O‘ylab top” o‘yini

Mazkur o‘yinda ma’lum bir kasbga oid so‘zlar olinib, boshlovchi biror kasb egasiga taqlid qilib harakat qiladi, o‘yin ishtirokchilari bu harakat qaysi kasbga oid so‘zni ifodalashini topishlari kerak. Bekitilgan so‘z kartochkaga yozilgan bo‘lib, so‘zni to‘g‘ri topgan o‘quvchiga ko‘rsatiladi. Albatta, to‘g‘ri javob topgan o‘quvchilar g‘olib bo‘ladi.

3. “Gapni davom ettir” o‘yini. Bu o‘yinning qoidasiga ko‘ra bir o‘quvchi bitta qisqa gap aytadi, boshqa o‘quvchi aynan shu gapga so‘z qo‘shib boravayeradi. Masalan:

1-o‘quvchi: Men hikoya o‘qidim

2-o‘quvchi: Men qiziqarli hikoya o‘qidim.

3-o‘quvchi: Men kecha qiziqarli hikoya o‘qidim va h.k.

Qaysi o‘quvchi so‘z qo‘sha olmasa yoki xatoga yo‘l qo‘ysa, o‘yinni tark etadi. 6-7 diqqatlik o‘yin mobaynida ishtirokchi bo‘lib qolgan o‘quvchilar g‘olib bo‘ladi va baholanadi.

6. “Kim ko‘p so‘z biladi” o‘yini. Ushbu o‘yin ham o‘quvchilarning lug‘at boyligini o‘stirishga katta yordam beradi. Buning uchun 2 guruhga bo‘linadi va har bir guruh uchun alohida topshiriq beriladi. 1-guruh o‘quvchilariga ikki tomoni bir xil unli bilan yoziladigan, ikkinchi guruhga esa ikki tomoniga bir xil undosh yoziladigan so‘zlarni doskaga yozish topshiriladi. Masalan: 1-guruh ikki alla kabi. 2-guruh qiziq, katak kabi. Har bir guruh o‘quvchilari birma-bir chiqib so‘zlarni

yozadilar. Soʻz topolmay toʻxtagan guruh yutqazgan hisoblanadi.

Bayon metodi. Bayon yozma mustaqil ish turi boʻlib, eshitilgan matn mazmunini maʼlum tayyorgarlikdan soʻng qayta bayon qilish va yozish jarayonidir. Bayon yozish jarayonida oʻquvchilarning nutqi boyiydi, yozma savodxonlik darajasi oʻsadi, mustaqil fikrlashga oʻrganadi. Bayon yozish quyidagicha tashkil qilinadi. Oʻqituvchi bayon matnini oʻqibberadi, soʻng 1-2 oʻquvchiga matn mazmuni qayta hikoya qilinadi. Soʻng oʻquvchilar bayon yozishga kirishadilar. Bayon oʻquvchilarning ham ogʻzaki, ham yozma nutqini oʻstirishga yordam beradi, oʻquvchilarning ijodiy fikrlashiga imkoniyat yaratadi.

Oʻqituvchi oʻquvchilar tushunmagan soʻz va jumalarning maʼnosini tushuntirib berib va yozilishi qiyin boʻlgan soʻzlarni doskaga yozib koʻrsatgandan soʻng, oʻquvchilar bayon yozishga kirishishlari kerak. Ayrim tayanch soʻzlarni doskaga yozib qoʻyish maqsadga muvofiq.

Bunday mashgʻulotlarning tashkil etilishi oʻquvchilar faolligini oshiradi va ularni erkin fikrlashga oʻrgatadi.

ТАЛАБАЛАРДА СОҒЛОМ ТАФАККУРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ШАКЛ ВА МЕТОДЛАРИ

С. Атаханова
ЎзДЖТУ ўқитувчиси

Annotatsiya: Maqolada talabalarda sogʻlom tafakkurni shakllantirishning samarali shakl va metodlari masalasi, sogʻlom tafakkurni shakllantirish jarayonining ijtimoiy fanlar bloki tarkibidagi va auditoridan tashqaridagi taʼlim jarayoni, auditoriya ichida va uning tashqarisida qanday tashkil qilish zarurligi hamda qanday metod, shakl va vositalardan foydalanish darkorligi masalasi koʻrib chiqilgan.

Ижтимоий фанлар блоки таркибидаги педагогик фаолият бевосита таълим тизимида ишлаётган педагог (кўпчилик холларда улар ижтимоий фанлар бўйича педагоглар бўлади) ва талабанинг ўзаро педагогик мулоқоти асосига қурилади. Бинобарин, ижтимоий фанлар блоки таълим фаолиятига

соғлом тафаккурни шакллантириш бўйича ижтимоий фанларни ўқиётган педагоглар жалб этилиши лозим. Ижтимоий фан ўқитувчисидан ўз фани асосларини билиш билан бир қаторда мақсадли равишда соғлом тафаккур бўйича зарур билим ва малакалар тақозо этилади.

Маънавий-маърифий тадбирлар ёрдамида соғлом тафаккурни шакллантиришга йўналтирилган педагогик фаолият, бир томондан, таълим муассасаси мутасаддилари томонидан мақсадли ташкил қилиниши, иккинчи томондан эса, таълим муассасасидан ташқарида, масалан, оила, маҳалла, турли ННТ лар, ОАВ ларида кўмагида ҳам ташкил қилиниши ва олиб борилиши мумкин.

Талабаларда соғлом тафаккурни шакллантириш педагогик жараёнида ўзаро мувофиқлаштирилган, бир мақсадга йўналтирилган, бири бирини мазмун, шакл ва воситалар ранг-баранглиги асосида тўлдириб борган жараён ташкил қилинсагина самарадорлик таъминланган бўлади. [2; 5-б.].

Соғлом тафаккурни шакллантиришда олий таълим тизимида куйидаги педагогик технологияларни қўллаш имконияти кенг бўлиб, яхши самара бериши тадқиқотда аён бўлди:

- **анъанавий таълим** (махсус маърузаларни ташкил қилиш, ижтимоий блок фанлари таркибида махсус дарсларни киритиш)
- **ҳамкорликдаги таълим** (педагог ва талабанинг ҳамкорликдаги илмий, назарий ва амалий фаолиятини ташкил қилиш, саломатлик талаблари доирасида шахсий ибрат вазиятини юзага келтиради, малака ва кўникмаларни шакллантириш учун қўлланилади)
- **ривожлантирувчи таълим** (соғломлик қадриятларини ҳам ақлий, ҳам хиссий қабул қилишни ривожлантириш учун қўлланилади) [1; 54-78- б.].
- **муаммоли таълим** (талабаларни турли муаммоли вазиятларнинг ечимини топиш учун, масалан: “Нима учун ОИТС инсон ҳаётига зарар кўрсатади?!”, ёки “Мен турникда неча марта тортиламан?!” каби ақлий ёки жисмоний фаолият турлари рағбатлантирилади, талаба муаммони муҳокама этиш жараёнида маълум хулосаларга келади ва кўникмалар ҳосил бўлади) [4;

3-15-б.]

- **эвристик таълим** (соғлом тафаккур бўйича билим ва малакаларни топиш ва англаш жараёни ташкил қилинади ва мазкур жараёнда талабанинг ўзи маълум натижаларни қўлга мустақил киритади, масалан, қариялар ҳаётини таҳлил қилиш орқали инсоннинг қаригандаги эмпирик, яъни қариялар ҳис-туйғуларини англаш хусусиятлари ўрганилади) [8; 150-170-б.]
- **фаол таълим** (саломатлик тафаккурини шакллантиришга йўналтирилган ақлий, жисмоний, маънавий-мафкуравий фаоллик шароити яратилади, талаба фаоллик, ижодийлик кўрсатиш орқали маълум кадриятларни ўзига сингдиради. Инсоннинг жисмоний ва ақлий имкониятлари чексиз бўлиб, педагогиканинг вазифаси мана шу имкониятларни, бизнинг ҳолатимизда соғлом тафаккурни шакллантиришда рўёбга чиқариш, амалий қилиш ва уларни фаоллаштиришдан иборат)
- **контекст таълим** (саломатликни асраш ва муҳофаза қилиш учун малака ва кўникмаларни мустаҳкамлаш мақсадида маълум касалликлар, беморхонада ётган беморлар, масалан, наркоманлар билан очиқ мулоқот шароити ўтказилади, бунда талаба саломатликка путур етган омиллар билан контекст ҳолатига, яъни мулоқот ҳолатига киритилади, талаба бевосита ўз саломатлигини асраш бўйича маълум хулосаларига келади) [5; 232-б].
- **ўргатиш асосидаги таълим** (учение через обучение, бунда талабаларга маълум вазифаларни бериш орқали уларнинг ўз дўстлари ва курсдошларига дарс ўтиши шароити ташкил қилинади, яъни талабанинг ўзи мутасадди, ўқитувчи ва педагогга айлантиради. Табиийки, талабанинг масъулияти ошади, у дарсни мустақил равишда тайёрлайди, унинг усулларини белгилайди, унинг дарсни қандай ўтиши бошқа талабаларни ҳам жонлантиради, улар педагог сифатида чиқаётган талабага ёрдам бериши кучаяди, аудиторияда талабалар кучи билан қизиқарли ва жонли педагогик муҳит яратилади)
- **интерфаол таълим** (интерфаол ўқитиш – ўқувчиларнинг билим олиш ҳамда малака ва кўникмаларга эга бўлиш фаолиятини ҳам педагогик, ҳам

дидактик, ҳам ташкилий-бошқарув жиҳатдан кенг равишда, комплекс, педагогик жараёнда иштирок этувчи барча томонлар, педагог, ўқувчилар, ўқувчилараро ташкил этишдир. Соғлом тафаккурни шакллантиришда интерфаол усуллардан кластер, бумеранг, ақлий хужум, зинама-зина, СВОТ анализ, тафаккур харитаси, тушунчалар таҳлили, аквариум, open space, шахсий аналогия в.б. усулларни кенг қўллаш мумкин) [3; 122-156-б.]

Бизнинг ўрганишимизга кўра, олий таълим муассасасида талаба-ёшларда соғлом тафаккур ғояларини шакллантиришда қуйидаги **педагогик шакллар** самарали ҳисобланади:

Ижтимоий фанлар блокада: маърузалар, маъруза-суҳбатлар, савол-жавоблар, дискуссиялар, амалий семинарлар, махсус тренинглар, машқлар, слайд-шоулар, фильмлар, мустақил ишлар в.б.

Маънавий-маърифий тадбирлар таркибида: турли ва ранг-баранг мақсадли тадбирлар, учрашувлар, семинарлар, мусобақалар, кўрик танловлар, ОАВни кўрсатувларини муҳокама қилиш, зиёрат, урф-одатлар в.б.

Соғлом тафаккурнинг шаклланганлик даражаси инсонни турли ҳаётий вазиятларда, хусусан ўз саломатлигига таҳдид солувчи ўринлар ва вазиятларда ўзини кўрсатишга, ўз ҳаётий позициясини эгаллашга ундайди. Соғлом тафаккур билан узвий алоқадор тарзда инсоннинг соғлом тафаккури унинг ахлоқи ва хатти ҳаракатлари орқали намоён бўлади [7; 15-27-б.]

Демак, соғлом тафаккурнинг шаклланганлик даражаси инсондаги саломатлик қадриятларига нисбатан ҳаётий позициянинг шаклланганлик даражасига тенг келади (1 расм).

1-расм. Соғлом тафаккурнинг ҳаётий позизияга таъсири

Тадқиқот жараёнида куйидаги педагогик шакллар ўз самарасини кўрсатди: соғлом турмуш ғоялари ва анъаналари, соғлом тафаккур ва маданият анъаналари, жамиятдаги кўзга кўринган инсонлар ибрати ва насиҳати, ОАВ таъсири ва тарбиявий роли, китоб мутоала қилиш, соғломликка зарар етказувчи турли тиббий, жисмоний ва мафкуравий-ғоявий муаммоларни очик муҳокама қилиш, биргаликда маънавий-маърифий тадбирларда иштирок этиш, спорт тадбирлари, кўрик танловлари, мусобақалари ва даргоҳларини зиёрат қилиш, соғлом тафаккурни шакллантириш жараёнида ислом омилидан тўғри фойдаланиш, ислом зиёратгоҳларига сафар қилиш, таълим муассасидан ташқаридаги турли спорт, жисмоний тарбия ва тиббий тадбирларни ташкиллаштириш ва уюштириш, саломатлик урф-одатларга амал қилиш, спорт ва жисмоний тарбия ва ривожланиш бўйича турли, махсус равишда

талаба-ёшлар учун мўлжалланган тадбирлар ва анъаналарни ишлаб чиқиш, ННТ лари фаолияти ва маҳалла тадбирларида иштирок этиш кабилардан унумли фойдаланиш асосига қурилиши амалий натижалар ва таълим жараёнининг самарадорлигини таъминлаб беради.

Тадқиқот жараёнида талабаларда соғлом тафаккурни самарали шакллантириш учун махсус ишлаб чиқилган шакл, тажриба-синов жараёнига кенг татбиқ этилди. Улардан баъзиларини кўриб чиқамиз:

Ижтимоий фанлар блокидаги педагогик фаолият шакллари:

1. “Қарама-қаршиликларни топиш”

Саломатликка йўналтирилган билим, малака ва кўникмалар ичида қарама-қарши, яъни антоним фикрлар ва тушунчалар жуда кўп бўлади. Талабага мана шундай қарама-қарши фикрлардан иборат бўлган тизим таклиф қилинади. Вазифа: мана шу қарама -қаршиликларни соғлом тафаккур доирасида ижодий давом эттиришдан иборат қилиб белгиланади. Масалан, оч-тўқ, соғлом-носоғлом, фаол инсон - суист инсон, касал - бемор.. в.х.

2. «Антиподлар жадвали»

Педагог талабалардан бир А4 варақ олиб, уни икки тенг рукнга бўлишини таклиф этади. Саломатликка алоқаси мавжуд бўлган ҳар қандай бир тушунчанинг, масалан, гигиеник тарбия, жисмоний тарбия, спорт, кун тартиби кабиларнинг, икки томони, яъни ижобий томони, ва салбий томонларини ёзиб чиқишни сўрайди. Жадвал тўлдирилгандан сўнг жавални тўлдириш натижалари оғзаки муҳокама этилади. Саломатликни асраш ва муҳофаза қилишга нисбатан талабанинг муносабати сўралади, мазкур муносабатнинг амалий жиҳатлари текширилади, яъни талаба, масалан, жисмоний тарбиянинг ижобий томонларини билади, аммо мана шу талабларга ҳам ўзи риоя этадими, йўқми, текширилади.

3. «Позициялар коррекцияси»

Талабадан соғлом тафаккур, соғлом маданият ва соғлом турмуш тарзига оид бирор бир тушунчанинг асо мазмунини белгилаб бериш сўралади. Талаба ўз муносабатини билдирганидан кейин, унинг муносабатининг истиқболини

белгилаб бериш сўралади. Масалан, кун тартиби, «Мен ҳозир кун тартибига риоя этаман, аммо бир неча йил аввал кун тартибига риоя қилмаганман, бундан кейин ҳар доим кун тартибига риоя этаман». Ёки, бугун мен касалман, аммо эртага касалликни енгиб ўтишни истайман, келгусида мана шундай касал бўлмаслик учун куйидаги амалларни бажаришим лозим». Ёки, «Мен бугун соғман. Бу ҳолатдан мен хушнудман. Аммо келгусида касалликка чалинмаслик учун мен нималарга эътибор билан қарашим лозим.» шунга эътибор бериш лозимки, мазкур саломатлик коррекцияси индивидуал амалга оширилади, шу боис ҳар бир талабанинг жавоблари ва таъкидлари унинг ўзигагина хос бўлиб, бошқаларнинг жавобларидан маълум ўринларда фарқ қилади.

4. *«Ўз минусларинингни плюсларга айлантир!»*

Саломатлик бўйича талабанинг ўз ижобий ва салбий амалларини белгилаб бериши сўралади. Сўнг мана шу минусларни плюсларга айлантириш учун керак бўлган шароит, имконият, вақт ва бошқа амаллар қандай бўлиши лозимлигини белгилаб бериш сўралади. Бу машқ талабанинг ўз саломатлигига нисбатан рефлексив муносабатда бўлишини таъминлайди.

5. *«Соғломликка қаратилган ҳаёт йўли»*

Талабадан соғломликка қаратилган йўлнинг хусусиятлари, амаллари ва шароитларини белгилаб бериш сўралади. Соғломликка қаратилган йўлдаги «тошлар, сув тошқинлари, табиий офатлар»ни ҳам белгилаш сўралади. Сўнг талаба билан мазкур йўлдан зиёнсиз ўтиш амаллари ҳақида баҳс юритиш талаб этилади.

6. *«Соғлом тафаккур бўйича тушунчалар таҳлили»*

Талабаларга соғлом тафаккур бўйича 10га яқин тушунчаларнинг моъносини аниқлаштириш сўралади. Бунинг учун тушунчалар таҳлили жадвалидан фойдаланилади. Талабалар соғлом тафаккур тушунчаларининг таърифини белгилаб беришлари лозим бўлади.

«Соғлом тафаккур илмий-амалий анжуманлари»

Талабалар фаол иштироки ўқув даргоҳининг ҳам профессор-ўқитувчилар иштирокида, ҳам талабалар иштирокидаги махсус назарий-амалий конференцияси ўтказилади. Унинг материаллари нашр қилинади.

7. Соғлом тафаккурда ислом қадриятларининг ўрни

Соғлом тафаккур борасидаги ислом қадриятлари тизимидаги оилавий муносабатлар, беш вақт намоз ва таҳорат тартиблари, оилада аёл ва эркек ўрни, уларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари, полигамия, ажрим, овқатланиш, рўза тутиш тартиблари масалалари кенг муҳокама қилинади.

Тадқиқот жараёнида талабалар билан мана шундай ижтимоий фанлар блоки таркибидаги ишлардан “Оёқ кийими ичидаги тош”, “Менинг асл дуру гавҳарим”, “Саломатлик туман бойлик”, “Саломатликни асраг тартиб ва интизомлари”, “Саломатлик асослари”, “Саломатлик қадриятлари”, “Соғлом турмуш тарзи”, “Соғлом маданият ва саломатлик маданияти”, “Мен оилавий ҳаётга тайёрманми?!”, “Оилавий ҳаёт ва саломатлик”, “Жинсий ҳаёт ва саломатлик”, “Инсон ҳаётига бўлган замонавий жинсий таҳдидлар”, “Замонавий жинсий таҳдидлар ва уларнинг яширин кўринишлари нималарга олиб келади”, “Ўз саломатлигини асраш – тартиби, структураси ва анъаналари», “Соғломлик позицияси – менинг позициям”, “Саломатликни асраш бўйича стереотипларни синдириш” каби мавзуларда ўнлаб тадбирлар, давра суҳбатлари, мутахассислар билан учрашувлар, баҳслар, тренинглар ва семинарлар, анжуманлар ўтказилди.

Мазкур маънавий-маърифий тадбирлар таркибидаги педагогик фаолиятнинг ўзига хос вазифалари ва мақсадлари мавжуддир. Улар ичида куйидагиларни санаб ўтиш мумкин:

- Талаба-ёшларнинг дарсда олган билимлари тартибланади, тизимланади, энг муҳими амалий жараёндан ўтказилади;
- Талаба-ёшларнинг ўз саломатлиги ва бошқалар саломатлигига бўлган муносабати санаб кўрилади;
- Талаба-ёшларнинг олган билимлари амалий татбиқлар ва турли тажрибалар асосида малака ва кўникмаларга айлантирилади;

- Талаба-ёшларнинг саломатлик борасидаги ғоялари ва қарашларининг ҳаётий мезонга айланиши учун педагогик муҳит яратилади.

Бизнинг тадқиқотимиз шу нарсани кўрсатдики, олий таълим тизимидаги маънавий-маърифий тадбирлар таркибидаги педагогик фаолият икки катта структурадан иборат бўлади:

➤ *биринчиси*, олий таълим даргоҳининг ўзида ташкил қилинадиган маънавий-маърифий тадбирлар таркибидаги педагогик фаолият;

➤ *иккинчиси*, олий таълим даргоҳидан ташқаридаги, оилада, нодавлат ташкилотлари, маҳалла тизимлари, ОАВ ларидаги тартиблаштирилган ва ташкил қилинадиган педагогик фаолиятдан иборат бўлади. Уларни шартли равишда қуйидагича белгилаш мумкин:

Таълим даргоҳи ичидаги соғлом тафаккурга йўналтирилган маданий, маънавий-маърифий педагогик жараён таълим муассасаси таркибидаги дарсдан ташқаридаги маънавий-маърифий ва маданий тадбирлар ҳамда таълим муассасаси таркибида дарсдан ташқари педагогик фаолиятда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш тадбирларидан иборат бўлиши аниқланди.

Таълим даргоҳидан ташқаридаги соғлом тафаккурга йўналтирилган маданий, маънавий-маърифий педагогик жараён:

- Таълим муассасидан ташқаридаги маънавий-маърифий тадбирлар

- Таълим муассасидан ташқаридаги соғлом тафаккурни шакллантиришга йўналтирилган фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорлик ва жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш тадбирлари

- Оиладаги соғломликка йўналтирилган тадбирлар

- Талаба-ёшларнинг ўз устида ишлаш ва ўз-ўзини ривожлантириш тадбирларидан иборат қилиб белгиланди.

Уларнинг ҳар бирининг ўрни ва аҳамияти мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз ўрнида мукамал тарзда соғлом тафаккурнинг шакллантириш мақсади учун хизмат қилади. Соғлом тафаккур шу унқтаи назардан фақат ижтимоий фанлар

блоки таркибидагина эмас, балки мувофиқ тарзда маънавий-маърифий тадбирлар таркибидаги кенг педагогик фаолиятни ҳам талаб этади.

Тадқиқот даврида тажриба-синов майдонларида, яъни турли нодавлат ташкилотлари билан ҳамкорлик, ОАВ ларининг ролини ўрганиш, оилалардаги саломатлик муҳитини ривожлантириш мақсадида қўйидаги педагогик тадбирлар ўтказилди:

“Соғлом ҳаёт - муваффақият асоси” тадбири.

Тадбир нодавлат ташкилотлари билан ҳамкорликда саломатлик ва тиббиёт ходимлари кунлари, ОИТСга қарши кураш, болалар куни, ёшлар куни каби байрамлар арафасида ўтказилади. Унда мутахассислар иштироки таъминланади. Аввал маъруза-суҳбат ташкил қилинади. Сўнг талабаларнинг савол-жавоблари ташкил қилинади. Мутахассислар талабаларнинг соғлом тафаккур доирасидаги барча саволларига жавоб беради. Таъқиқланган саволлар бўлмайди. Очиқ суҳбат жараёни ташкил қилинади.

Шундай қилиб, талаба-ёшларда соғлом тафаккурни шакллантиришнинг ўзига хос мазмуни, самарали шакл, восита, усул ва методлари мавжуд бўлиб, уларни мавжуд ижтимоий шароит ва муҳитга адекват тарзда танлаш ва қўллаш, педагогик усулларни шароитга ва талабалар даражасига қараб мутаносиб равишда педагогик жиҳатдан тўлақонли ишлаб чиқиш, мазкур ишланмаларни талаба-ёшлар амалий ҳаётига жорий қилиш улар тарбиясининг самарадорлиги таъминланиши исботланди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. –Москва: 1996, 54-78 с.
2. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., А.Пардаев. Тарбияда инновацион технологиялар. -Т.: - 5-б.
3. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., А.Пардаев. Таълимда инновацион технологиялар. -Т.: -122-156- б.
4. Кудрявцев В. Т. Проблемное обучение: истоки, сущность, перспективы. — М.: «Знание», 1991. — 3-15 с.
5. Ларионова О. Контекстное обучение: интеграция гуманистических и прагматических идей. Монография. –Москва: 2012. 232 с.

6.Поднебесная Э. И. Педагогические аспекты формирования социального здоровья подростков: диссертация ... кандидата педагогических наук.- Рязань, 2010.- 73-134 с.

ТИЛШУНОСЛИҚДА МАДАНИЙ КОД ТУШУНЧАСИ

Г.Нарзиева
Тошкент ахборот технологиялари
университети Самарқанд филиали

Аннотация: Ушбу мақолада тил ва маданиятнинг ўзаро боғлиқлиги, турли маданиятларнинг ўзаро муносабатлари, тил ва фикрлаш, қабул қилиш, баҳолаш каби кўплаб омиллар кенг ёритилган. Маданий код асосий тушунчалар – муносабатлар, қадриятлар ва меъёрлар (инсон психикасининг элементи, кўриниши) тўплами сифатида маълум бир инсоният жамиятининг менталлик тизимига кириб, маънодан (умумий тан олинган белги) моҳиятга (муайян маданият тилининг элементи) ўтишга имкон беради.

Тил ва маданиятнинг, тил ва тафаккурнинг ўзаро боғлиқлигини жиддий ўрганувчи барча тадқиқотчилар “маданий код” назарияга мурожаат қилишади, чунки айнан шу гипотеза ёрдамида тилнинг бошқа усул орқали тушунтириб берилиши қийин бўлган миллий – маданий хусусиятларини англаб олиш мумкин бўлади. Зеро, маданий код номинация ҳамда унинг маъноси ўртасидаги мосликни ўрнатишга – маданий, ўзига хос ноёб ҳодисаларнинг чуқур маъноларини очишга имкон беради.

Маданий код инсон ва олам ўртасида воситачи бўлган миллий маданият тубида шаклланишини таъкидлар экан, А.П. Марков у инсон ва дунёни тафаккур этиш, хозир, ўтмиш ва келажак ҳақидаги ахборотни маъносини англаш учун зарур бўлган калит ва рамзларни шакллантиради деб ҳисоблайди⁵⁸.

⁵⁸ Марков А. П. Русская цивилизация в глобальном мире: вызовы, угрозы, ресурсы преобразования. – СПб.: СПбГУП, 2017. – С. 235.

О.Б. Кафанованинг сўзларига кўра: “маданий код” (ёки менталитет) миллий тушунчалар билан белгиланадиган муайян миллат дунёқараши ва хулқ-атворининг ўзига хослигини билдиради”⁵⁹.

Ю.М. Лотманинг фикрига кўра (маданиятнинг тарихийлигига ишора қилган ҳолда), маълум бир этник гуруҳнинг “маданий биноси”нинг мустаҳкамлигини узоқ вақтлар давомида сақлаб туриш имконини берувчи асосий “конструкция” бўлиб таърифланган “маданий код” тушунчасини катта маънони ўз ичига олган ҳолда ўзига хос ўқилиши айнан шу маданиятни ташувчиларига ўзларининг миллий маданиятлари билан чамбарчас боғлиқ эканликларини этномаданий бир хиллик хиссини қўллаб-қувватлаш кераклигини тушунтиради⁶⁰.

Маданий код деганда маданиятнинг маълум бир турини, халқларга аждодларидан мерос бўлиб қолган ноёб маданий хусусиятларни очиб берадиган калитни назарда тутамиз. Бу қайсидир шаклда кодланган маълумот бўлиб, маданиятни айнан тенглаштириш (аниқлаш), идентификация қилиш имконини беради⁶¹. Маданий код онгдаги баъзи бир стереотипларнинг уйғун бирлиги билан боғлиқ бўлган тасвирлар тўпламини белгилайди. Бу – маданий онгсизлик, аниқ ифодаланган ёки амалга оширилган нарса эмас, балки тушуниш учун яширин, лекин ҳаракатларда намоён бўладиган нарсадир.

Маданий кодни, қоида тариқасида, маълумотнинг аҳамиятини маънога айланишини тушунишга имкон берадиган маълум белгилар (рамзлар) билан ўзаро боғлиқлигини маълум бир инсонни жамият менталитетининг элементи деб ҳисоблаш мумкин. Маданий коднинг тарифи (дефиницияси) асосида ноёб

⁵⁹ Кафанова О. Б. Национально-культурные коды: дефиниции и границы // Филологическое образование: современные стратегии и практики: сб. науч.-метод. ст. – СПб.: ЛОИРО, 2011. – Вып. 1. – С. 284.

⁶⁰ Аванесова Г. А., Купцова И. А. Коды культуры: понимание сущности, функциональная роль в культурной практике // В мире науки и искусства: вопр. филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по мат-лам XLVII Междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2015. – № 4 (47). –194 с.

⁶¹ Худолей Н.В. ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ КАК ТРАНСЛЯТОР КУЛЬТУРНОГО КОДА НАЦИИ. <http://www.kgau.ru/new/all/konferenc/konferenc/2013/g25.pdf>

маданий ҳодисаларнинг пайдо бўлиши учун замин бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган қоидалар тўплами ётади. Маданий коднинг онтологик мақоми ва фаолияти талқинига турли урғулар берилишига қарамай, олимлар маданий код моҳиятан маданий ҳодисаларни тасвирламайди, балки маданий жараённинг бир қисми, унинг семантик материяси эканлигини таъкидлайдилар. Бошқача қилиб айтганда, маданий код маълумотни маълум белгилар (рамзлар) билан ўзаро боғланиш қоидаси бўлиб, бу маънонинг моҳиятга айланишини тушунишга имкон беради.

Маданий код асосий тушунчалар – муносабатлар, қадриятлар ва меъёрлар (инсон психикасининг элементи, кўриниши) тўплами сифатида маълум бир инсоният жамиятининг менталлик тизимига кириб, маънодан (умумий тан олинган белги) моҳиятга (муайян маданият тилининг элементи) ўтишга имкон беради.

Ҳозирда кенг тарқалган, глобал маданий кодларнинг уч турини ажратиб кўрсатиш мумкин: ёзув пайдо бўлгунга қадар, саводдан олдинги (анъанавий), ёзма (китобий) ва ҳозирда шаклланиш босқичида бўлган экран тури.

Ҳар бир маданият типиди (турида) ўзгаришга мойил (ўзгарувчан) ва иккинчи даражали ўз-ўзидан туғулувчи янги маданий кодларни яратиш учун очиқ бўлган асосий маданий код мавжуд.

Бундан ташқари матн матннинг ташқи кўринишини берилган давр маданиятининг ривожланиши туфайли дунёга келади, шу давр ғояларини акс эттиради ва тақдим (презентация) қилади.

Шундай қилиб, матн ва маданият ўртасидаги алоқалар хилма-хилдир. Матн яхлит тузилма бўлиб, маданият билан ўзини яратган материя сифатида чамбарчас боғлиқдир. Бундан ташқари бу миллий-маданий ҳамжамиятнинг тил коди билан боғлиқдир ва у орқали билвосита миллатнинг дунёқараши сифатида маданият билан боғланади⁶².

⁶² Савицкий В.М. Лингвокультурные коды: к обоснованию понятия. Вестник МГОУ. Серия: Лингвистика. ISSN 2072-8379. 2016 / № 2.

Шундай қилиб, маданий кодлар миллий маданий маконда марказий ўринни эгаллайди ва маданий маконнинг таркибий элементи ҳисобланади. Шу билан бирга маданиятнинг ўзи турли хил кодларнинг комбинацияси сифатида намоён бўлади (хизмат қилади). Табиий тилни шартли равишда биринчи семеологик (семиотик) тизим, маданий кодни эса иккинчи семеологик тизим деб атаймиз. Албатта маданий коднинг ўзи ҳам кенг маънода табиий тилга тегишли, аммо у анъанавий луғатлар ва грамматикаларда тасвирланганидан фарқли ўлароқ бир оз бошқача маънолар тизимини ташкил қилади.

Муайян маданий код доирасидаги тил birlikларининг маъно ва белгиланишнинг ўзига хос хусусиятларини шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Лингвомаданий код моделлаштириш тизимидир, чунки у мавжудликнинг ҳар қандай соҳасининг таркибий анологиясини (моделини) ўз ичига олади, унинг ички қонуниятларини очиб беради ва тушунишга ёрдам беради. Лингвомаданий код тартибга солиш тизимидир, чунки у маълум даражада шахснинг хатти-ҳаракатларига таъсир қилади. Динамик жиҳатдан маданият этноснинг тарихий тараққиёти жараёнида шаклланадиган предметли - амалий ва интеллектуал - маънавий фаолият намуналари мажмуаси сифатида гавдаланади. Кишиларнинг хулқ-атворини тартибга солувчи бу қолиплар (наъмуналар), маълум нуқтаи назарига кўра, биологик ирсий хусусиятга эга бўлмаган, балки ўрганиш ва тақлид қилиш ёъли билан авлодларга узатиладиган қоидалар тизими сифатида намоён бўлади.

Маданий кодлар универсалдир, аммо уларнинг намоён бўлишига маълум бир маданиятда уларнинг ҳар бири салоҳиятга эгаллиги, шунингдек, улар ишлатиладиган (реализация қилинадиган) метафоралар доим миллий детерминация қилинганлиги ва аниқ бир (конкрет) маданият билан боғлиқлиги сабаб бўлади.

Лисоний код маданиятнинг энг муҳим таркибий қисми бўлиб, кўп жиҳатдан дунёқарашни – “дунё манзараси” (халқнинг менталитети)ни, унга хос бўлган эмоционал бўёқдор дунёқараш тизимини шакллантиради. Тил

ёрдамида яратиадиган дунёнинг лисоний манзараси - бу оғзаки тезаурус, яъни сўзларнинг семантик боғланишлари, маданий фарқларни акс эттирувчи тушунчалар ҳисобланади.

ТУБ НОМЛАР ЯСАМА ВА ҚЎШМА ТОПОНИМЛАРНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ

Ш.Зоитова
ЎзДЖТУ катта ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада туб номлар ясама ва қўшма топонимларнинг юзага келиши сабаблари ва ўрганишнинг амалий аҳамияти ҳақида фикр юритилган.

Топонимларни ўрганиш орқали бирор худуднинг ўтмишидаги табиий шароити, сиёсий ҳолати, этник жараёнлари, иқдисодий мавқеи, халқаро алоқалари, аҳолининг ижтимоий ва маданий ҳаёти кабилар ҳақида маълумот олиш мумкин.

Топонимларни текшириш – жой номларини қачон пайдо бўлганлигини, қандай ўзгаришлар содир бўлганлигини ва ҳозирги кунда жой қандай ном билан айтилиши каби қатор лингвистик, тарихий ва географик масалаларни тўғри ҳал этишга ёрдам беради.

Номларни лингвистик аспектда ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари борки, уларни характерлаш, специфик томонларини аниқлаш ҳар бир тил учун катта аҳамиятга эга. Жой номларини ифодаловчи сўзларни аниқлаш тил луғат таркибидаги оддий сўзларни аниқлашга нисбатан бирмунча қийин. Жой номларини ифодаловчи сўзлар нутқда бироз чегараланган ҳолда қўлланилади, маълум худуд кишилари муносабатидагина учрайди.

Жой номларининг лингвистик аспектда ўрганиш энг мураккаб усуллардан бири бўлиб, бунда тилнинг морфологик, синтактик, орфографик, орфоэпик ва лексик-семантик хусусиятларига алоҳида диққат қилинади.

Жой номларини морфологик жиҳатдан анализ қилганда асосан уларнинг структурасига аҳамият берилади. Морфологик структура деганда сўзнинг ясалиши ва қурилиши тушунилади. Ҳар қандай сўз ўзакнинг маълум шакл, структурасига эга бўлади. Структура структурал элементлардан – товуш, товушлар бирикмаси, ўзак-негиз ва бошқалардан ташкил топади. Сўзлардаги структурал элемент ўзакнинг туб ва ясама, содда ва қўшма эканлиги билан ҳам характерланади.

Топонимик ва гидрономик номлар ҳар доим тил миёрлари негизда ҳосил бўлган. Топонимларни ҳосил қилиш учун турмуш таризида сингиб, яъни расмийлашиб кетган сўзлардан, тилнинг мослашган меёрларидан, сўз ҳосил қилувчи моделардан, қўшма сўзлардан, сўз бирикмаларидан ва ҳатто гаплардан фойдаланилади.

Ўзбек топонимияси ҳам географик келиб чиқишига мослашган ҳолда сўз ҳосил қилувчи моделлардан, мураккаб сўзлардан, сўз бирикмалардан ташкил топган. ”Географик номларнинг тузилишидан келиб чиққан ҳолда шуни тушунишимиз мумкинки - деб ёзади А.В.Суперанский. Ўзбек топонимикасининг грамматик тузилиши умумий тилшуносликнинг сўз тузилиши принципларига асосан ҳосил бўлган. Тошкент микротопонимларининг тузилишида тилнинг грамматик хусусиятларда ўз аксини топган”.

Ўзбек микротопонимларнинг грамматик структураси умумтилшуносликнинг сўз ҳосил қилиш принципларига бўйсинади. Тошкент микротопонимлари шаклида кўплаб грамматиканинг ўзига хос хусусиятлари акс эттирилган.

Топонимларнинг тузилиши ва ясалиш принциплари морфологик таркиби ва уларнинг типлари, ясовчи аффикслар, ясовчи элементга айланган айрим тарихий сўзлар ва уларнинг ҳаракати, ясовчи аффиксларининг ареали каби морфологик – синтактик масалалар топонимларнинг грамматик хусусиятларини ташкил этади. Тошкент шаҳри топонимиясининг катта бир қисми содда топонимлардир. “Содда топонимларни ясалишига кўра туб ва

ясама атоқли отларга ажратиш мумкин. Туб топонимлар ўзаклардан иборат бўлиб, унинг юзага келиш тарихи тилдаги жуда қадимийдир. Ясама ва қўшма топонимларга нисбатан туб топонимлар тилда ҳосил бўлиши жиҳатидан бирламчидир”.

Туб номлар ясама ва қўшма топонимларнинг юзага келиши, ясалиши, яшаши ва ривожини учун асос, манба бўлиб хизмат қилади. *Тера, Қўрғон, Қум, Булоқ, Қўл, Обод, Ариқ, Соғ, Бозор, Бог, Ҳово, Бош, Ариқ, Водий, Масжид, Ота, Гузар, Йўл, Қўл, Сарой* сингари туб отлар кўп. Бу турдаги турдош отлардан бир қанча қўшма ва ясама номлар ясалган.

Тошкент микротопонимларнинг кўплаб номлари бир ўзакли атоқли отларни ташкил этади;

биринчиси – бу ўсимлик номи: *Чинор, Олма, Олча, Узум, Терак, Пахта, Сада, Ялғиз* ва б.

иккинчидан – атоқли отлар номи: *Алишер Навоий, Ойбек, Айни, Бобир, Боҳодир* ва б.

учинчидан – ҳар хил нарса – буюмнинг, ҳаётда учрайдиган ҳодиса ва воқияларнинг номлари: *Кураш, Ихлос, Мустақиллик, Кошона, Ёрқин, Илдам, Уфқ, Аския, Оқибат, Ёқут, Қўрғон, Истиқлол, Эҳтиром, Бахт, Наво, Соҳил, Ширин, Тулпор, Адолат, Илгари, Паҳловон, Зангори, Шош, Сохил* ва б.

тўртинчиси – ҳаракат ва ҳолатни, хусусият ёки муносабат билдирувчи номлар: *Иттифоқ, Ҳаёт, Кураш, Қадам, Меҳнат, Тарбия, Қаҳромон* ва б.

бешинчиси – этник (яъни, бирор халқга ва унинг маданиятига оид) номлар: *Дўрмон, Тилов, Лабзак, Дархон* ва б.

Одатда, сифатлар номларнинг ҳар хил сифат компонентларини аниқлаш учун ишлатилади. Жой номларининг номланишида сифатларнинг қўлланишининг вазифаси ҳам шудир. Баъзида, туб негизли сифатлар мустақил номларни номлашда ишлатилади: *Аҳил, Кичик, Илдам, Ичкари, Баланд, Муҳим, Тор, Ширин, Тўғри* ва б. Келтирилган мисоллардан шуни аниқлаш мумкинки, туркий сўзлардаги туп сўз ҳеч қандай аниқловчи белгиларсиз,

ўзига хос хусусиятлар билан ўзбек топо – ва микротопонимларни ҳосил қилади.

Туп сўзларга аниқ сўз ҳосил қилувчи аффикслар (аниқловчи белгилар) қўшилиши билан ясама сўзлар (номлар) ҳосил бўлади. Ясама топонимлар туб сўзларнинг ясовчи аффиксларини қабул қилиб, ўзгарган кўринишидир. Уларнинг тузилишини ўрганиш бир мунча мураккаб, чунки, айрим жой номлари тилдаги ясама сўзлардан тузилган. Бир қанча ясама отлар ономастикада ўзак ва қўшимчалардан атоқли от ясалиши жараёнида ҳосил бўлган. Масалан, *Олмазор, Пахтакор, Қумлоқ, Заргар, Шодлик, Учувчи, Тақачи, Аҳиллик, Инакчи, Уйсоз, Ўрикзор, Қўрғонча, Қияли, Безакчилик, Паркент, Гулистон,* ва ҳоқоза.

Ясама топонимлар ўзакка сўз ясовчи аффикслар қўшилиши натижасида ҳосил бўлади. Топонимлар ясалишида от ясовчи *-лик, -чи, -кор, -гар, -лоқ, -чилик, -кент, -истон, -ак, -зор, -соз,* сифат ясовчи *-ли* каби аффикслар иштирок этади. Келтирилган аффикслар от, сон, сифатга қўшилиб жой номларини ифодалайди. Бу таризда ясалишини топономикага мослаш мумкин эмас. Чунки юқоридаги сингари қўшимчалар турдош отлар ҳам ясайди. Топонимнинг ўзаги бўлган сўзнинг аввало турдош от сифатида ясалганлиги ёки атоқли от тарзида юзага келганлигини назарда тутиш лозим.

Топонимлар туб ва ясама бўлиб ясовчи элементлар (аффикслар) ёрдамида вужудга келган топонимларни ташкил этади. Аффикслар ёрдамида ясалган жой номлари кўпчиликни ташкил қилади, уларнинг вужудга келиши ясовчи аффикслар ва ўзакларнинг хусусиятлари билан боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Л.Каримова. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. Тошкент."Фан" наширёти. 1982й.29б.
2. Б.А.Серебрянников. О методах изучения топономических названий. В.Я.№6.1959г.
- 3.А.В.Суперанский. Типы и структура географических названий."Лингвистическая терминология и прикладная топономика". М.,1964,стр.60.

O‘ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISHDA CHET TILINI O‘QITISH METODIKASINING AHAMIYATI

N.Xo‘shbaqova, G.Habibulloyeva
Denov Tadbirkorlik va Pedagogika
Instituti o‘qituvchilari

Anotatsiya:Maqolada o‘zbek tilini boshqa tilli o‘quvchilarga ikkinchi til sifatida o‘qitish masalalari, hamda o‘zbek tilini chet tili sifatida o‘qitishda *chet tilini o‘qitish metodikasining* ahamiyati haqida so‘z boradi. Bundan tashqari *chet tilini o‘qitish metodikasi* metodida o‘zbek tili qanday oqitilishi yoritib beriladi.

Bugungi kunda kundan kun jadal rivojlanib borayotgan ijtimoiy hayotda tilga bo‘lgan e‘tibor ham sezilarli darajada oshdi. Ona tilimiz va milliy adabiyotimizni ulug‘lash, uning boy xazinasini, tarovati va nafosatini yosh avlodimizga yetkazish maqsadida, yurtimizda atoqli shoir va adiblarimiz nomlaridagi ijod maktablarini tashkil etildi. Bugungi kunda xalqaro maydonda obro‘-e‘tibori tobora yuksalib borayotgan O‘zbekistonimizni dunyoga tarannum etishda ona tilimiz ham katta hissa qo‘shmoqda. Hozirgi vaqtda o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar soni jahon miqyosida 50 million kishiga yaqinlashib qoldi. Bu ona tilimizni dunyodagi yirik tillardan biriga aylanib borayotganidan darak beradi.

O‘zbek tili Amerika Qo‘shma Shtatlari, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Shvetsiya, Rossiya, Ukraina, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Hindiston, Turkiya, Afg‘oniston, Ozarbayjon, Tojikiston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Qirg‘iziston kabi davlatlarning 60 ga yaqin universitetlari va 100 dan ziyod maktablarida o‘rganilmoqda. O‘zbek tili va adabiyoti bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan chet ellik olim va tadqiqotchilar soni yil sayin ko‘paymoqda.

Shu o‘rinda milliy til-o‘zbek tilimizni yanada dunyoning boshqa burchaklariga yoyish masalasi yuzaga keldi. Albatta bunday islohotni amalga oshirish oson bo‘lmaydi, lekin o‘zbek tilini boshqa millat vakillariga ikkinchi til sifatida o‘qitishda zamonaviy metodlardan foydalanib amalga oshirish mumkin. Bu o‘zgarishlarda asosiy mohiyat metodik yondashuv haqida ketmoqda. Ya'ni o‘zbek tili ona tili bo‘lmagan o‘quvchiga tilni o‘rgatishda *chet tilini o‘qitish metodikasi*

asos qilib olinadi. Bu normal, butun dunyoda qabul qilingan va o'zini oqlagan yondashuv. Misol uchun, AQSh va Buyuk Britaniyada «ESL English as a Second Language» dasturi bor, ingliz tili ona tili bo'lmagan o'quvchilarga ingliz tili shu yondashuv asosida o'qitiladi.

Tilni o'rganishda dunyoda ikki xil yo'ldan boriladi:

1) *Ona tilini o'qitish;*

2) *Chet tilini o'qitish.*

Bu amaliyot asosida O'zbekistonda ham milliy til sifatida «Ona tili», o'zga millat vakillari uchun esa «o'zbek tili» fanini o'qitish joriy qilingan. Bunda «Ona tili»ni o'qitishda, asosan, grammatikaga urg'u qaratilsa, o'zga tillilarga davlat tilini o'qitishda «*ikkinchi tilni o'qitish metodologiyasi*» asos qilib olinadi. Bunda ikkinchi tilga chet tili sifatida qaraladi. Ikkinchi til (ya'ni ona tili bo'lmagan til) chet tili o'qitish metodikasi asosida o'qitiladi, til materiali (leksika, grammatika) bosqichma-bosqich o'quvchi ehtiyojini hisobga olgan holda kiritiladi. Til o'qitishning bu yondashuvida asosiy e'tibor o'quvchining nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratiladi. Ya'ni bunda tilga oid chuqur nazariy bilimlar berilmaydi.

Asosiy qism

Chet til o'qitish metodi – deyilganda chet til o'rgatishning amaliy, umumta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlariga erishuvni ta'minlovchi muallim va o'quvchi faoliyatining majmuasi tushuniladi. Metod atamasi “ta'lim usullari yig'indisi” va “ta'limning yo'nalishi” ma'nolarida qo'llanadi. Birinchisi ta'lim nazariyasida jarayon metodlar ma'nosida ishlatilsa, ikkinchi ma'noda uni o'qitish metodikasi tarixiga oid asarlarda uchratishimiz mumkin. Masalan, chet til o'qitishning tarjima metodi, tog'ri metod, ongli- qiyosiy metod, an'anaviy metod, intensiv metod va boshqalar hisoblanadi.

“Chet til metodikasi” atamasi kishi ongida quyidagicha ya'ni assotsatsiya “bog'lanish” uyg'otadi: avvalambor, tilni o'rgatishga qaratilgan metod va metodik usullar yig'indisi tushuniladi yoki o'qitish metodlari haqidagi ilmiy bilimlar va nihoyat, mustaqil pedagogik fan ko'z oldimizga keladi. Chet til o'qitish metodikasi

didaktika bilan uygʻun, oʻzaro bogʻlangan holda rivojlanib kelgan. Barcha oʻquv fanlarining oʻqitish nazariyalari didaktika faniga asoslanishi, undan ilmiy ozuqa olishi shubhasiz barchamizga maʼlum. Chet til oʻqitish ham didaktikaga asoslanadi. Didaktika taʼlimining umumiy nazariyasi, metodika muayyan oʻquv predmetini oʻqitish ilmi, lingvodidaktika tillarni oʻqitish umumiy nazariyasi, lingvometodika aniq bir tilni oʻqitish ilmi sifatida qaraladi. “Metod” atamasi bilim, malaka, koʻnikmani egallash, oʻquvchilarda dunyoqarashni shakllantirish va bilish imkoniyatlarini yaratish yoʻlidagi oʻqituvchi-pedagog va talabaning ish usuli maʼnolarini bildiradi. Ushbu tushuncha son –sanoqsiz taʼriflarga ega. Chet tillar oʻqitilishida metodlarni tatbiq etish uzoq davrlardan boshlangan, prinsiplar esa nisbatan yangiroq metodik atamalardir. Tarixan metodlar toʻrt guruhga birlashtirilib, ularning nomlariga “tarjima”, “togʻri”, “qiyosiy”, “aralash” deb atash qabul qilingan.

Metodlar tarixi atoqli metodist prof. I.V.Raxmanov tomonidan chuqur oʻrganilgan. Tarjima metodi asosan ikki koʻrinishda boʻlib, grammatika-tarjima va matn-tarjima metodlari nomi bilan yuritiladi. Grammatika-tarjima metodi nuqtayi nazaridan chet til umumtaʼlimiy maqsadda oʻrganilgan. Grammatik mashqlar til oʻrganuvchining mantiqiy tafakkurini oʻstirish maqsadida bajarilgan. Grammatik bilimlarni bayon etish taʼlimning asosiy maqsadi deb qabul qilingan. Bu metodning asosiy prinsiplari quyidagilar:

1. Til oʻrganish yozma nutqqa asoslangan.
2. Oʻrganish predmeti qilib grammatika olingan, leksika ham unga tobe ravishda tanlangan. Grammatik mashqlar bajarish asosiy ish usuli boʻlgan.
3. Oldin, grammatik qoida yod olingan, soʻng esa qoidalar asosida gaplar tuzish tavsiya qilingan.
4. Grammatik shakl va soʻzlarning maʼnosi soʻzma-soʻz tarjima vositasida ochib berilgan.

5. Soʻzma-soʻz tarjima va quruq yodlash yoʻli bilan til materiali oʻzlashtirilgan.

6. Soʻzlarni kontekstdan tashqarida, yakka yodlash bilan chegaralanilgan. Zayniddin Sanaqulov.

Chet til oʻqitish metodikasida “kommunikativ didaktika” metodi ham ahamiyatga molik sanaladi. Kommunikativ didaktika quyidagilarni oʻzida mujassamlashtiradi. - Ochiq va moslashuvchan dars konsepsiyasi; - mavzu va mazmun muhim; - darsdagi asosiy ish shakli: suhbatlashish va guruh boʻlib ishlash; - oʻquvchilarni faollashtirish va tildan ijodiy va erkin foydalanishga eʼtibor katta boʻlishi zarur; - Tushunishdan fikrni izhor qilishga prinsipi asosida mashqqa kuchli eʼtibor berish; - Maʼnoni ochishda, harakat koʻlamini belgilashda va mashqni tashkil qilishda vizualizatsiya (koʻrish tayanchi) muhim roʻl oʻynaydi; - Kundalik nutqiy muloqotni hayotiy vaziyatda oʻrganish (dialogni mashq qilish); - Tildan ogʻzaki foydalanish va shu bilan birga asliy matnlarni tushunish muhim hisoblanadi. Kommunikativ didaktika tinglab tushunish materiali sifatida tabiiy nutqiy vaziyatdan foydalanishni birinchi oʻringa qoʻydi, yaʼni, transportdagi, vokzaldagi eʼlonlar, radio va televideniyaedagi reklamalar, telefondagi suhbatlar va shu kabilarni misol keltirishiiz mumkin. Axborotni tinglab tushunish qabul qilish boʻyicha qoʻyilgan maqsadlar oʻzgardi. Tinglaganini hikoya qilish va nazorat qilish ham boshqacha tus oldi. Mazkur metod maqsaddan kelib chiqqan holda tinglovchiga tinlab tushunishning quyidagi turlarini ajratib berdi: Keng maʼnoda matnning baʼzi bir detallariga ahamiyat bermay, uning asosiy mazmunini tushunish; Aniq informatsiya muhim boʻlganda, masalan, maʼlum bir joy uchun obhavoning zarurligi, poyezdning kelishi-ketishi togʻrisidagi eʼlon va boshqalar shu metod jumlasidandir. Aynan bu bilimlarni ongimizda saqlab qolishimiz, kommunikativ didaktikaga oid maʼlumotlarni oʻrganishimiz, “kommunikatsiya” tushunchasidan kelib chiqqan holda, “madaniyatlararo muloqot” terminiga oʻzaro mazmuniy jihatdan bogʻlanadi.

Xulosa qilish mumkinki, til oʻqitish va til oʻrganishda bir qancha metodlardan foydalanish mumkin. Shu asosda oʻzbek tilini chet tili sifatida oʻqitish uchun *chet*

tilini o'qitish metodikasidan foydalanish eng samarali metodlardan biri hisoblanadi. Chunki, dunyodagi boshqa tillar ham masalan, ingliz, fransuz, nemis va boshqa tillarni o'qitishda shu metoddan foydalanib kelmoqdalar. Bunda ikkinchi tilga chet tili sifatida qaraladi. Ikkinchi til (ya'ni ona tili bo'lmagan til) chet tili o'qitish metodikasi asosida o'qitiladi, til material (leksika, grammatika) bosqichma-bosqich o'quvchi ehtiyojini hisobga olgan holda kiritiladi. Til o'qitishning bu yondashuvida asosiy e'tibor o'quvchining nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratiladi. Ya'ni bunda tilga oid chuqur nazariy bilimlar berilmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sanaqulov Z. Chet til o'qitish metodikasida zamonaviy metodlar”, academic research in educational sciences volume 2 | issue 4 | 2021 issn: 2181-1385
2. Рахманова, М. Қ. (2020). Таълим жараёнида ўқув мунозараларини ташкил этишда ўқитувчининг педагогик маҳорати, ижодкорлиги ва фаоллиги. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal, 4(4), 68-73.
3. <https://www.gazeta.uz/oz/2019/10/22/uzbek-language>
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/chet-til-oqitish-metodikasida-zamonaviy-metodlar/viewer>

К ВОПРОСУ О СОСТАВЛЕНИИ ОПТИМАЛЬНЫХ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ И ИХ ПРИМЕНЕНИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Г.Умарбекова

**Преп. каф. Узбекского языка и литературы
ТГАУ**

Аннотация: В статье говорится о составлении оптимальных переводческих упражнений и их применении в процессе обучения.

Всем нам известно, в методике в отношении к переводческим упражнениям существуют разные мнения. Одни методисты считают, что такие упражнения не способствуют свободному владению иностранным языком и поэтому рекомендуют не включать их в систему упражнений. Как отмечает Е. Пассов, к недостаткам перевода обычно относят то, что он: а) представляет сразу комплекс трудностей, расплывает внимание; б) отнимает массу времени

Он также отмечает, что при постоянном использовании перевода преподаватель намеренно идет окольным путем, постоянно вызывая мыслительные комплексы родного языка, что отнюдь не содействует становлению иноязычного динамического стереотипа. Самостоятельное развитие умения предполагает самостоятельное составление плана выражения, определение его содержания, подбор слов и т.п. При переводе все это-чужое, готовое. Перевод начисто лишен и ситуативности. Однако он отмечает, что перевод может найти свое место в обучении письму.

По мнениям М.К.Бородулиной и Н.М.Мининой следует разграничить два понятия: перевод как особый вид речевой деятельности и учебный перевод как применение перевода в учебном процессе. Если факультет иностранного языка готовит переводчиков, то преподавание перевода является основной задачей. Если факультет иностранного языка готовит преподавателей, то преподавание перевода является одной из частных задач. Учебный перевод должен рассматриваться как одно из средств обучения иностранному языку. Его польза или вред определяется не природой перевода как такового, а тем, как он применяется в учебном процессе. Если учебный перевод используется как основное средство обучения иностранному языку, то это вредно и не может принести никаких положительных результатов.

В книге "Методика преподавания английского языка в педагогическом вузе" говорится об использовании переводческих упражнений только при обучении лексике, и то в ограниченных обстоятельствах. Среди грамматических упражнений, рекомендованных Д.Ж.Жалоловым, есть перевод фраз, содержащих трудные грамматические явления. По мнению М. В. Ляховицкого, в определенных ситуациях мы не можем обходиться без перевода. Эти ситуации, с его точки зрения, следующие: при овладении языковым материалом в период семантизации лексических единиц и лексико-грамматических явлений. В таких случаях перевод-это самый экономный и самый точный способ семантизации; в ходе выполнения специальных упражнений, направленных на проверку владения языковыми знаниями и

навыками; при обучении информативному чтению с целью проверки глубины понятого; в этих случаях наиболее часто используется выборочный перевод фрагментов изучаемого текста; когда специалисту необходимо с максимальной точностью определить закодированную в тексте информацию.

Согласно У.Хошимову и И.Якубову перевод может оказать положительное влияние на обучение иностранного языка в следующих случаях: при семантизации лексических единиц; при определении и объяснении грамматического материала; при проверке понятого после аудирования; при проверке понятого после чтения текста; при обучении переводу чужой речи; при обучении некоторым высказываниям, конструкциям, фразам, образованным не по правилам и трудно доступным абзацам; при обучении переводу с родного языка на иностранный, и с иностранного на родной. В пользу применения переводческих упражнений при обучении иностранному языку говорят также такие методисты, как И.В.Рахманов и Аракин и др. Они, как мы отметили выше, считают, что переводческие упражнения нужны в определенных обстоятельствах.

Переводческие упражнения действительно являются одним из нужных средств обучения иностранному языку. Полезность таких упражнений объясняется тем, что на начальном этапе изучения иностранного языка (при субординативном двуязычии) человек мыслит на своем родном языке, то есть он в уме порождает высказывание на родном языке (это называется внутренняя речь), затем переводит это внутреннее высказывание на иностранный язык. Иными словами, внутренняя речь на родном языке превращается во внешнюю речь на иностранном языке. Некоторые лингвисты, так например, Г. В. Колшанский считает, что такой перевод происходит даже при координативном двуязычии. Вот что он пишет об этом: "Становление билингвизма есть образование в индивидууме правил перекодировки. Наименьшая степень развития билингвизма - растянутый во времени процесс открытого перевода с родного на иностранный; наивысшая

степень владения -автоматизированный процесс перехода с родного на второй язык".

Мы считаем, что, хочет этого учитель или нет, все равно при субординативном билингвизме происходит процесс перевода с родного языка на иностранный. Чтобы обеспечить быстрый и правильный переход с родного языка на иностранный, нужно, наряду с другими видами упражнений, применять и переводческие упражнения. Чтобы переводческие упражнения занимали достойное место среди других упражнений, их следует усовершенствовать. По нашему мнению, это можно сделать следующим образом. Сначала, преподавателю следует создать систему диаформ, если она не составлена. Диаформы - это речевые образцы иностранного языка, снабженные с их адекватными переводами - речевыми образцами родного языка. В речевых образцах лексика должна быть знакомая. Студенты должны запоминать диаформы т.е. выучить наизусть речевые образцы с их переводами. При этом больше внимания следует обратить на перевод речевых образцов родного языка на речевые образцы иностранного языка, потому что понимать иностранную речь легче, чем говорить на ней. Диаформы заучиваются наизусть дома. Они образуют у студента переводческие стереотипы, которые предотвращают межъязыковые интерференции.

Мы предлагаем разделить переводческие упражнения на предречевые переводческие упражнения и речевые (коммуникативные) переводческие упражнения. Предречевые переводческие упражнения составляются на основе составленных диаформ. Их студенты могут выполнять не только на занятиях, но и дома. Итак, предложенная нами методика выполнения переводческих упражнений состоит из трех этапов: 1. заучивание диаформ наизусть во внеаудиторное время; 2. выполнение предречевых переводческих упражнений во внеаудиторное или аудиторное время; 3. выполнение речевых (коммуникативных) переводческих упражнений в аудиторное время. Сначала, первый партнер проверяет второго партнера, а потом второй партнер проверяет первого. При этом проверяемый партнер не должен иметь при себя

список диаформ. Затем оба партнера доложат преподавателю о результатах проверки. Рекомендуем также провести учебное соревнование по прочности усвоения диаформ в парных группах, минигруппах и в целой группе. Оно также повышает ответственность каждого участника соревнования перед своей командой, чтобы не подвести свою команду.

Использованная литература:

1. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранного языка. - М.: Русский язык, 1977. –С.53.
2. Тот же источник–С.60. 3.Тот же источник –С.60-61.
3. Бородулина М.К., Минина Н.М. Методика обучения немецкого языка в языковых вузах. - М., 1968. –С.41-42.
4. Рогова Г.В. Методика обучения английского языка. - Ленинград, 1975. – С.194-195.
5. Демьяненко М.Я. и др. Основы общей методики обучения иностранным языкам. - Киев: Высшая школа, 1976. –С.229-231.

COGNITIVE SEMANTICS: THEORETICAL ISSUES AND RESEARCH METHODOLOGY

X. OTAKHANOVA
Uzbek State University for World languages

One of the main problems of the 21st century set facing cognitive science is the problem of integrating various spheres of knowledge and disciplines that are part of the service of science⁶³. As the director of the Kurchatov⁶⁴ Institute M.V. Kovalchuk rightly points out, “now civilization is at the point of bifurcation, a change in the methods of cognition. The process of cognition until the middle of the XX century. represented a path of analysis: we deepened and continue to deepen our knowledge

⁶³ Беседина Н. А. Методологические аспекты современных когнитивных исследований в лингвистике //НОМОТНЕТІКА: Філософія. Соціологія. Право. – 2010. – Т. 14. – №. 20 (91).

⁶⁴ Плотникова А. М. Когнитивное моделирование семантики глагола (на материале глаголов социальных действий и отношений) : дис. – б. и., 2009.

of the world, adjusting science, technology, and then industry for them. In the middle of the last century, a fundamentally new line began to form - the line of synthesis.

Today, analysis is absorbed by synthesis, but at the same time it does not disappear, but continues to develop in parallel, remaining its basis and prerequisite. We have reached the stage when further development of science, education, industry is possible only on an interdisciplinary basis, convergence, interpenetration of sciences and technology, because nature itself is convergent in its essence. As indicated in our previous publications, the current stage in the development of society and science is characterized by a transition to a new model of knowledge generation⁶⁵. If the traditional model was highly specialized, homogeneous, hierarchical and was determined, as a rule, by the academic community, then the model is interdisciplinary, generated in an applied context and does not fit into conventional disciplinary schemes.

This model is heterogeneous — it requires a wide range of skills and abilities and involves a variety of forms of knowledge transfer. In essence, the new knowledge model is multimodal (multimodal) and involves such types of knowledge as visual, auditory, synaesthetic, etc⁶⁶. Unlike the traditional, homogeneous model, the new model has a heterarchical structure, that is, it is subject to change and does not follow a predetermined system of knowledge organization⁶⁷.

The second model of knowledge is more reflective, vague and socially contextualized. It shows how social practices, such as the generation of knowledge and discourse, are reflected in social factors - participants in social interaction. It is

⁶⁵ Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. – Directmedia, 2016.

⁶⁶ Джусупов Н. М. Когнитивная стилистика: современное состояние и актуальные вопросы исследования //Вопросы когнитивной лингвистики. – 2011. – №. 3.

⁶⁷ Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики //Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – Т. 1. – №. 001. – С. 18-36.

generally accepted that the turn from the differentiation of individual sciences to their integration took place approximately in the middle of the 19th century.

However, the purposeful study of interdisciplinarity as a separate scientific and social phenomenon began much later, around the 70s. last century. In 1970, the first scientific conference was held in France, as a result of which in 1972 a collective monograph was published, where the foundations of the typology of interdisciplinary interaction were laid.

As you know, cognitive science in the broadest sense of the word is a set of sciences about the acquisition, storage, transformation and use of knowledge. According to the definition of the Canadian cognitive logger P. Tagard, it unites disciplines that study cognition: psychology, computer science, linguistics, anthropology, neuroscience and philosophy. Of course, V.Z.Demyankov is right when he notes that “in science it is not uncommon for a case when echoes of the positions and problems that were once heard in a new concept” and that “this affected *deja vu* and cognitivism”. “Having accepted the term “cognition” as the key one,” writes V. Z. Demyankov, “this direction has doomed itself to accusations of rehash in new terms of what has long been known. After all, cognition, knowledge, reason, *intelligentia* have been the subject of reasoning since time immemorial”. In Russia, cognitive research is actively developing in several directions. First of all, these are linguistics, psychology, philosophy, artificial intelligence and neurosciences. A lot of works devoted to management problems and decision-making processes. In recent years, cognitive sociology, cognitive history and the cognitive aspects of religion have been developing. So, cognitive science unites several disciplines, the object of study of which is the same, it is human consciousness / brain, but the subject of research for each of the above sciences is its own. Cognitive philosophy describes the general ontological and epistemological foundations of all cognitive processes. Cognitive psychology should deal, according to its creator W. Nice-ser, “all the processes during which sensory data at the input are transformed, reduced, enriched, stored and used”. Practically, cognitive

psychology has created the entire toolkit of cognitive science - concepts such as gestalt, background, figure, prototype, came to us from this discipline.

The same concepts are used by modern cognitive linguistics, which, in turn, becomes a connecting, system-forming beginning for all sciences of the cognitive cycle, as E. S. Kubryakova, the founder of the Russian cognitive-discursive paradigm, says⁶⁸. Cognitive linguistics links together philosophy, psychology, linguistics, and artificial intelligence, since language is still the only and unique tool that provides us with access to consciousness, a kind of “window” into consciousness⁶⁹.

Cognitive linguistics enriches philosophy - by introducing the idea of figurative schemes, it allowed cognitive philosophers to use this figurative component in the process of categorizing, conceptualizing the world⁷⁰.

T.V.Chernigovskaya points out the special systematizing function of language in the cognitive cycle⁷¹. The human language, in her opinion, “is an effective means of resisting the sensory chaos that constantly attacks us; it is language that provides the naming of mental representations of sensory experience and thus “objectifies” individual impressions, providing a description of the world and communication. It is language, based on genetically determined algorithms and being a cultural phenomenon, that connects objects of the external world with neurophysiological events in the brain using conventional semiotic mechanisms. Language is a special, species-specific ability of the brain, which makes it possible to build and organize

⁶⁸ Русакова О. Ф., Максимов Д. А. Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель политического дискурса //Полис. Политические исследования. – 2006. – №. 4. – С. 26-43.

⁶⁹ Дудова Н. А. и др. Когнитивная лингвистика в России //Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2014. – №. 3-2. – С. 69-71.

⁷⁰ Падура С. А. Постановка проблемы исследования структуры и когнитивной семантики наименований творческих коллективов в современном антропонимиконе //Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Філологічна. – 2017. – №. 64 (2). – С. 63-66.

⁷¹ Алексеева Л. М., Мишланова С. Л. Медицинский дискурс: теоретические основы и принципы анализа. – 2002.

complex communication signals and provide thinking - the formation of concepts and hypotheses about the nature, structure and laws of the world”.

As you know, in the process of the formation of cognitive science, linguistics played an important role. Generative (transformational) linguistics by N. Chomsky and his followers, based on formal syntax analysis, provided an example of how certain algorithms can analyze large amounts of information underlying some basic cognitive abilities (such as understanding and speaking in the language). So, as indicated above, the main challenge facing today's cognitive science is the development of a unified framework that will determine the relationship between different disciplines related to cognitive sciences, as well as identify different levels of organization of the mind / brain. The main elements of the framework uniting all the sciences of the cognitive cycle at the early stages were two provisions: 1) cognition is understood as a form of information processing, 2) the information processing process obeys a certain algorithm.

Among the representatives of cognitive science, it is customary to clearly distinguish between modular and non-modular cognitive systems⁷². In accordance with the theory of modularity, certain forms of information processing are assigned to individual cognitive modules in our brain (and further - to a certain group of neurons, or their bundles-nodes). Some radical psychologists interpret the brain as a collection of specialized modules. This is, in fact, the difference between higher-level cognitive processes, which are characterized by the involvement of a large amount of incoming information, not only private, but also of a general nature, and lower-level cognitive processes, which are characterized by fast processing of information to make decisions on specific problems⁷³.

Thus, the main problem regarding the acceptance of the three-level Marr hypothesis as a general methodology of cognitive science is that cognitive systems

⁷² Плотникова А. М. Когнитивные аспекты изучения семантики (на материале русских глаголов): учебное пособие. – Издательство Уральского университета, 2005.

⁷³ Чудинов А. П. Когнитивная наука-когнитивные науки-федерация когнитивных наук (из истории российской когнитивной лингвистики) //Вопросы когнитивной лингвистики. – 2015. – №. 1 (42).

that are more suitable for Marr analysis should be modular in nature⁷⁴. Only with respect to modular systems it is clear how to become THREAD computational problems so that they are sufficiently limited and definite, since there must be an algorithm on the basis of which the computation is carried out⁷⁵. This limiting framework creates special problems for systems (non-modular in nature) that are not informationally encapsulated⁷⁶. Modern research tools, such as functional magnetic resonance imaging, allow a more complete study of the organization of the brain⁷⁷.

The second possible way to solve the problem of creating a unified framework for cognitive science is to develop the so-called model of mental architecture. Such a model includes two components: 1) determining how the work of consciousness is distributed among various cognitive functions, 2) determining how information is processed in each separate cognitive system.

In accordance with this model, the disciplines included in cognitive science differ in three parameters:

- by the type of cognitive activity being studied;
- by the level of organization at which this type of cognitive activity is studied;
- according to the degree of accuracy of the methods and tools that are used in this science.

In recent years, the hypothesis of dynamical systems in cognitive science has been widely recognized as an alternative to traditional models of cognition as information processing systems. The main provisions of this theory are as follows:

- A dynamic system is a kind of system that develops in a regular manner in time.

⁷⁴ Исакова А. А. Прагматимы современного русского языка как составляющая рекламного дискурса: лингво-когнитивная, семантическая, структурно-прагматическая характеристика. – 2012.

⁷⁵ Кубрякова Е. С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» //Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2001. – №. 1.

⁷⁶ Щипицина Л. Ю. Введение в теорию межкультурной коммуникации. – 2004.

⁷⁷ Баклашкина О. Н. Когнитивная семантика неличных форм английского глагола (причастие и инфинитив). – 2013.

- Dynamic models use computational techniques to trace the evolving relationships between a small number of variables over time.
- Dynamical systems often exhibit a relationship based on interdependencies between variables and a desire for an at-tractor.
- Cognitive systems modeled on the basis of dynamic systems theory do not demonstrate many of the classic features of information processing systems.
 - Dynamic models are not representational, computer-based, algorithmic or limited in nature.

Some proponents of the dynamical systems approach have expressed too strong ideas in this direction. Van Gelder, for example, suggested that the model of dynamical systems would eventually supersede computational models. However, such claims ignore one of the most important characteristics of cognitive science. Cognitive science is an interdisciplinary and multilevel science. Thinking is too complex to be fully understood through one discipline or one level of research⁷⁸. The same applies to the hypothesis of dynamical systems. There is no more opportunity to get a complete picture of mind / brain functioning through the theory of dynamical systems than with the help of the complete dataset provided by neuroscientists or, say, specialists in the field of artificial intelligence. All of these disciplines give us a deep, but only partial understanding of the problem. The real task of cognitive science is to integrate the achievements of all sciences into a unified and complete picture of the work of consciousness⁷⁹.

The official “birth” of cognitive linguistics is timed to coincide with the International Linguistic Symposium, which took place in the spring of 1989 in Duisburg (Germany) and which simultaneously became the First International Conference on Cognitive Linguistics. The participants of the symposium created the International Cognitive Linguistics Association, founded the Cognitive Linguistics

⁷⁸ Прохорова Н. Ю. Английские глаголы с инкорпорированными актантами в свете когнитивной семантики : дис. – Поволж. гос. соц.-гуманитар. акад., 2015.

⁷⁹ Ефремов А. А. Когнитивные и структурно-семантические особенности метафорических терминов (на материале терминологии американской нефтегазовой отрасли) // Автореф. дисс... канд. филол. наук. – 2013.

journal and conceived a series of monographs *Cognitive Linguistics Research*, in which the works of prominent representatives of this field were subsequently published. However, in essence, cognitive linguistics emerged earlier, and in the late 1980s. - this is the period not of its inception, but of its flourishing, the time of the publication of numerous works performed in the spirit of the corresponding ideology.

In cognitive linguistics, we see a new stage in the study of the complex relations of language and thinking, a problem that is largely characteristic of Russian theoretical linguistics. This study was initiated by neurophysiologists, doctors, psychologists (P. Broca, K.Vernike, I. M.Sechenov, V.M.Bekhterev, I. P. Pavlov, etc.). Neurolinguistics arose on the basis of neurophysiology (L. S. Vygotsky, A.R.Luria). It became clear that linguistic activity takes place in the human brain, that different types of linguistic activity (language acquisition, listening, speaking, reading, writing, etc.) are associated with different parts of the brain.

The next stage in the development of the problem of the relationship between language and thinking was psycholinguistics, within the framework of which the processes of generation and perception of speech, the processes of learning language as a system of signs stored in the human mind, the relationship of the language system and its use, functioning (American psycholinguists C.Osgood, T. Sebeok, J. Greenberg, J.Carroll and others, Russian linguists A.A.Leontyev, I.N.Gorelov, A.A.Zalevskaya, Yu.N.Karaulov, and others).

- Cognitive linguistics is divided into three main sections:
- Cognitive semantics, which deals primarily with lexical semantics;
- Cognitive grammar, which deals mainly with syntax, morphology and other areas of linguistics related to grammar;
- Cognitive phonology.

Aspects of cognition of interest to cognitive linguistics include:

- Constructive grammar and Cognitive grammar;

- Conceptual metaphor and conceptual confusion;
- Conceptual Organization: Categorization, Metonymy, Framework Semantics, and Iconicity.

Cognitive linguistics, to a greater extent than generative linguistics, tries to combine these areas into a single whole.

So, considering the theory of V.Humboldt about the national spirit, A.A. Potebnya recognizes the question of the origin of language as a question of the phenomena of mental life preceding language, of the laws of its formation and development, of its influence on subsequent mental activity, that is, a purely psychological issue⁸⁰. A.A.Potebnya understands that in mental activity there are strongest concepts that are put forward, and concepts that remain far away. It is the strongest ideas that participate in the formation of new thoughts (Herbart's law of apperception). A.A.Potebnya well sees the role of association and the fusion of associations in the formation of a series of representations. Dissimilar representations, perceived simultaneously, without losing their integrity, can be combined into one whole⁸¹. When merged, two different views are perceived as one⁸².

Each of these areas can be considered already enough formed in modern linguistics, they all have their own methodological principles (they are all united primarily by the theoretical concept of the concept as a unit of consciousness) and they all have their supporters among linguists-cognitologists, they are represented by fairly well-known scientific schools⁸³. Of course, the proposed delineation of directions, as well as the attribution of individual scientists to certain areas, is rather

⁸⁰ Эренбург Н. Р. Концепт успех и его репрезентация в русском языке новейшего периода. – 2006.

⁸¹ Кузнецов А. М. Некоторые теоретические проблемы семантики последних десятилетий //Лингвистические исследования в конце XX в. – 2000. – №. 2000.

⁸² Кузнецов А. М. Некоторые теоретические проблемы семантики последних десятилетий //Лингвистические исследования в конце XX в. – 2000. – №. 2000.

⁸³ Гутовская М. С. Когнитивная фразеология Учебная программа учреждения высшего образования по учебной дисциплине для специальности 1-21 05 06 Романо-германская филология Регистрационный № УД-8297/уч. от 02.07. 2020. – 2020.

arbitrary (many scientists at different stages of their scientific activity worked within the framework of different concepts), but, from our point of view, such a classification reflects the main existing in modern domestic cognitive linguistics trends⁸⁴.

Cognitive linguistics became possible after the formalization of the theoretical postulates of psycholinguistics. It was psycholinguists who substantiated the existence of non-verbal thinking, the existence in the consciousness of people of the conceptual sphere, consisting of quanta of knowledge -concepts that are constantly changing and renewing. It turned out that language signs are created by people for the exchange of important information, that is, for the most common and communicatively demanded concepts, that language signs are only a dotted line in the space of conceptual meanings, that the conceptsphere is much larger and wider than that part of it, which is indicated by linguistic means. These theoretical achievements of psycholinguistics became the basis for the creation of the methodology of cognitive linguistics. The main provision of this methodology is that through the study of the semantics of linguistic signs it is possible to penetrate into the concept sphere people, you can find out what was important for this or that people in different periods of its history, and what remained outside of its field of vision, while for another people it turned out to be significant.

Linguistic methods used to describe the lexical and grammatical semantics of linguistic units become methods of linguo-cognitive research. Cognitive linguistics investigates the semantics of units that represent (objectify, verbalize, externalize) a particular concept in a language.

The method of semantic-cognitive analysis assumes that in the process of linguo-cognitive research we move from the content of meanings to the content of concepts during a special stage of description - cognitive interpretation. Cognitive

⁸⁴ Чернышова В. В. Проблемное поле когнитивной лингвистики как теоретической основы лингвориторического изучения текстов Философии Синтеза //Символ науки. – 2016. – №. 1-3.

interpretation is that stage of semantic-cocognitive analysis, without which the research remains within the framework linguistic semantics.

ЗНАЧЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ РАБОТЫ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Г.Умарбекова
Преп. каф. Узбекского языка и литературы
ТГАУ

***Аннотация:** В данной статье рассматриваются вопросы изучения лексических работ преподавания русского языка в неязыковом вузе.*

Лингвистика предмет лингвокультурологии занимает важное место. Лингвокультурология показывает, что язык не только средство коммуникации, но и культурный код нации. Знание этого кода необходимо как самим носителям языка, так и изучающим этот язык. Изучению концептуальной картины мира посвящены работы З.Х.Бижевой, Т.В.Булигиной, Д.С.Лихачева, Ю.С.Степанова, А.Д.Шмелева, Р.Р.Замалетдинова. А.Вежбицкая в статье «Грусть» и «гнев» в русском языке отмечает, что «...способ интерпретации людьми своих собственных эмоций зависит, по крайней мере до некоторой степени, от лексической системы координат, которую дает им их родной язык».

Таким образом, по мнению А.Вежбицкой, у каждого языка своя определенная картина мира и носители языка следуют этой системе. Итак, сохранение знаний о мире осуществляется, во-первых, в самом языке в семантических системах словаря и грамматики, во-вторых, при помощи языка в речи, в письменных и устных сообщениях, создаваемых на языке. По мнению Р.Р.Замалетдинова, представителя татарской лингвокультурологии, необходимым элементом приобщения к культурным ценностям народа-носителя изучаемого языка являются словари этнокультурологической лексики. Кстати, можно назвать книгу Р.Р. Замалетдинова «Этнокультурная

лексика татарского языка» (2003). В таком словаре базовой единицей выбирается концепт. А непосредственными единицами этнокультурологического описания становятся фразеологические единицы, поговорки, отражающие характер языкового мышления этноса. По Р.Р.Замалетдинову, «важнейшую часть словаря этнокультурной лексики составляют ключевые слова, которые выражают ценностные доминанты и особенности менталитета». Для русского сознания значимыми являются такие слова: *правда, справедливость, добро, воля, удаля*. Основой любого языка служит лексика, которая обладает способностью входить в определенные отношения с целью передачи и получения информации.

Общеизвестно, что каждый человек в течение своей жизни накапливает свой запас лексики, отличающий его от других. Носители одного языка пользуются общими словами, выражающий ментальный лексикон, который отличает носителей определенного языка. Обучая русскому языку современным преподавателям нужно помнить о тех основных процессах, происходящих в русской лексике в конце XX века и начале XXI века. В речь носителей русского языка прочно вошла стилистически сниженная лексика и новые заимствования. Ряд исследователей лексики современного русского языка считают, что наибольшие изменения произошли в следующих сферах: в политике, в социальном устройстве, идеологии, экономике и финансах, в госбезопасности, обороне, деятельности правоохранительных органов, технике, автоматизации, медицине, религии, верованиях, спорте, играх, развлечениях, досуге, музыкальной и массовой культуре.

При обучении студентов русскому языку в национальных группах преподаватель должен учитывать последние достижения методики преподавания русского языка как иностранного, которые печатаются в журналах «Русский язык за рубежом», «Русист XXI века». Р.Б.Самедов в статье «Методика проведения лексической работы на занятиях русского языка в вузах Узбекистана» выделяет вопросы, которые представляют наибольшую

трудность для студентов и важны в процессе овладения русской речью. По его мнению, «усвоить слово неродного языка значит: 1) понять его значение и правила употребления этого слова, 2) запомнить слово и правила его употребления, 3) научиться правильно (быстро и безошибочно) использовать слово в собственной речи и понимать его в речи других людей». Усвоение лексических единиц – длительный процесс, проводимый ежедневно на каждом занятии с учетом специфики лексики как одного из важных аспектов речевой деятельности.

Трудность в изучении русского языка возникает при изучении многозначных слов, которые составляют основу словаря русского языка. Р.Б.Самедов показывает, как по тематическим группам группировать слова. По теме «Здоровье» им взяты слова для активного обучения: врач, поликлиника, больница, больной, болеть, заболеть, лечиться в больницу. На уроках русского языка на первом году обучения можно также использовать сказки и не только русские народные, но также сказки разных народов на русском языке. Во-первых, они быстро запоминаются, в активный словарь входят новые слова, с которыми студенты в дальнейшем составляют предложения, мини-тексты, которые пересказывать их легче. Затем можно сказки усложнять, добавляя новые слова, предлагая новые варианты, составленные студентами. В работе преподавателя РКИ информационно-коммуникативная компетенция занимает не последнее место. Преподаватель РКИ должен быть знаком с электронными пособиями в обучении русскому языку. Уже в течение нескольких десятилетий используются компьютерные технологии. Преподаватель Запорожского института последипломного педагогического образования Т.М.Путий также отмечает в числе возможностей для изучения и преподавания русскому языку и такую, как доступ к огромному количеству электронных аутентичных ресурсов и национальным корпусам текстов, которая формирует социокультурную и лингвострановедческую компетенцию учащихся, что в наше время имеет немаловажную роль. Для повседневного общения студентам важно также

изучение фразеологии русского языка. Как известно, во фразеологии содержатся ценнейшие сведения о культуре и менталитете любого народа. В них, как в зеркале, отражена душа народа, представления народа об обычаях, ритуалах, мораль народа. Находить соответствующие эквиваленты для фразеологизмов русского языка в родном языке составляет для студентов большой интерес, например, *дрожать как осиновый лист* имеет в азербайджанском языке соответствие: *уарға (nanə уарға) kimi (tək) əsmək (titrəmək) – tir-tir əsmək (qorxudan, soyuqdan)*. На занятиях студенты обращаются к фразеологическим словарям, используют различные словари, например, к пословицам и поговоркам из азербайджанского языка находят соответствия в русском языке, все это позволяет более глубокому изучению лексики русского языка: — *Qizil kalit hamma eshikni ochar* «Золотой ключик все двери отпирает».

Таким образом, проводимая на каждом занятии лексическая работа активизирует познавательную деятельность студентов, приучает их к усвоению новых и новых слов русского языка, что способствует пополнению активного лексического запаса.

Использованная литература:

1. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и грамматики. М.: Языки славянской культуры. 2001, 272 с.
2. Векилова Л.Г. Лексика в практическом курсе русского языка // Преподавание языка и литературы, - Ташкент: 2008, №3-4, с. 25-27.
3. Путий Т.М. Электронные учебные пособия в обучении русскому языку // Преподавание языка и литературы, - Ташкент: 2012, №1, с. 46-49.
4. Самедов Р.Б. Методика проведения лексической работы на занятиях русского языка в вузах Узбекистана // Преподавание языка и литературы - 2008, №3-4, с. 35-40.

ПРЕЦЕДЕНТ НОМ АСОСИДА ДЕОНИМЛАШИШ ҲОДИСАСИ

М.Сайдалиева
ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтининг таянч докторанти

Аннотация. Ушбу мақолада прецедентлик ва деонимлашиш ҳодисалари, улар ўртасидаги боғлиқлик ҳақида фикр юритилади.

Замонавий тилшунослик изланишларида прецедентлар борлик ҳодисаларини билиш ва уларни тилда акс этиш динамик жараёнларини ифодаловчи лингвокогнитив, лингвомаданиятшунослик ҳодисаси сифатида талқин қилинади. Прецедентлик ҳодисаси деганда, тилшунос Д.Гудковга эргашган ҳолда, миллий ихчамлаштирилган детерминант тасаввурларнинг онда сақланиш ҳодисасини тушунамиз. Айни вақтда, унинг бирлиги бўлган прецедент номлар юқори информатив, аллюзив ва экспрессив характер касб этади, шунингдек, бу номлар миллий ўзига хос билимларни ўз ичига олади, биргина ном остида унга алоқадор қатор фактик маълумотлар базаси шаклланади. Прецедент номлар прецедент матнга ёки прецедент вазиятга боғланади ёки маълум сифатларнинг эталон мажмуи бўлиб (символик ёки эталон) маълум тил вакиллари лисоний онгида код сифатида сақланади.

Прецедент номлар турли прецедент ҳодисаларнинг семантик конденцати сифатида турли контекстларда бир хил бўлмаган коннотацияларни ҳосил қилади, бунда улар умумий иккиламчи – тавсифловчи (экспрессив-баҳо) функция бажаради⁸⁵. Прецедент номлар лингвомаданий жамият вакиллари когнитив базаси билан изчил боғланган, уларга маълум тарихий даврнинг ва шу давр маданиятининг очқич калитлари деб қараш тўғри бўлади. Айнан шу лисоний бирликлар асосида яна бир жараён содир бўлади – прецедент номлар асосида тил тизимида янги лексик қатламлар ҳам пайдо бўлади, бунда машҳур онимлар турли семантик усуллар билан трансформацияга учрайди ва янги

⁸⁵ Ли Я. Коннотативная система субстантива в функциональном аспекте (на материале российских СМИ). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва: Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова, 2020. – с. 2, 10.

лексик бирликларга айланади. Халқ орасида машҳурликка эришган ва тил тизимида кенг қўлланишга ўтган машҳур атоқли отлар (прецедент номлар) маълум босқичга етгач, предметни (объект, субъект, шахс, жой ва ҳ.к.) индивидуаллаштиришга хизмат қила олмай қолади, улар эмоционал-экспрессив хусусият касб этади, янги мазмуний юк билан бойийди, шу сабабли ҳам деонимлар бошқа турдош отлардан шартли эмоционал прагматик компоненти мавжудлиги билан фарқланади. Экстралингвистик омиллар таъсирида баъзи ҳолларда денотат билан лексик бирлик орасидаги алоқа узоклашади ёки узилади, атоқли от сўзлашув орқали ёки тил вакиллариининг ихтиёрий, ўз мулоқот мақсадларидан келиб чиққан ҳолда қўллаши натижасида оним таркибидаги денотат апеллятивга кўчади. Бу жараён натижасида ҳосила апеллятив янги маъно касб этиши, бошқа денотатга боғланиши, янги ҳодиса-жараён, тушунча, предмет ёки онимларни англантиши мумкин. Т.Федотова бу ҳолатни “жорий даврнинг калит сўзлари”⁸⁶ бўлган онимларнинг прецедентга айланиши ёки атоқли отларнинг турдош отга кўчиши билан содир бўлади⁸⁷, деб тавсифлайди.

Ўзбек тилида атоқли отлар, жумладан, прецедент номлар асосида деонимлашиш, трансонимизация ва турғун бирикмалар ҳосил қилиш жараёни орқали апеллятив (турдош отлар) ва янги онимлар ясалиши кенг учрайди. Бу жараёнлар дунё тилларида фаол лексик қатлам шакллантирувчи омил ҳисобланади, ҳар қандай замонавий тилнинг луғат таркиби ўрганилса, бу турдаги янги сўз ясалиш шаклини учратиш мумкин.

Е.Кравченконинг фикрига кўра, тил ва маданият ўртасидаги изчилликни инобатга олинса, бир тилдаги сўзлар бошқа тилга ўтишида, аввало, маданият

⁸⁶ Ушбу термин Шлемелева Т. томонидан 1993 йилда эълон қилинган “Ключевые слова текущего момента” мақоласида таклиф этилган.

⁸⁷ Федотова Т. В. Динамика ключевых имен собственных в аспекте их прецедентности и деонимизации // Вестник ВГУ серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. 2015. № 4. С. 39

тараққиёти билан боғлиқлигини кўриш мумкин⁸⁸. Юнон тили антик давр цивилизациясини ташкил этган асосий коммуникатив элементларини ўзида жамлагани сабабли ҳам бошқа маданият вакилларининг тараққиётига ҳам ўз таъсирини ўтказган ва кейинги даврларда дунёвий мулоқот тили мақомини олган лотин тили шаклланишида ҳам асос вазифасини ўтаган. Лотин тили кейинчалик аристократлар тили, қонун ва ҳужжатлар тили, илм-фан тили ғарбий христианлик, яъни дин тили сифатида ўз нуфузини мустаҳкамлаши баробарида бу тилга оид номлар ҳам ёндош халқлар маданиятига ўзлашиб боради. Деонимлар ҳосил бўлган асослар, мотивлар таҳлил қилинса, бу маданиятга хос мифонимлар ҳам салмоқли эканлигини кузатиш мумкин. Қадимги антик маданият ва эътиқолида муҳим ўрин эгаллаган худолар, маъбудлар, улар билан узвий боғланган табиат ҳодисалари, турли жараёнларни ҳам номлашда асос вазифасини бажарганлар. Масалан, кўплаб тилларга вулкан (вулқон) тарзида ўтган сўз қадимги Рим мифологиясида олов худоси – *Vulcanus* номи билан боғлиқ эканини кўриш мумкин. Вулкан сўзини Илатиядаги тоғ номига боғлаш ҳам кузатилади⁸⁹, фикримизча, бу ерда мифоним ҳам трансонимизацияга, ҳам деонимлашишга учраб, янги оним ва турдош от ҳосил қилган.

Деонимлашиш, деоним терминлари рус тилидаги баъзи тадқиқотларда “отономастик ясамалар” (“отокономастические производные имена”)⁹⁰, прецедент ном асосида ясалган номлар⁹¹ деб ҳам берилади. Деонимлашиш

⁸⁸ Кравченко Е.В. Деонимизация иноязычных имён собственных в английском языке. Дисс. на соис. уч. ст. канд. филол. наук. – Владивосток: Дальневосточный гос. ун-т, 2004. – С. 36.

⁸⁹ Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – 11-b.

⁹⁰ Исакова Л.Н. Антропонеми в русских словарях науки, производства и социально-политической жизни России XVII-XX веков. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Орёл: Орловский гос. ун-т, 2004. – с. 9.

⁹¹ Захарова А. Г. Лингвокогнитивное моделирование семантики производных слов, образованных от прецедентных имен (на материале английского языка). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва: Московский гос. лингв. ун-т, 2020. – с. 9.

ходисаси тилшуносликда янги ходиса бўлмаса-да, унинг таркибий бирликлари юзасидан илмий қарашлар бир-биридан фарқланишини кузатиш мумкин.

“Рус ономастик терминологияси луғати”га (Словарь русской ономастической терминологии) кўра, деонимлашиш онимнинг апеллятивга аффиксациясиз ўтишидир⁹². Луғатда қуйидаги ўтиш турлари келтирилган: а) шахс оти – шахс; б) шахс оти – буюм, нарса; в) жой номи – буюм, нарса; г) шахс оти – ҳаракат (фаолият); д) жой номи – ҳаракат (фаолият, ходиса); е) шахс оти – ўлчов бирлиги.

Шахс оти – шахс кўринишидаги деонимизацияга *хулиган, донжуан, ловелас, одам, афанди* каби лексемаларни киритиш мумкин, бу турдаги деонимлашишда шахсга нисбатан ижобий ёки салбий муносабат асосида янги сўз ҳосил қилинади, шунингдек, прецедент номга тааллуқли асосий хусусият метафорик, шунингдек, метонимик, синекдоха кўчиш усуллари билан шу сифатга эга бошқа шахсларни ҳам ифодалашга хизмат қилишга ўтади. Шахс оти – буюм, нарса шаклли деонимлашишда *макинтош, дизель*; жой номи – буюм, нарса шаклли деонимлашишда *магnezия, лицей, лимузин, амиркон*; шахс оти – ҳаракат (фаолият) шаклли деонимлашишга *силуэт*; жой номи – ҳаракат (фаолият, ходиса) шаклли *бадминтон* каби лексемаларни киритиш мумкин. Шахс оти – ўлчов бирлиги кўринишли деонимлашишга *ампер, вольт, ньютон, генри, ом, герц, паскаль* каби сўзлар киради, бу усул юқоридагилардан бирмунча фарқ қилади, аввалги усулларда атоқли отнинг апеллятивга ўтиши табиий шароитларда амалга ошса, ўлчов бирлиги номига ўтиши сунъий ўтиш ҳисобланади⁹³. Бу ҳолатда деонимлар ўз семантикасини тўлиқ ўзгартириб, асос вазифасини ўтаган атоқли отларга нисбатан омоним бўлиб қоладилар.

Н.Подольскаянинг келтирилган таърифида бироз чалкашликлар мавжуд, аввало кўчиш усуллари тўлиқ берилмаган. Зоонимлар, космонимлар асосидаги

⁹² Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. - М.: "Наука", 1978. С.54.

⁹³ Кравченко Е.В. Деонимизация иноязычных имён собственных в английском языке. Дисс. на соис. уч. ст. канд. филол. наук. – Владивосток: Дальневосточный гос. ун-т, 2004. – С. 49-50.

деонимлашиш инобатга олинмаган, бу ҳолатни асар нашр қилинганига анча вақт ўтгани билан ҳам изоҳлаш мумкин. Ономастик тадқиқотлар кейинги даврларда янги тадқиқот объектлари билан бойиди, унинг кўлами анча кенгайди. Ўзбек тили доирасида олсак, зоонимлар асосида *ҳумо*, *бойчибор*, *буроқ* деонимлари бадий услуб ва публицистикада кўлланишига оид мисолларни ҳам кўплаб учратишимиз мумкин.

Деонимлашиш жараёни аффиксал сўз ясалишини инкор этса-да, луғатда ҳар қандай атоқли отга аффикс қўшиш ёрдамида турдош от юзага келиши деонимик субстантив, сифатнинг юзага келиши эса деонимик адъектив деб келтирилади: *шовинизм*, *россиялик*, *берданка*, *альпинист*, *антисемитизм* (анти- + Сом – Нух пайғамбарнинг ўғли + -изм), каби. Бу каби ҳолат яъни деоним таркибига аффиксал ҳосилаларни киритиш кейинги давр илмий тадқиқотларида ҳам учраб туради, тилшунос олимлар орасида бу борада икки хил қараш шаклланган. Бази тилшунослар деонимлар таркибига аффиксал ясамаларни ҳам киритадилар⁹⁴. Аксарият олимлар эса аффиксация усули билан атоқли отдан турдош от ҳосил бўлиши деонимлашишга тааллуқли ҳодиса эмас, деган хулосадалар⁹⁵.

Кўриб турганимиздек, ономастик лексика маълум бир халқнинг маданияти, тарихи, анъаналари ҳақида бошқа этнос вакилларига ахборот берувчи бирламчи воситалардан, шунга кўра улар тиллараро, маданиятлараро кўприк вазифасини ўтайдилар. Ўзлаштириш жараёнида атоқли отлар ўз асоси, мазмунида сўз шаклини, унинг луғавий маъносини сақлаб қолади, янги коннотациялар билан бойиди. Ўзлашган деонимларнинг асосини ташкил этган оним тўғрисида маълумот мавжуд бўлмаса-да, сўзнинг шаклий томони орқали у қайси тилдан кириб келганини аниқлаш мумкин бўлади.

⁹⁴ Ханичев Р.З. Сопоставительная характеристика процессов деонимизации в русскомианглийском языках. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, 2004; Мельникова Т.Н. История английской апелляции, 1996; Атарщикова Т.Н. Семантика и словообразовательная структура ономастической лексики, 1985.

⁹⁵ Кравченко Е.В. Деонимизация иноязычных имён собственных в английском языке. Дисс. на соис. уч. ст. канд. филол. наук, 2004; Суперанская А.В. Онимические форманты // Теория и методика ономастических исследований, 1986; Подольская Н.В. Какую информацию несет топоним? 1988.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – 11-b.
2. Захарова А. Г. Лингвокогнитивное моделирование семантики производных слов, образованных от прецедентных имен (на материале английского языка). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва: Московский гос. лингв. ун-т, 2020. – с. 9.
3. Исакова Л.Н. Антропонемика в русских словарях науки, производства и социально-политической жизни России XVII-XX веков. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Орёл: Орловский гос. ун-т, 2004. – с. 9.
4. Кабакчи В.В. Основы англоязычной межкультурной коммуникации. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 1998. С. 12.
5. Кравченко Е.В. Деонимизация иноязычных имён собственных в английском языке. Дисс. на соис. уч. ст. канд. филол. наук. – Владивосток: Дальневосточный гос. ун-т, 2004. – С. 36.
6. Кравченко Е.В. Деонимизация иноязычных имён собственных в английском языке. Дисс. на соис. уч. ст. канд. филол. наук. – Владивосток: Дальневосточный гос. ун-т, 2004. – С. 49-50.
7. Ли Я. Коннотативная система субстантива в функциональном аспекте (на материале российских СМИ). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва: Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова, 2020. – с. 2, 10.
8. Мельникова Т.Н. История английской апелляции, 1996;
9. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. - М.: "Наука", 1978. С.54.
10. Федотова Т. В. Динамика ключевых имен собственных в аспекте их прецедентности и деонимизации // Вестник ВГУ серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. 2015. № 4. С. 39.
11. Ханичев Р.З. Сопоставительная характеристика процессов деонимизации в русско-английском языках. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, 2004;
12. Шлемелева Т. “Ключевые слова текущего момента”, 1993.
13. Атарщикова Т.Н. Семантика и словообразовательная структура ономастической лексики, 1985.

SOME SOCIAL-POLITICAL CONDITIONS OF HARMONIOUSLY DEVELOPED PERSONALITY /BARKAMOL SHAKHS/ FORMATION IN UZBEKISTAN

S. Atakhanova

Uzbek State University for World languages

Introduction: Uzbekistan is a country, where the principle part of the population is represented by youth. The level, quality, priorities and objective of the educational system are decisive for comprehensive education and forming of the youth. Actually political, economic and social development of the country depends on the educational priorities. Therefore, in Uzbekistan has been shaped the course for formation of harmoniously developed personality «barkamol shakhs». This has become a target objective of educational sphere and pedagogical science. The system of education was reformed basing on principles of its integrity, continuity, associatively, democratic character and liberalism. The educational system was integrated into the world educational system, and were established the principles of undergraduate studies and graduate school. Were established for each stage of education the national standards to assign the requirements to the level of knowledge and skills to be mastered by a graduate. The process of this transformation was not simple. This period of reformation and growth is characterized by search of innovation ways of its reforming, under the conditions of updating of the economical, political, spiritual and legal foundations of the society, modernization of all the country and liberalization of leadership. It was necessary to solve the issues of its role, structure, orientations, basic objectives, methods of working and forms, and one of the most priority tasks has become forming of harmoniously developed personality /barkamol shakhs/.

The aim of research: is to determine the conditions for developing a harmoniously developed personality to expose an inextricable connection between

the targets, objectives of pedagogical science and the future development of the society.

The point of view: Protection of youth' interest historically was a priority task all the present-day state. In Uzbekistan it developed in close relationship to determination of burning issues of reforming the state and society. Therefore, during the years of independence the programs concerning the issues of target support and development of youth were adopted. Among these programs there is a target reforming of the educational system, intended for providing development of the state and society oriented to democratization, modernization and liberalization.

Result and discussion: The proportion of the youth and children in the population structure of the country is more than half. More than one third of the employable population is represented by young people. The line of policy assumed forming of special conditions for getting education and specialties, integration of the educational system into the world space, interconnection of the economic development of the country and educational system, provision of highly skilled experts to the national economy sectors.

The futurity and effectiveness of the process of social reforming directly depend on thinking and hopes, desires and intentions of the young generation. Therefore, the issue of education of a harmoniously developed personality supposed feelings of national pride, political consciousness and civil responsibility among the young generation, as well as, forming of such features, like, patriotism, willingness to serve country, value of national priorities, value of family, capability of uniting own vital priorities and the priorities of the motherland, reconsideration of the history of the country, deep economic, social and spiritual and moral knowledge, obtaining of skills etc.[2]. Social conditions for reforming the educational system also caused impact to the issue of how to form personality in the most efficient way and what kind of personality is required by the present-day society, what should be the characteristics of such a personality?

That is why since the first years of independence in the republic the youth policy has become one of the most priority tasks. The national policy concerning the

youth was built-up on the principles of its countrywide engagement into the processes of social reforming. Recognition of its social status, provision of the conditions for implementation of the youth aims, identification of the state guarantees for getting education, specialties, providing employment, diverse services, development of defined benefit systems, implementation of the national program for training of personnel, support of rights and freedoms, establishment of different public associations and organizations – these are incomplete list of a set of step and measures, characterizing the state concern in the youth issues. It should be pointed out that transition to the market relations in Uzbekistan was carried out without the so-called «shock therapy». It was stressed that modernization of the country, success of carried political and economic reforms, liberalization of all the social spheres of life, determination of new perspectives and growth prospects, futurity of the statehood are impossible without the foundation, basing on young growing forces, intellect, aims and plans. The process of protection of the youth' interests are based on the following activities:

- *Firstly*, maintaining and strengthening of target, concerned government attention to the youth, this was developed during the Soviet period;
- *Secondly*, making amendment in the law in connection with transformation of social structure and developing a democratic civil society, based on a market economy;
- *Thirdly*, aspiration for introduction and use of the world experience in the sphere of protection of rights and freedoms of a personality.

Not insignificant aspect of the strategy is represented by the issue related to training of new personnel and forming of youth basing novel priorities, consisting of the following:

- Revivification and recovery of the national spiritual tradition and practice of upbringing of a harmoniously developed personality («komil inson»), developed on the basis of the national traditions of education and training;
- Concentration on the centuries-old national pedagogical experience and its practice;

- Carrying out the synthesis of the national and worldwide experience;
- Use of methods of personality forming, developed in the post-Soviet space;
- Integration of the adopted standards and rules of a global character into the practice of personnel training and re-training.

The conditions of independence, upon collapse of one state structure to be substituted by another vital and socially significant state as a matter of urgency, when the previous economic, social, spiritual and moral complexities of a transitions period left marks on and caused occurrence of some destructive views among the youth, affected the priority of the issue of forming positive spiritual and ideological consciousness of the youth, oriented to creation activity. The problem of protection of the youth interests from radicalism, extremism, terrorism as methods of expression of own interests, has become urgent.

It was possible to observe two diametrically opposite directions of brightly expressed and opposition-minded specificity in manifestation of the youth interests. On one part, a new, positively-minded generation has grown up, which expressed its interest to carried out reforms and modernization of the country, and it was deeply aware of the problems and objectives of the modernity, supporting the targets and content of transformations, indicating creativity, thoughtfulness in assessing the events, willingness to use own potency for development of the country, believing in own capabilities and connecting own hopes to good life with the development of the statehood.

But there existed the other, negatively-minded youth, which expressed and indicated its dependency, sociality, moral, spiritual atrophied attitude to life, distrust to administrative power structures, aspiration for expression own negative attitude through aggression, creating conflict situations, playing opposition, being carried along by different sectarian and extremist groupings, still being unable to create and take actual decisions, being unaware of new laws, subject to unbelief, weak-willed, with typical to it depression, social vulnerability, deviation, avoiding realities, fall and pessimism.

At the same time, among the youth different relationships and views in the issues concerning education, professional skill, labor, culture, perception of democratic values, social-political consciousness, religion, mainly, Islam, its interrelations to the state the attitudes and views of different nature are expressed. The complexity of the situation requires deliberate, general, regular, steadfast, lasting, methodically correct attitude to the problems of the youth and process of personality forming.

One of the regularities lies in the fact that such social features of the youth, like, scholarship, professional aptitude, spirituality, morality, intellectual maturity, vitality, charisma, willingness to changes and creation largely determine the level of the social maturity. On the other part, the society itself, namely, the level of economic prosperity and social justice, scientific-and-technological advance, informatization, stability, civil consent in the society serve a ground, on the level and implementation of which the future potential of the present-day youth depends. Therefore, it depends on the youth – what will be the future society, and what kind of youth will form the future society depends on the attitude of present-day society to the youth.

The current trends of development of the statehood in Uzbekistan indicate that over-indulgence of ideologies destruction, inadequate and contradictory attitude to ideological demands of the populace, creation of conditions for forming a gap in the youth' consciousness, substitution of ideological principles by false pragmatic plans of development promote to disintegration of the base of all the foundations – demolition of statehood and its succession. De-ideology does not imply disorientation concerning the Motherland and concrete individual. Each person must be distinguished of such moral and ethical foundations, like, honesty, morality, labor, patriotism, love for relatives and close people, and family, native land. Existence of the country is impossible without them. This concerns all the states, which virtually uncounted the attach of youth problems, and successful resolution of such problems will serve a deposit for future success.

Conclusions: Implementation of comprehensive, deliberate, permanent, financially secured and positive policy for forming young generation is the demand of the present day. Nowadays a new youth ideology is essential, which will direct its power and plans to creative labor. Interrelations to the youth shall be, first of all, built up on uprightness. These interrelations shall be oriented to mutually beneficial cooperation, being based on worthy and responsible partnership. The youth needs the state, which is able to может stick up for itself. The state needs the youth, which is able to and intends to create the power and future progress of the state it lives in.

References:

1. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. -Т.: Шарк, 1998. -31-61-б.
2. Мусурмонова О. Маънавий кадриятлар ва ёшлар тарбияси. -Т.: Ўқитувчи, 1996; Мусурмонова О. Юқори синф ўқувчилари маънавий маданиятини шакллантиришнинг педагогик асослари: Пед. фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. -Т.: 1993.-364 б.
3. Нишнонова С. Воспитание совершенного человека в развитии педагогической мысли эпохи возрождения Востока: Автореф. Дисс. д.п.и. -Т.: ТИИМФХ, 1998. -35 с.

O‘ZBEK VA INGLIZ XALQ MAQOLLARIDA ROSTGO‘YLIK VA YOLG‘ONCHILIK TUSHUNCHALARINING KOGNITIV VA PRAGMATIK TAHLILI

Q.Nazarov
O‘zDJTU
stajor-o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tilida so‘zlashuvchilar o‘rtasida rostgo‘ylik va yolg‘onchilik haqidagi maqollarni pragmatik harakatlar va kognitiv aspektga ko‘ra konsepsiyalash maqsad qilingan. Bizning fikrimizcha jonli so‘zlashuv tilida ko‘p qo‘llaniluvchi paremiologik birliklar qatorida ezgulik tushunchasi atrofiga qurilgan maqollar ham ijtimoiy jihatdan xalqlarning turmush-tarzida muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolaning natijalari va misollari ezgulik konsepti haqidagi ingliz va o‘zbek xalq maqollarining ushbu xalq vakillari tomonidan idrok qilinishining ba'zi bir farqlarini ajratib olishga va ularning xususiyatlarini o‘rganishga yordam beradi.

Maqollar xalqlarning tarixi va madaniy hayotidan xabar beruvchi muhim bir meros hisoblanadi. Har bir xalq o'z turmush tarzi, mentaliteti, madaniyatidan kelib chiqqan holda davrlar mobaynida maqollarni yaratadi. Maqollar har qanday til foydalanuvchilari o'rtasida ma'lumot berish, ogohlantirish, tanbeh berish, maslahat berish va ko'pincha jamoat rishtalarini mustahkamlash uchun ishlatiladi. Maqollardan foydalanish dunyodagi ko'plab tillarda kam sonli universal o'xshashliklardan biridir va ular yo'qolib ketish arafasida ekanligi haqidagi da'volarga qaramay, ular haqiqatan ham zamonaviy davrda, jumladan rivojlangan madaniyatlarda ham dolzarb bo'lib qolmoqda.⁹⁶ Kognitiv nuqtayi nazardan qaraganda, maqollar lingvistik va madaniy jihatdan xalq tomonidan yaratilgan qoliplar hisoblanadi. Bu qoliplar, ayniqsa, og'zaki nutqda axborot almashish uchun samarali xizmat qiladi. Nutqiy faoliyatni amalga oshirish jarayonida maqollarning qisqa va tejamkor shakli adresat va adresant uchun axborot uzatish, nutqiy vaziyat haqida tasavvur uyg'otish, eslab qolish jarayonlarida muhim rol o'ynaydi. Maqollarga turli xil vaziyatlarda murojaat qilishimiz mumkin. Maqollar o'z foydalanuvchilariga turli ko'chma ma'nodagi so'zlar va metaforalar orqali yangi fikrga sharh berish, fikrni qoliplash, fikrni baholash imkonini yaratadi. Yuqoridagi fikrlarni hisobga olib, Lakoff va Jonsoning konseptual metafora nazariyasiga e'tibor qaratamiz. Ularning fikriga ko'ra, metafora kundalik hayotda keng tarqalgan, bu nafaqat tilda, balki o'ylash va harakat qilish jarayonida o'z aksini topadi. Bizning konseptual tizimimiz, ya'ni fikrlash va ongli harakat jarayoni, tabiiy metaforaga asoslangan (metaphor is pervasive in everyday life, not just in language but in thought and action. Our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature).⁹⁷

⁹⁶ Mieder, W., 2004. *Proverbs: A Handbook*. Greenwood Press, Connecticut.

⁹⁷ Lakoff, G. & Johnson, M. (1992). *Metaphors We Live By*. Edition 9. Chicago: Univ. of Chicago Press. P.3.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Lakoff va Jonson maqollarning kognitiv jihatdan tahlil qilish bir qator tafsir jarayonlarini faollashtirishni o'z ichiga oluvchi , Buyuk Zanjir Metaforasi (The Great Chain Metaphor) nomli nazariya orqali amalga oshiriladi degan fikrni ilgari surdilar.

Ushbu ish uchun qabul qilingan metodologiya o'zbek va ingliz tillarida so'zlashuvchilar orasida rostgo'ylik va yolg'onchilik haqidagi faol ishlatiladigan maqollardan foydalanishga asoslangan. Jonli so'zlashuvdagi maqollarni to'plash ushbu ish uchun ma'lumot to'plashning eng oson va qulay usuli hisoblanadi. Chunki bunday ma'lumotlar tilning hozirgi holati haqida aniq va ishonarli ma'lumotlarni beradi.

MUHOKAMA

(1) *Liars should have good memories - yolg'on-yashiq gapirma, so'ng uyalib o'tirma.* Yuqoridagi maqolni ingliz tilidan so'zma-so'z , yolg'onchilar yaxshi xotiraga ega bo'lishlari shart, shaklida tarjima qilish mumkin. Ammo maqolni kognitiv jihatdan tahlil qilsak, yolg'onchi inson yolg'on gaplari bir-biriga mos kelishi uchun har bir aytgan gapini esda saqlashi lozimligigiga ishora qilinadi. O'zbek xalqida esa ushbu maqolga ekvivalent sifatida yolg'on-yashiq gapirma, so'ng uyalib o'tirma maqoli ishlatiladi. Yolg'onchilikka va uning salbiy oqibati o'zbek xalq maqolida nasihat tarzida ifodalangan va pragmatik jihatdan faol so'zlashuvda keng qo'llaniladi.

(2) *Lies have short legs(yolg'onning oyog'i kalta)-yolg'onchining tili kalta.* Bu maqolda esa "lie" va "legs" ya'ni "yolg'on" va "oyoq" so'zlari orqali metafora usuli bilan ma'no ko'chirilgan. Maqolning o'zbekcha muqobilini kognitiv tahlil qilganda inglizcha variantidan farqli o'laroq "oyoq" so'zining o'rniga "til" so'zi ishlatilgan. Bu maqoldan ko'rishimiz mumkinki, ingliz va o'zbek tillaridagi ba'zi maqollarda metaforadan o'rinli foydalanilgan va shu orqali maqolning kognitiv tuzilishi shakllangan.

(3) *Lie in one's teeth* - *yolg'on so'z yoqadan chiqar*. Bu maqolda ham metafora maqolning ta'sirchanligiga va xalqchilligiga juda katta xizmat qilgan. Maqolning o'zbekcha muqobilini

(4) *Tell the truth and shame the devil* (Rostini ayt va shaytonni uyaltir.) *Rost gapirgan* — *to'g'ri, yolg'onchi* — *o'g'ri*. Shayton yomonlikka, yolg'on so'zlashga da'vat qiluvchi sifatida tasavvur qilinadi. Ushbu maqolda ham “*devil*” (*shayton*) so'zi rostgo'ylikka qarshi qo'yilgan. Maqolning o'zbekcha muqobili esa so'zlarni bir-biriga zidlantirish ustiga qurilgan, ya'ni rost-yolg'on, to'g'ri-o'g'ri leksemalari qarama-qarshi qo'yilgan.

NATIJA

Rostgo'ylik va yolg'onchilik haqidagi o'zbek xalq maqollarida pand-nasihat ruhi kuchli. O'zbek xalqi hayotida pand-nasihatni o'rni juda katta ekanligini boshqa mavzudagi maqollarda ham kuzatish mumkin. Metafora asosiga qurilgan maqollarda esa har bir xalqning yashash tarzi, tajribasidan kelib chiqib so'zlar tanlangan.

XULOSA

Xulosa qilish kerakki, rostgo'ylik, haqiqat va ularning zid turuvchi yolg'on tushunchalari bilan bog'liq o'zbek va ingliz xalq maqollarida kognitiv xususiyati, bu tushunchalarni insonlar qanday idrok qilishi, tajribasidan kelib chiqib shakllantiradi. Xalqlarning shakllanishida bir qancha avlodlar almashadi va unga tegishli bo'lgan milliy-madaniy meroslar, xususan, maqollar ham struktur, semantik va pragmatik jihatdan o'zgarib boraveradi.

O‘ZBEK TILINI DARAJALAB O‘QITISHDA LEKSIK MINIMUMNI TANLASH VA MAVZUIY GURUHLARNI TASNIFLASH (II DARAJA ASOSIDA)

O.Nasirdinova
O‘zDJTU o‘qituvchisi.

Annotatsiya: Hozirgi o‘zbek adabiy tili ikkinchi daraja leksik asosi mavzuiy guruhlarining tasniflash, bu mavzularni o‘zbek tilining milliy xususiyatlarini inobatga olgan holda o‘zbekona urf-odatlar, bayramlar, tariximiz va milliy an‘analarimizni namoyon etadigan lingvokulturologik, etnosotsiolingvistik birliklar asosida yana ham ko‘paytirish yoki umumiy mavzuiy guruhlardagi sub-mavzular ichiga singdirish maqsadga muvofiq.

Har qanday tilning o‘qitish yoki o‘rgatish uchun asos bo‘ladigan yagona markaziy “til xazinası” – bu o‘sha tilning leksik boyligi, lug‘atidir. Lug‘atdan qanday foydalanish, og‘zaki va yozma nutqni ma‘lum qoidalar asosida shakllantirish uchun, albatta, grammatikaga oid bilimlar ham yordamga keladi. Bunda leksikaning birlamchiligi, o‘sha grammatik qonuniyatlarni o‘z izmida boshqara olishidir. Chunki leksema orqali tushuncha ifodalanib, muloqot maqsadini amalga oshiruvchi mazmun grammatika – nutqiy qolip uchun asos bo‘ladi.

Leksik birliklarni hozirgi o‘zbek adabiy tili ikkinchi darajasi uchun tanlab olish va o‘qitish uchun tavsiya etishda nimalarga e‘tibor qaratish lozimligi muhimdir. Bunda ikkinchi daraja me‘yori talablariga javob bo‘luvchi muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun nechta leksik birlikni tanlab olish ahamiyatlidir. Bu boradagi umumiy statistikalar bir-biridan farq qilsa-da, umuman olganda, olimlarning fikricha, oliy ta‘limda talabalar samarali o‘qishi uchun 3000 so‘z, samarali nutqiy faoliyat uchun esa 5000 so‘zni bilish maqbul muvaffaqiyatning kalitidir.⁹⁸ Ammo faqat ma‘lum miqdordagi so‘zlarni bilish leksikani o‘zlashtirdi, degani emas. I.L.Binning ta‘kidlashicha, so‘zni o‘zlashtirish uning ma‘nosini, shaklini (tovushli va grafik) o‘zlashtirish va uni kontekstda ishlatishni anglatadi. So‘zni to‘g‘ri

⁹⁸ Hunt A., Beglar D. Current Research and Practice in Teaching Vocabulary// Methodology in Language Teaching. An Anthology of Current Practice. – CUP, 2002. 258-p.

ishlatish uchun esa o'rganuvchi matn ichida talabaning so'zdan paradigmatic qatorda foydalanish imkoniyatini ham o'zlashtirishi va ishlatishni bilishi lozim.⁹⁹ Shuning uchun so'zni o'zlashtirishda, avvalo, uning ma'nosini bilish kerak. Bunda so'zning denotativ va konnotativ ma'nolari, shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari, matn ichidagi turli ma'no qirralarining namoyon bo'lishi tilning leksik asosini belgilaydi. Bundan tashqari, matnda so'zlarning kollokatsiya holati – boshqa so'zlar bilan birika olish imkoniyatini o'rganish so'zlarning mavzuiy guruhlarini ham belgilaydi.

Asosiy o'rta maktab yoshidagilar uchun esa leksik bazaga unumli va retseptiv leksik ko'nikmani hosil qiluvchi, minimal hajmi 1200 ta leksik birlikni qamrab olgan lug'atni o'rgatish ko'zda tutilgan. Yangi mavzuli matnlarning ichida aloqa vaziyatlariga xizmat qiluvchi vositalar, ularni tanib olish va nutqda ishlatish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun yangi so'z yasalishi va bir so'zning matn ichidagi ko'p ma'noliligini hisobga olib, lug'at ko'rsatkichi 1400-1600 gacha ortishi mumkin.

Ona tilini chet elliklarga o'rgatishda esa leksik bazani shakllantirish uchun xalqaro lug'at tuzish talablarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Xalqaro lug'at tuzish talablariga ko'ra taniqli so'zlarning yangi ma'nolari, unumdorlik asosida hosil bo'lgan yangi so'zlardan foydalanishni o'zlashtirish orqali potentsial so'z boyligini kengaytirish ko'zda tutiladi. Bunda so'zlarni shakllantirish usullari, eng keng tarqalgan barqaror iboralar, mamlakatlar madaniyatiga xos nutqiy odob-axloq qoidalarini qamrab olgan leksika tanlanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili ikkinchi daraja leksik asosi xalqaro CEFR darajalanish talablariga ko'ra B1 va B1+ darajaga javob beradigan 10-11-sinf o'quvchilarining leksik ko'nikmasi bilan o'lchanadi. Shunday qilib, maktab bitiruvchilaridan leksik birliklarning ma'nosini, shaklini va ulardan foydalanish imkoniyatini egallashlari talab etiladi.

⁹⁹ Бим И. Л. Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе. Проблемы и перспективы. – М.: Просвещение, 1988. Ст.164.

Leksik lugʻatdan foydalanishning asosiy talablari – bu lugʻaviy birliklarning matnda ishlatilish aniqligi va soʻz boʻyligiga ega boʻlishni nazarda tutadi. Tilning darajalanish meʼyorlariga koʻra darajalangan lugʻatni tuzishda leksik minimumni tanlash alohida ahamiyat kasb etadi. Leksik minimumni tanlash masalasi soʻz boʻyligini oʻrgatishda asosiy masalalardan biridir. Tarjima qilinadigan tilning barcha soʻz boʻyliklarini oʻzlashtirishning iloji yoʻqligi aniq. Til korporatsiyasiga 200 millionga yaqin soʻz kiritilganligi va eng toʻliq lugʻatlarda, masalan, yangi Xalqaro Webster lugʻatida ham yarim millionga yaqin soʻz borligi faktini keltirib oʻtish kifoya.

CEFRda 1990-yildan boshlab kommunikativ tematik kategoriyalarni tanlash haqida izlanishlar olib boriladi, bunga koʻra ularni har xil turlarga ajratish mumkin: umumiy mavzular, sub-mavzular va “oʻziga xos tushunchalar”.¹⁰⁰

Umumiy mavzular – shaxsiy maʼlumotlar, uy va atrof-muhit, kundalik hayot, boʻsh vaqt, oʻyin-kulgi, sayohat qilish, boshqa odamlar bilan munosabatlar, sogʻliqni saqlash va tanani parvarish qilish, taʼlim, xarid qilish, ovqat va ichimlik, xizmatlar, joylar, til, ob-havo mavzularini qamrab oladi.

Umumiy tematik yoʻnalishlarning har birida kichik toifalar oʻrnatiladi. Masalan, “boʻsh vaqt va koʻngilochish” mavzuiy maydonida ichki turkum mavzular – boʻsh vaqt, sevimli mashgʻulotlari va qiziqishlari; radio va televizor; kino, teatr, konsert va boshqalar; koʻrgazma, muzeylar va boshqalar; intellektual va badiiy izlanishlar; sport turlari kabi sub-mavzular joy oladi.

Har bir kichik mavzu uchun “oʻziga xos tushunchalar” aniqlanadi. Shunga muvofiq “boʻsh vaqt va koʻngilochish” umumiy mavzu ichidagi “sport turlari” sub-mavzusi tarkibida – joylar: maydon, stadion; muassasa va tashkilotlar: sport, jamoa, klub; shaxslar: oʻyinchi; obyektlar: kartalar, toʻp; hodisalar: poyga, oʻyin; harakatlar: tomosha qilish, oʻynash (+ sport nomi), poyga, gʻalaba, magʻlubiyat, durang kabi “oʻziga xos tushunchalar” saqlanadi.

¹⁰⁰ European Council. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment.- Strasbourg, 1996. P. 45-46.

Kompetensiyalar og‘zaki va yozma matnlar orqali shakllanadi va o‘z navbatida muayyan mavzuiy guruhlarda bosqichma-bosqich amal qiladi. CEFR asosida hozirgi o‘zbek adabiy tilini ikkinchi daraja leksik asosini o‘zida namoyon qiluvchi mavzuiy guruhlar quyidagicha belgiladik:

Hozirgi o‘zbek adabiy tili ikkinchi daraja leksik asosining mavzuiy guruhlar tasnifi			
1.	Ish	12.	Pul
2.	Sayohat	13.	Uy va inshootlar
3.	Texnologiya	14.	Ta’lim
4.	Sport va o‘yinlar	15.	Narsalarni tasvirlash
5.	Xarid	16.	Jinoyat va jazo
6.	Qarindoshlik	17.	Taomlar va ichimliklar
7.	Siyosat	18.	Aloqa-munosabatlar
8.	Shaxsiyat	19.	Tana va sog‘lik
9.	Tashqi ko‘rinish	20.	Kiyim-kechak
10.	Xatti-harakatlar	21.	Hayvonlar
11.	Tabiat		

Umumiy mavzular doirasidagi matnlar tarkibida tilning II daraja leksikasida uchrovchi birliklar CEFRga asosida darajalanagan tillarda umumiy standart tushunchalarni birlashtiradi. Tilning II darajasidagi so‘zlarning ayrimlari standart bir xil tushunchalarni ifodalaganligi uchun so‘zlar ham bir xil bo‘ladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili ikkinchi daraja mavzuiy guruhlarida CEFR asosida standartlashgan so‘zlar ingliz va turk tillarida ham aynan tilning II daraja lug‘atidan o‘rin olganligini ko‘rish mumkin. O‘zbek tilidagi so‘zlarni mavzuiy guruhlariga joylashtirishda o‘zbek tili milliy korpusi va chastotali lug‘atlarning hali mukammal darajada emasligini inobatga olib, CEFR asosida darajalangan “standart so‘zlar”ni o‘zbek tilida ham qo‘llash maqsadga muvofiq.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili ikkinchi darajasini belgilovchi leksik birliklar shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra matnlarda sinonimlik, omonimlik, antonimlik va ko‘p ma’nolilikni hosil qilib, ularning uslubiy hamda dialektik xoslanishiga qarab turli ma’no noziklari bilan ham umumiy, ham xususiy o‘ziga xoslikni ifodalaydi. Bu til darajasiga ega bo‘lgan til sohiblari yosh jihatdan 10-11-sinf o‘quvchilari bo‘lib, ular ona tili darsliklaridagi leksik bilim va ko‘nikmalarga oid talablarga javob bera olishi bilan xarakterlanadi. Chunki Davlat ta’lim standartlaridagi ona tilining B daraja mezonlari aynan shu sinflardagi o‘quvchilarning til imkoniyatlariga to‘g‘ri keladi. Bu yoshdagi o‘quvchilar hozirgi o‘zbek adabiy tilining nazariy grammatik qoidalari – o‘zbek tilining tarkibiy tuzilishi, bu tarkibning birliklari va ular orasidagi munosabatlar, so‘zlarning bog‘lanishi, gap tuzish va gaplarning xususiyatlari bilan tanish bo‘ladi. Ushbu bilimlarni amaliyotda qo‘llay olish darajalanish uchun muhim bo‘lgan to‘rt kompetensiya (ko‘nikma) – o‘qish, yozish, tinglash va gapirish orqali yuzaga chiqadi. Til o‘rganuvchilar turli nutqiy vaziyatlar, ijtimoiy-aloqa sharoitlari, so‘zlovchi (yozuvchi)ning ko‘zlagan asosiy maqsadiga muvofiq aniq, ta’sirli va tugal nutq tuzish uchun uslubiyatning sir-asrorlarini aniq anglashi lozim.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilining lug‘at fondi 2006-2008-yillarda nashr qilingan “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dan kelib chiqib 80 mingdan ortiq so‘z va so‘z birikmalarini qamrab oladi deyish mumkin. Ammo bu ko‘rsatkich ham nisbiy xarakterga ega. Chunki o‘zbek tilidagi barcha so‘z va iboralar juda boy va miqdoran ko‘p bo‘lib, lug‘at tuzuvchilar o‘zbek tilidagi leksik birliklarni qay tartibda tanlab olganligini quyidagicha izohlashadi: “Bir umumiy lug‘aviy ma’noga ega bo‘lgan so‘z shakllaridan asosiysini berish, qolganlarining esa, ma’noda muayyan siljish, o‘zgarish bo‘lmagan hollarda berilmasligi; avvalgi lug‘atda „eskirgan“, „diniy“ kabi belgilar ostida berilgan (yoki umuman berilmagan) tarixiy, etnografik, diniy terminlarga yangicha yondashuv; o‘zbekcha yoki umumturkiy bo‘lmagan so‘z va terminlarga (arabcha, forsha, baynalmilal, ruscha va boshqa tillarga mansub

soʻzlarga) mumkin qadar toʻliq etimologik maʼlumot berish kabilar ham ushbu lugʻatning oʻziga xos xususiyatlaridan hisoblanadi.”¹⁰¹

Oʻqitilishi va oʻrganilishi lozim boʻlgan eng koʻp va keng qoʻllaniladigan soʻzlarni hozirgi oʻzbek adabiy tili ikkinchi darajasida baholagan holda 4000 soʻzli lugʻat holda shakllantirish maqsadga muvofiq. Oʻz ona tilida 4000 dan ortiq soʻzlarning maʼnosini shunchaki tanish boʻlgan til sohiblari ikkinchi daraja talablariga toʻliq javob bergan hisoblanmaydi. Chunki tillarni daraja asosida baholashda faqatgina lingvistik kompetensiyaning leksikasi va lugʻatini bilish kamlik qiladi. Sababi II daraja asosidagi baholanish toʻrtta asosiy lingvistik va nutqiy kompetensiya talablarini oʻz ichiga oladi.

Hozirgi oʻzbek adabiy tili ikkinchi daraja leksikasiga xos soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari – sinonimligi, antonimligi, omonimligi, koʻp maʼnoliligi hamda ularning amal qilish darajalaridagi oʻrniga qarab bir daraja, ikki daraja yoki uch daraja doirasidagi turlari aniqlandi. Ikkinchi daraja leksik bazasiga birinchi daraja leksik birlari fundamental asos ekanligini hisobga olib, darajalararo intralingual qiyosiy tahlil aynan birinchi va ikkinchi daraja soʻzlari oʻrtasida koʻrib chiqildi.

Soʻzlarga qaraganda iboralarning ikkinchi daraja meʼyorlari asosida darajalanishi murakkab jarayon va bunga alohida yondashuv zarur boʻlib, ikkinchi daraja uchun til oʻrganuvchining leksikasida standart 150-200 ta frazeologik birlik boʻlishini hisobga olib, ularni tanlashda oʻzbek tilida faol qoʻllaniluvchi iboralarning izohli oʻquv lugʻatlari bu jarayonni osonlashtirdi. Hozirgi oʻzbek adabiy tili ikkinchi daraja leksikasi uslub jihatdan, asosan, publististik va badiiy matnlarni oʻz ichiga oladi. Soʻz va iboralarni darajalashda ham tanlash manbasi sifatida aynan shu uslubdagi matnlardan faqatgina tor doirada foydalanildi. Bu masalaning yechimini topishdagi kamchiliklar ham ayni shu nuqtada boʻlib, darajalanish uchun soʻzlarning faollik doirasi va chastotasini aniqlashning

¹⁰¹ Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 tomlik. I tom. –Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 5-bet.

kompetensiyaviy yondashuvida o‘zbek tilidagi barcha yozma va og‘zaki matnlarning jamlanmasi bo‘lgan mukammal o‘zbek tili milliy korpusining yo‘qligi darajalanishni muayyan doirada yoritilishiga sabab bo‘ldi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili ikkinchi daraja leksik asosini yaratish til amaliyoti uchun quyidagi tavsialarni beradi:

1. Xalqaro standart talablariga javob beruvchi o‘zbek milliy o‘quv dasturini yaratishda boshqa darajalarga qaraganda foydalanish doirasi keng qatlam bo‘lgan markaziy leksik asosni belgilaydi.
2. Hozirgi o‘zbek adabiy tili ikkinchi daraja leksikasini yorituvchi darajali va tematik o‘quv lug‘atlarini yaratishga nazariy va amaliy asos bo‘ladi.
3. Kompyuterlashgan sistemalarda boshqa tillarda bo‘lgani kabi so‘zlarning barcha grammatik va metodik xususiyatlarini o‘zida jamlagan O‘zbek tili profilini yaratishda zarur manba vazifasini o‘taydi.
4. O‘zbek tili milliy korpusini shakllantirishda darajalangan leksik lug‘at – yangi sifat ma’lumotlar bazasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.
5. Eng muhimi, o‘zbek tilini xorijliklar va til sohiblariga o‘rgatish hamda baholashda universal milliy o‘quv dasturi uchun darajalangan leksik birliklarni taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 tomlik. I tom. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
2. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Словарь методических терминов. СПб: – Златоуст, 1999.
3. European Council. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – Strasbourg, 1996.
4. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: МГУ, 2004.
5. Бим И. Л. Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе. Проблемы и перспективы. – М.: Просвещение, 1988.
6. Сакаева Л.Р., Баранова А.Р. Методика обучения иностранным языкам. – Казань, КФУ, 2016.

7. Hunt A., Beglar D. Current Research and Practice in Teaching Vocabulary// Methodology in Language Teaching. An Anthology of Current Practice. – CUP, 2002.

DINIY-ADABIY MANBALARDA YUSUF A.S SIYMOSI VA UNGA ALOQADOR SUJETLARNING DOSTONLARDAGI TALQINI

T.Jarkinova
O‘ZDJTU stajor-o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yusuf a.sning diniy-adabiy manbalardagi siymosi, bu ma’lumotlar turli xalqlarning adabiyotlarida turlicha talqin qilin qilinganligi haqida so‘z yuritiladi. Yusuf a.s bilan bog‘liq sujetlarning dostonlardagi talqini haqida mulohaza olib borilgan.

Shunday obraz borki, u turli talqiniga ega. Bu obraz bilan bog‘liq sujet faqat bir xalq adabiyotida emas, boshqa xalqlar adabiyotining xazinasini boyitganligini ko‘ramiz. Bu Yusuf obrazidir. Sharq adabiyotida keng tarqalgan obrazlardan hisoblanadi. Bu obraz badiiy adabiyotlarda turlicha talqin etiladi. Shunday bo‘lsa ham, uning asos manbasi diniy manbalar hisoblanadi. Yusuf obrazi dastlab dastlab “Tavrot” va “Injil”da, so‘ngra “Qur’on”da o‘z ifodasini topgan. Yuqoridagi diniy manbalarda ham turlicha talqinlarni, ulardagi tafovutlarni kuzatamiz. Yaxudiy va xristian dinlariga ko‘ra Yusuf qissasi “Qur’on”dagidan ancha farqli ekanligini kuzatamiz.

Unga ko‘ra akalari bilan qo‘ylarni o‘tlatishi, ularning qilmishini Yusuf otasiga aytib berishini “Qur’on”da uchratmaymiz. Tush motivi bilan bog‘liq voqea ham “Tavrot” va “Injil”da boshqa talqinda berilgan:

Bir kuni Yusuf tush ko‘radi. Tushida akalari bilan dalada bug‘doy bog‘layotgan edilar. Birdaniga uning bog‘i tushib ketadi va akalarining bog‘lari unga ta‘zim qiladilar. Bu tushini otasiga aytib bergandan keyin akalari undan yanada nafratlandilar.

Yusuf yana bir tush ko‘radi. tushida oy, quyosh va o‘n bir yulduz Yusufga ta‘zim qiladilar. Bu tushni otasiga aytib berganidan keyin, otasi g‘azablanib: "Nima? Men, onang va akalaring sanga tiz cho‘kamizmi"-deydi.

“Qur‘on”da birinchi tush keltirilmaydi. Ikkinchi tush beriladi. Biroq bu tushni otasiga aytganda g‘azablanmaydi, aksincha, Ya‘qub alayhissalom unga:

„ Tushingizni akalaringizga aytmang, sizga yomonlik qilib qo‘yishmasin. Albatta shayton insonga ochiq dushmandir. Shunday qilib, Alloh sizni tanlab oladi, tushlar ta‘birini o‘rgatadi va otalaringiz Ibrohim va Is‘hoqqa batamom qilib berganidek, sizga payg‘ambarlikni ato etadi. Albatta, Alloh bilguvchi va hikmatli zotdir“, - dedi.

“Qur‘on” da Yusufni quduqqa tashlashsa, “Tavrot” va “Injil”da avval chuqurga otishadi, so‘ngra uni o‘dirmaylik deya akalari savdogarga sotishadi.

Yusuf haqida “Qur‘on” va “Tavrot”dagi yana boshqa farqlar quyidagilarda ko‘rinadi:

Qur‘onda Yusufga otasi bergan uzun va rango-rang chopon haqida gapirilmaydi.

Qur‘onda Yusufni „Oy, Quyosh va 11 yulduz unga ta‘zim qilgani“ haqidagi tushni otasiga aytib bergach, otasi bu tushni akaloriga aytmaslikni buyuradi. Qur‘onda Yusufning boshqa tushi haqida gapirilmaydi.

Qur‘onda akalari Yusufni ular bilan birga qo‘ylarni o‘tlatish uchun qirga ketishini otasidan so‘raydilar, lekin otasi Yusufni bo‘ri yeyishidan qo‘rqib boshida ularga ruxsat bermaydi, keyinchalik rozi bo‘ladi.

Akalari uni o‘ldirmoqchi bo‘lganlarida ularning orasidan biri uni chuqurga otishni taklif qiladi. Uning kimligi Qur‘onda aytilmagan.

Akalari Yusufning qonli ko‘ynagini otasiga olib borib uni bo‘ri yeganligini aytadilar. Tavrotda esa ular qonli ko‘ynakni topib olganliklarini aytadilar.

Yusufni chuqurda kim topganligi haqida Qur‘onda yozilmagan. Qur‘onda akalari uni chuqurda tashlab ketganliklari aytiladi.

Qur‘onga ko‘ra firavnning tushini Yusufning qamoqda o‘tirib chiqqan, eski zindondoshi unga kelib aytadi va ta‘bir qilishini xohlaydi. Tavrotda esa Yusuf Firavnning oldiga chaqirilib tushni uni huzurida tushuntiradi.

Akalari Yusufning huzuriga borgan paytdagi voqealar Qur'onda yo'q. Akalari qopda bug'doy sotib olgan pullarini topgach bu pul bilan yana sotib olmoqchi bo'ladilar.

Qur'onda xavfsizlik maqsadida Misrga har biri boshqa boshqa eshiklardan kiradilar. Bu haqda Tavrotida aytilmagan.

Qur'onda Misrdan ketayotganlarida qoplariga berkitilgan Yusufning fol ochadigan idishi emas, balki suv ichadigan idishi ekanligi yozilgan.

Qur'onda Yusuf oldin faqatgina ukasiga uning akasi ekanligini aytadi. Qolganlari esa keyinroq uni ukalari ekanligini tushunib yetadilar.

Qur'onda Yusufni yo'qotgandan keyin Yoqubning ko'zlari ko'r bo'lishi va uni tuzatish uchun Yusuf unga o'z ko'ylagini yuboradi va Yoqubning ko'zlari tuzaladi. Bu haqda Tavrotida yozilmagan.

Bu diniy manbalardagi farqlarni kuzatar ekanmiz, "Qur'on"da berilgan "Yusuf qissasi" go'zalligi, o'zgacha va takrorlanmas tasvirga egaligini, badiiylik jihatidan yuksakligini anglaymiz.

Sharq adabiyotida Yusuf haqidagi qissalar va "Yusuf va Zulayxo" dostonining yuzdan ortiq variantlari borligi aytiladi. Ibn Sinoning "Yusuf" qissasi O'rta Osiyodagi bu turkumdagi dastlabki asarlardan hisoblanadi. Unga Qur'ondagi sujetlar asos bo'lgan.

Yusuf voqeasiga bag'ishlangan ilk badiiy asar Firdavsiyning "Shohnoma" sidir. Undan keyin esa Jomiy "Yusuf va Zulayho" dostonini yozgan. Turkiy adabiyotda ilk bor shu sujet asosida Qul Ali "Qissayi Yusuf" dostonini yozgan. "Yusuf va Zulayho" turkumidagi dostonlar "Yusuf" haqidagi dostonlardan keyin paydo bo'lgan. Professor N.Rahmonov Yusuf obraziga Zulayho obrazining kirib kelishini XIII asrda Misr firavni Ramzes II davrida shakllangan adabiyotida begunoh yigit va yomon xotin haqidagi ertakda berilgan sujet bilan bog'laydi. Diniy manbalarda ham Zulayho ismi keltirilmaganligini kuzatamiz. Ammo "Yusuf va Zulayho" bilan bog'liq sujet shu darajada ommalashib ketdiki, XIII-XV asrlarda "Yusuf va Zulayho" dostonlari shoirlarning darajasini belgilab bergan. Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida Yusuf qissasini berishdan oldin Firdavsiy, Jomiy, Iroqiylarning

“Yusuf va Zulayho” qissalarini ham e’tirof etib o’tadi. Navoiyning bu asari “Qur’on” ga tayanib yozilgan. Biroq “Qur’on”da keltirilgan qissadan farqli joylari bor. Farqlar quyidagilarda ko‘rinadi:

- Quduqqa Yusuf tashlangandan keyin karvon uni topib oladi. Qavmi esa karvonning ortidan kelib, bizning qulimiz edi, u qochgan edi deya uni sotadi. “Qur’on” da esa karvondagilar Yusufning hur insonligi, nasli oshkor bo‘lib qolsa, boshlariga nimalar kelishini yaxshi bilardilar. Va uni tezroq sotishga kirishdilar. Keyin uni misrlik amaldorga arzon bahoga, sanoqli dirhamlarga sotib yubordilar.

- “Qur’on”da amaldorning xotini Yusufni sevib qolsa, Navoiy Misr azizining Xotinlaridan biri Zulayho uni sevib qolganligi aytiladi.

- “Qur’on”da Yusuf ukasini o‘zi bilan olib qolganda otasi bunga ham sabr qilishini aytadi. Navoiyning asarida esa Yaqub Misr aziziga Yusuf otlig‘ o‘glidan ayrilganligi haqida hasratomuz maktub yuborganligi keltiriladi.

- Zulayho Yusufdan ikki o‘g‘il ko‘rganligi Navoiyda beriladi.

Qolgan barcha o‘rinlar “Qur’on” bilan bir xilligini ko‘ramiz. “Qur’on” dagi sujet faqat faqat Yusuf bilan bog‘liqdir. “Qur’on”dagi ushbu surada asosan Allohning payg‘ambarlaridan Yusuf ibn Ya‘qubning hayoti zikr qilinib, u zotning boshiga tushgan balolar, og‘a-inilari va begonalardan ko‘rgan kulfatlari — chohga tashlanganlari, tuhmatga yo‘liqqanlari, zindonband bo‘lganlari haqida va bunday og‘ir ko‘rgiliklarga sabr-toqat qilishlari natijasida oxir-oqibat zindon azobidan xalos qilinib, butun Misr zaminining mulk-u xazinasiga ega bo‘lganlari xususida so‘z boradi.

Bu sura Hud surasidan keyin — Muhammad alayhis-salom hayotlarining eng qora kunlarida — yaqinlari Hadicha va Abu Tolibdan ajragan, mushriklar tomonidan ozor- aziyatlar chekib qiynalib yurgan kezlarida nozil bo‘lgandir. Go‘yo Alloh taolo O‘zining suyukli payg‘ambariga va qolaversa, u zotning barcha ummatlariga agar boshlariga tushgan baloyu kulfatlarga va diyonatsiz kimsalarning zulmu zo‘ravonliklariga sabr-qanoat qilib o‘zlarining Haq yo‘lidagi kurashlaridan tolmay, Allohning dinidan qolmay

sobitqadam bo'lsalar, Parvardigori olam ularni zulmatlardan va toru tanglikdan xalos qilib, nurli, baxt-saodatli kunlarga yetkazajagini uqtirayotgandek.

Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo asari ilmiy aniqligi, tarixiyligi bilan ajralib turadi. Jomiyning "Yusuf va Zulayho" dostoni badiiylashtirilgan. Yusufni quyidagicha ta'riflaydi:

Quyoshdek barchadin husn ichra mumtoz

Hamul jam ichra shamoso sarafroz

Qoshida o'zgalar husni bo'lib gum

Oningdekkim, quyosh ollida anjum

Yusufni go'zallikda tengi yo'qligi, jamiki go'zallar yig'ilsa ham, uni husniga teng emasligi aytilyapti. Onasidan yetim qolib, ammasining qo'lida tarbiyalanishi, u vafot etgach esa, otasi tarbiya qilganligi voqeasi beriladi. Yusuf otasi uchun "dilu joni, sururi", "ikki ko'z ichra nuri" edi.

Edi charxi latofat avjida oy

Shabistoni jahonga ziynatafzoy

Dema oy, balki ravshan oftob ul

Solib kavnu makonga nuri tob ul

Dema oni jamol ichra quyosh ham

Ki, haq nuri bo'lg'on mujassam

Ruju san'ati vositasida Yusufni oy, oy ham emas, oftob, oftob ham emas, balki haq nuri mujassam bo'lgan obraz sifatida tasvirlaydi. Dostonda Yusufni Zulayho tushida uch bora ko'rishi, ishq uni g'oyibona asirlikka olgani beriladi. Qul Alining "Qissasi Yusuf" dostonida aynan shu voqea beriladi. Har ikki dostonida Zulayho Misr aziziga turmushga chiqqach, uni qari chol ekanligini ko'rib faryod chekishi beriladi. Jomiyning dostonini o'qir ekanmiz, Navoiy o'z asarida ustozining asaridan ta'sirlanganligini ko'ramiz. Misrga olib kelingan Yusufning jamoli barchani lol aylagani, Zulayho podsho dargohiga kelib, xalqning ahvolini so'rib, Yusufni ko'rib unu taniganligi voqeasi ta'sirli beriladi. Yusufni husni Zulayhoni oshiq qilgan,

uning hajrida cheksiz oh-u nola chekkan. Jomiyning ham, Qul Alining ham dostonlarida Zulayhoning haqiqiy ishqqa yetish yoʻlidagi dard-hasratlari taʼsirli beriladi. Har ikkalasining asosida anʼanaviy sujet yotsa ham, oʻzgacha yondashuvni koʻrishimiz mumkin. Dostonlarda Yusuf mard, oʻz xojasiga hiyonat qilmaydigan, kechirimli, tadbirkor inson sifatida tasvirlanadi.

Turk adabiyoti vakili Hamidulla Hamdi ham tarixda birinchilardan boʻlib “Xamsa” yozishga kirishgan shoirlardan boʻlib, asari tarkibida “Yusuf va Zulayho” dostoni ham bor edi. Hamdi oʻz dostonini yozishda mashhur tojik shoiri A. Jomiyning “Yusuf va Zulayho”siga suyangan. Yusuf va Zulayho haqidagi rivoyatlar asosida Firdavsiy (X-XI asr), Baxtiyoriy (X asr), Shiod Hamza (XIII), Ali (XIII asr), Suli Faqix (XIII), Shahobiddin Oshiq (XIV), Rabgʻuziy (XIV), Dariy (XIV), Durbek (XV), A. Jomiy (XV), H.H. Chalabiy (XV), Nozim Xiraviy (XVII), Hoziq (XIX) va yana boshqa koʻpgina fors-tojik, oʻzbek, turk, ozarbayjon shoirlari dostonlar yaratganlar. Dostonlarda har bir shoir oʻz davrining muhim voqealari, axloqiy va falsafiy qarashlarini aks ettirishga intilganlar. Masalan, Durbekning “Yusuf va Zulayho” dostonida shaharning qamal qilinish kartinasining berilishi, shuningdek dostonlarda Yusuf obrazining talqini ham turlicha. Yusuf haqidagi ilk dostonlarda Yusuf va Zulayho ilohiy obraz markazida tasvirlansa (masalan Yusuf va Zulayhoning qayta yosharishi), keyinchalik Yusuf va Zulayho muhabbati dunyoviy talqin qilina boshlandi. Durbek va Abdurahmon Jomiy dostonlarida bosh qahramonlar tarixiy shaxs, Zulayhoni goʻzal qiz sifatida tasvirlaganlar.

Yusuf obrazi xalq ogʻzaki ijodi namunalariga, yozma adabiyotga koʻchadi. Ularda tensiz husni talqin qilinadi. Shoirlar gʻazallarida Yusuf obraziga turli rakurslarda murojaat etishgan. Baʼzi oʻrinlarda Yusuf sarguzashtlariga ishora qilinsa, baʼzida yorni Yusufga tenglashtiradi, baʼzida esa maʼshuqani Yusufdan ham ustunligini aks ettiradi.

Atoyining quyidagi misralarini olaylik:

Solib borma meni ey, Yusufi husn

Bukun Ya'qubtek bayt ul-hazanda.

Ushbu baytda oshiq yorni “Yusufi husn” deya ta’riflaydi, ya’ni husni Yusufning husniga monandligi tasvirlanadi. Oshiq ma’shuqaga Ya’qubdek g’amxonada kuydirmaslikni so‘rayapti.

Jomiy ham bir ruboiysida Yusufning go‘zalligiga ishora qilyapti. Yusufning jamoli yorda mujassamligini ta’kidlayapti:

Dilbaro, Yusuf jamoli sendadur,

Dilraboliqningki xoli sendadur.

Umr kechti-yu meni bir so‘rmading,

Bevafoliqning kamoli sendadur.

Nodira Yusuf va Zulayho obrazlarini boshqacha talqin qiladi:

Gar bo‘lmasa Yusufda jamolingni nishoni

Husnig‘a nedin volayi zor o‘ldi Zulayho

Ya’nikim Yusufda Ollah jamoli akslangani uchun Zulayho uning husni ishtiyoqida nola chekadi. Boshqa bir baytda Zulayho Yusufni tushida ko‘rib, uning ishqida yonib, uni unutmaganligiga ishora qilinadi:

Majnun nega Layli tarkin etsun

Yusufni unutmadi Zulayho

Bunda shoira yoriga qarata ishqini tark etmagan oshiqlar kabi men ham seni unutmayman demoqda.

Uvaysiyda esa boshqacha talqinda ko‘ramiz:

Qildi taqdiri azal Yusuf jamolidan yiroq

Tong ermas, gar aylasa, Ya’qub Kanonimga rahm

Bayt orqali Yusuf va undan ayro hajrda yongan Yaqub obraziga ishora qilinyapti. Shoira o‘zini Ya’qubga o‘xshatyapti, ya’ni u ham Yusuf – farzandi hajrida oh-u fig‘on chekmoqda. G‘azallarda Yusuf obrazi bilan bog‘liq turli ishoralarni ko‘rishimiz mumkin. Bu ularning badiiylik darajasini yanada oshiradi.

Xullas, “Yusuf qissasi” dan boshlangan sujet adabiyotning minglab durdona namunalarining yaralishiga sabab bo‘ldi. Ularning turli-tumanligi nafaqat shoirlarning mahoratini ko‘rsatadi, balki adabiyot xazinasining boy ekanligini bildiradi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Jomiy A. Yusuf va Zulayho. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1974. -B 229.
2. Navoiy A. Tarixi anbiyo va hukamo.
3. Nodira.Devon. – Toshkent. 2001. -B 345.
4. Rahmonov N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent:”Sano-standart”, 2017. –B. 558.
5. Uvaysiy. Devon. – Toshkent.1963. –B. 26.

XX ASRDA TILSHUNOSLIK MASALALARI

F.Ashurova
TDAU o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada XX asr boshlarida jadidchilar tomonidan til va imlo masallari yuzasida olib borilgan ishlar, “Chig‘atoy gurungi” tashkiloti a’zolarinig faoliyati, Abdurauf Fitratning o‘zbek tilining rivojlanishiga qo‘shgan hissasi yuzasidan qisqacha ma’lumot berilgan.

So‘nggi yillarda bot-bot tilga olinayotgan “Yangi O‘zbekiston”, “Uchinchi Renessans” kabi iboralar bugun mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilayotganidan dalolat bermoqda. Bundan 120-130 yilcha muqaddam yurtimiz hayotida sodir bo‘lgan murakkab, shu bilan birga, o‘ta shiddatli va ziddiyatli voqealarga boy kechgan davrni yodga solmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 30-sentabr kuni O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimda so‘zlagan nutqida jadidchilik harakati to‘g‘risida alohida to‘xtalib, jumladan shunday dedi:“Ko‘pchilik ziyolilar qatorida men ham bir fikrni hamisha katta armon bilan o‘ylayman: mamlakatimizda Uchinchi Renessansni yigirmanchi asrda ma’rifatparvar jadid bobolarimiz amalga oshirishlari mumkin edi. Nega deganda, bu fidoyi va jonkuyar zotlar butun umrlarini milliy uyg‘onish g‘oyasiga bag‘ishlab, o‘lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g‘aflat botqog‘idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar. Shu yo‘lda ular o‘zlarining aziz jonlarini ham qurbon qildilar”.

Turkistonda jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar tepasida Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev, Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Sadriddin Ayniy, Cho‘lpon, Is‘hoqxon Ibrat, Muhammadsharif So‘fizoda va boshqalar turardi. Jadidlar o‘z gazeta va jurnallari, yangi usul maktablari, turli kutubxona va qiroatxonalar, havaskor teatr truppalari tevaragida to‘planishar edi. Ularning ko‘pchiligi shu davrning ko‘zga ko‘ringan ijodkorlari — shoir-u yozuvchilar edi. Ular Turkistonni o‘rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish shariatni isloh qilish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o‘rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo‘shin tuzish g‘oyalari bilan chiqishdi. Chig‘atoy grungi Turkiston jadidlari tomonidan tashkil etilgan madaniy-ma‘rifiy va ilmiy-adabiy tashkilot edi. Mazkur tashkilot 1919-yilda Fitrat boshchiligida Toshkentda tuzilgan. Ushbu tashkilot nomlanishi 13—14-asrlarda mavjud bo‘lgan Chig‘atoy ulusi va 14—16-asrlarda eski o‘zbek tili ma‘nosida qo‘llangan chig‘atoy tili kabi atamalar va istilohlar bilan bog‘liqdir. Fitrat tashkilotga nom tanlashda Turkiston hududida yashagan turkiy xalqlarga daxldor merosni o‘rganishga e‘tibor qaratgan. "Chig‘atoy grungi" nizomida yozilishicha, u bir nechta shu‘balardan iborat bo‘lgan. Bu shu‘balar "Til va imlo to‘dasi", "Adabiyot to‘dasi", "San‘at va teatr to‘dasi" deb nomlangan. "Til va imlo to‘dasi"ga dastlab Cho‘lpon, so‘ngra Elbek rahbarlik qilgan. Fitratning 1919-yilda yozgan "Tilimiz" maqolasida ushbu to‘daning dasturiy yo‘nalishi belgilab berilgan bo‘lib, Ashurali Zohiriy, Elbek, Shorasul Zunnun, Shokirjon Rahimiy, Qayum Ramazon, G‘ozi Olim Yunusov kabi olimlarning tilshunoslikka oid ishlari ushbu dasturga binoan bajarilgan. "Gurungchilar" tomonidan 1919-yilda arab alifbosini isloh qilgan holda yangi alifbo yaratilgan. 1921-yilda o‘tkazilgan "Til va imlo qurultoyi" bevosita "Chig‘atoy grungi" tashkilotchiligida o‘tgan. Qurultoyida quyidagi masalalar ko‘tarilgan.

— tilimizning tugal, yuksak, san’atkor bir adabiyoti bor. Tilmizning adabiyligi arabiylikda emas, o‘zidadir. Shuni tirgizmak kerak;

— adabiyotimizni yuksaltmak uchun burungi san’atkor shoirlarimizning o‘lmag‘an va o‘lmas narsalaridan foydalanmoq ham taraqqiy qilg‘an uluslar tomonidan orag‘a solingan umumiy asoslarg‘a erishmak kerakdir;

— tilimizning qoidalarini totorcha yoxud usmonlicha qoida kitoblaridan emas, tilimizning o‘zidan olmoq kerak.

- Shuning uchun xalq og‘zida yurgan so‘zlarni, xalq adabiyoti bo‘lg‘an ertaklar, maqollar, laparlarni yig‘ib tekshirmak lozim;

— adabiyot yozuchilik bo‘lg‘ani uchun yozu(v) qoidalarini, imloni ham tuzatmak kerak.

Tilmizning qoidalarini tuzmak, eski adabiyotimizdan foydalanmoq uchun ulug‘ adiblarimizni yig‘moq, xalq adabiyotimizni ham xalq so‘zlarini to‘plamoq kerak.- deydi Abdurauf Fitrat o‘z maqolasida. Xo‘sh bundan nimalarni tushunishimiz mumkin?

Ma’lumki, XX asr boshida o‘zbek tili va uning uslubiga forsiy, arabiy, usmonli turk, tatar tillarining ta’siri keragidan ortiq edi. Bu holat badiiy asarlar, publitsistik maqolalar, umuman gazetalar tilida ham aks etar edi. Bu tabiiy ravishda har qanday adabiy-badiiy matnning tushunilishini qiyinlashtirar, ularning ta’sir kuchini susaytirar edi. Til masalalariga juda katta e’tibor qaratgan Fitrat maqolasida o‘zbek tilining ashaddiy targ‘ibotchisi va himoyachisi sifatida ko‘rinadi. Turkcha yashashi uchun nima qilish kerak? degan savolga tilning sofligini saqlash, uning lug‘at boyligini oshirishda tilning ichki imkoniyatlaridan keng foydalanish zarurligini ta’kidlaydi. Bitta “bil” o‘zagidan 98 ta so‘z yasash mumkinligini va turkiy tilning so‘z boyligi fors, arab tillariga nisbatan ko‘proq ekanligini ta’kidlab bunday deydi: “turk tili shuncha boyligi, shuncha tugalligi bilan baxtsizlikdan qutula olmamishdir. “Turkcha baxtsizdir. Ming yildan beri ezila kelmishdir. Lekin, bitmamishdir. Bitmas, yashamishdir, yashar. Negakim boydir. Turkcha yashamishdir.

Til xususida bildirilgan fikrlar turlicha, lekin haqiqat shuki, til benihoya muqaddas va mo‘tabardir. U insonni shakllantirgan, taraqqiyot sari yetaklagan, uning aql ne‘matlarini ifoda etib, tafakkur gulshani darvozalarini ochgan tengsiz bir robitadir. Shunday ekan, bugungi kunda uni asrab avaylash, kelgusi avlodlarga meros qilib qoldirish har birimizdan katta mas’uliyat talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-sentabr kuni O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimda so‘zlagan nutqi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2019-yil,4-oktabrdagi «Davlat tili haqida»gi qonuni qabul qilinganining o‘ttiz yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-4479-son Qarori.
3. Naim Karimov. Munavvarqori Abdurashidxonov tanlangan asarlar Toshkent. «Ma'naviyat» 2003.
- 4.Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. IV jild.

YENGIL SANOAT LEKSIKASINING ETIMOLOGIK TAVSIFI (INGLIZ TILI MISOLIDA)

G‘.Arapov
Termiz davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz tili yengil sanoat leksikasiga o'zga chet tillaridan o'zlashgan so'zlarni o'zlashma manbai nuqtai-nazaridan tahlilini ochib berish haqida so'z boradi.

Ingliz tiliida yengil sanoat leksikasining leksik-grammatik xususiyatlari va bundan kelib chiqqan holda lingvomadaniy belgilari ko'p jihatdan uning etimologik tavsifi, u sof ingliz tili so'zlaridan yoxud o'zlashma so'zlardan tashkil topganligi bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Yengil sanoat leksikasiga o'zga chet tillaridan o'zlashgan so'zlarni bevosita qaysi tillardan kirib kelganligini tahlil qilamiz. Chunonchi, bunday tahlil o'zlashtiruvchi til

va o'zlashma uchun manba sifatida xizmat qilgan tillar tashuvchisi bo'lmish xalqlarning yengil sanoat sohasidagi o'zaro almashinuvi, madaniy aloqalari, soha rivojiga qo'shgan hissasini ochib berishga zamin yaratadi.

Ingliz tili yengil sanoat leksikasi doirasida o'zlashma so'zlarning eng ko'p miqdori fransuz tilidan kirib kelgan so'zlarga to'g'ri keladi. Ular jami 443 (100%) o'zlashma so'zlarning 56.8 % ni tashkil etadi. Ingliz tili yengil sanoat leksikasida fransuz tilidan o'zlashma so'zlarning sabab Normanlar istilosining 2 asr davomida inglizlar ustidan hukmronligi va oliy martabali zadogonlarning faqat fransuz tilida muloqot qilishi ortidan so'zlarning o'zlashma bo'lib ingliz tili lug'at boyligi sifatida boyitishga xizmat qildi. Yengil sanoatga oid bunday o'zlashmalar ingliz tilida *satın, bobbin, canvas, chiffon, cord, crepe, denim* kabi so'zlarni qamrab oladi.

Lotin tilidan kirib kelgan so'zlar ingliz tili yengil sanoat leksikasi doirasidagi o'zlashma so'zlarning 14.6 % ni, ya'ni 65 tani hosil qiladi. Ular sirasiga *acetate, cellulose, cortex, degumming, extract, latex, silk* kabi so'zlar kiradi.

Hind tilidan o'zlashgan so'zlar ingliz tili yengil sanoat sohasiga oid o'zlashma so'zlarning 6.5 % ni, ya'ni 29 tani tashkil qiladi. Ularga misol tariqasida *achkan, chauri, churidar, dhoti, indiennes, tussah* каби so'zlarni keltirish mumkin.

Ingliz tili yengil sanoat leksikasi doirasida grek tilidan kirib kelgan so'zlar ham mavjud bo'lib, ular o'zlashma so'zlarning 2.4 % ni, ya'ni 11 tani egallaydi. Ular qatoriga *gossypium, hologram, chlorination, leuco dye* kabi so'zlar kiradi.

Ispan tilidan kirib kelgan so'zlar yengil sanoat leksikasidagi o'zlashma so'zlarning 2.4 % ga, ya'ni 11 ga to'g'ri keladi. Masalan: *abaca, alpaca, chinchilla, llama, menrio*.

Arab tilidan o'zlashgan so'zlar ingliz tili yengil sanoat leksikasi doirasidagi chet tillardan kirib kelgan so'zlarning 2.03% ni, ya'ni 9 tani hosil qiladi. Ularga misol tariqasida *angora, jaffer, mashru, muslin* so'zlarni keltirish mumkin.

Golland tili tilidan kirib kelgan *boll, dope, gingham, lap* kabi o'zlashma so'zlar ingliz tili yengil sanoat leksikasidagi tegishli so'zlarning 1.8 % ni, ya'ni 8 tani egallaydi.

Ingliz tili yengil sanoat leksikasida, shuningdek, fors tilidan kirib kelgan so'zlar ham kuzatildi. Ular o'zlashma so'zlarning 1.5 %ni, ya'ni 7 tani tashkil qiladi. Ular qatoriga *chikan kari, kenaf, kimkhab, shatush* kabi so'zlarni qo'shish mumkin.

Yapon tili va urdu tillaridan kirib kelgan so'zlar ingliz tili yengil sanoat leksikasida o'zlashma so'zlarning 1.1% ga, ya'ni 5 taga to'g'ri keladi. Masalan: yapon tili - *fuji, habutai, momme, muga*, urdu tili – *kalgha, kantop, kurta, lungi*.

Ingliz tili yengil sanoat leksikasida uchraydigan yana bir guruh o'zlashma so'zlar malayalam va portugal tillaridan kirib kelgan bo'lib, ular 0.9 % ni, ya'ni 4tani hosil qiladi. malayalam va portugal tillaridan kirib kelgan o'zlashmalarga *coir, ikat, kapok, ramie, banyan, brocade, indigo* kabi so'zlar misol bo'laoladi.

Bengal tili, nemis tili, italyan tili, norveg tillaridan kirib kelgan so'zlar ingliz tili yengil sanoat leksikasi doirasidagi o'zlashma so'zlarning 0.6 % ni, ya'ni 3 tadan tashkil qilib, ular *jute, burlap, jute-spun, buntingmilanese, flounce, hank* kabi so'zlarda namoyon bo'ladi.

Ingliz tili yengil sanoat leksikasi tarkibida xitoy tili, yava tili norse tili, shotland tili, telegu tillaridan o'zlashgan so'zlar ham kuzatildi. Bunday so'zlar o'zlashma so'zlarning 0.4 % ni, ya'ni har bir til uchun 2 tadan so'zni tashkil qiladi. Ular

sirasiga *pongee, shantung, batik, buta, loose, shetland, mungo, purl stitch, madapolam, madras* so'zlarni keltirish mumkin.

Irland tili, yaxudiy tili, rus tili, shved tili, uels tillaridan kirib kelgan so'zlar ingliz tili yengil sanoat leksikasida o'zlashma so'zlarning 0.2% ga, ya'ni har bir til uchun 1tadan o'zlashgan so'zga to'g'ri keladi. Masalan: paisley (Irland tili), maline (yaxudiy tili) , astrakhan (rus tili), cake (shved tili), flannel uels tili).

Shunday qilib, ingliz tili yengil sanoat leksikasi doirasidagi o'zlashma so'zlar fransuz tili, lotin tili, xind tili, grek tili, ispan tili, arab tili, golland tili, fors tili, yapon tili, urdu tili, malayalam tili, portugal tili ,bengal tili, nemis tili, italyan tili, norveg tili, xitoy tili, yava tili, norse tili, shotland tili, telegu tili, irland tili, yaxudiy tili, rus tili, shved tili, uels tillaridan kirib kelgan bo'lib, ularning eng ko'p miqdori

fransuz tilidan o'zlashmalarga, eng kam miqdori esa xitoy tili, yava tili, norse tili, shotland tili, telegu tillaridan kirib kelgan so'zlarga to'g'ri keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli / A. Madvaliev tahr. ost. – Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2006-2008.
2. Paluanova X.D. Ingliz, o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida ekologik terminlarning derivatsion-semantik printsiplari: Filol. fanl. dokt. ... diss. – T., 2016.
3. Солиева М.А. Структурно-семантический анализ текстильных терминов в таджикском и английском языках: Дисс. ...канд. филол. наук. – Душанбе, 2014. – С. 51-52.
4. Albert C. Vaugh and Thomas Cable, A History of the English Language (sixth edition 2013), pp. 2
5. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. — М.: Изд во Эксмо, 2006. — 944 с.

РАДИО МАТНИ ХУСУСИЯТЛАРИ: ЛИНГВОМАДАНИЙ АСПЕКТ

Х.Жабборова
Қарши давлат университети

Аннотация: Бугунги жамиятнинг энг муҳим хусусиятларидан бири кенг фаолият кўрсатадиган оммавий ахборот воситаларининг хусусан, радионинг мавжудлигидир. Шунинг учун ҳам радио матни тили нутқ маданияти, хусусан, мулоқот маданиятини яққол ўзида акс эттира оладиганоммавий ахборот воситаси сифатида намоён бўлади.

Замонавий оммавий алоқа тизимини радиоэшиттиришсиз тасаввур этиб бўлмайди. Барчани қамраб олиш, оммавий характер, кириш имконияти белгиларига эга бўлган радио замонавий инсон ҳаётининг ўзига хос хусусиятига айланди. Техник воситаларнинг жадал ривожланиши оммавий алоқа каналларидан бири сифатида радиоэшиттиришнинг оммавий ва ҳамма жойда бўлишини таъминлайди.

Радиода ахборот етказиш зарурати бевосита мулоқотга кучли мойилликни келтириб чиқаради. Бу ҳам ҳар қандай коммуникатив акт катнашчисининг нутқий фаолияти ахборот ва фактик бирликлардан иборат

эканлигидан далолат беради. Биринчи ўринга нима чиқишига – ахборотми ёки мулоқот, қандай мулоқот доирасида бири иккинчисига бўйсунди ёки бири иккинчисидан устун келади, шунисига қараб сўзловчи ва тингловчининг коммуникатив роли, уларнинг нутқий фаолият тури аниқланади¹⁰².

Мутахассисларнинг фикрича, радиоматн мазмунан мураккаб ҳодиса, у, асосан, радиода ахборот етказувчи турли каналларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Мазмунига кўра ахборот ва универсал радиоканаллар матнида акустик ҳамоҳанглик овоз ва товушдан устувор туради¹⁰³.

Радиодан айтилган сўз катта таъсир кучига эга, чунки у овозли, демак, уни талаффуз қилган пайтда сўзловчи унга ўз ҳис-туйғуларининг ошқора ифодасини топган фикр-ўйларнинг бирор-бир қисмини жо этган бўлади.

Бунга қўшимча қилиб шуни ҳам айтиш мумкинки, жонли сўз бойлиги радиодаги мулоқотни уюштирувчи ва қатнашувчи кишиларнинг ички дунёсини очиб берувчи восита дейиш мумкин.

Радиоэфирдаги оғзаки сўзлашув нутқида шундай фатик хусусиятлар мавжудки, булар, Т. Г. Винокур таъбири билан айтганда, “ҳар қандай мавзу суҳбатдошларнинг ўзаро ҳамжиҳатлигини воситали равишда ифодалаши мумкин”лиги сифатида намоён бўлади. Сўзлашув нутқи, аслини олганда, индивид, психологик тип, ижтимоий гуруҳ, лисоний жамоат ролларининг интиҳоси. Шунинг учун у турли функционал вариантларнинг қатламини ўзида акс эттиради. Улар ҳам, ўз навбатида, сўзлашув нутқи билан стилистик жиҳатдан турли даражада мослашади; нейтраллашади, қоришиб кетади ёки ажралиб туради. Лекин, пировард-натижада бундай мослашиш сўзлашув услуги фойдасига содир бўлади. Зеро, сўзлашув нутқи мавзу жиҳатидан

¹⁰² Винокур Т.Г. Информативная и фатическая речь как обнаружение разных коммуникативных намерений говорящего и слушающего // Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. – М.: Наука, 1993. -С.5 -29.

¹⁰³ Язык радио. www.stilistika.by.ru/33.shtml

чекланмаган, чегара билмайдиган мулоқот доираси бўлгани учун бошқа стиль унсурларига нисбатан анча юқори даражада толерантлик хусусиятига эга¹⁰⁴.

Тадқиқотчилар радио матни ҳақида гапирганда, “амалга оширилишнинг поликод хусусияти билан мураккаблашган, институционал ташкил этилган ахборот-коммуникация муҳотида яратилган, ижтимоий ҳақиқатни акс эттирувчи ва унинг контексти таъсирида бўлган ақлий-оғзаки комплекс”¹⁰⁵ деб таъкидлайдилар, адресат образини ўзида мужассамлаштиради ва унинг онгида маълум бир бўлақларни – карашларни, эътиқодларни, қадриятларни шакллантиради, коммуникатив, когнитив ва ижтимоий-маданий проекцияларнинг марказини акс эттиради, бу эса тадқиқотнинг тушунтириш калитида ушбу динамик қатламларни олиб ташлашни, массмедиа нутқий фаолияти натижаларини кўп компонентли модел сифатида тақдим этишни ўз ичига олади.

Радиода нутқ – бу тингловчининг реакциясига асосланиб, сўзловчи томонидан тилни гавдалантиришнинг оғзаки-нотиклик шакли. Эфирда нутқ тайёрланган ёки ўз-ўзидан пайдо бўлганлиги – тайёрланмаган, спорадик (тўсатдан) характеридан қатъи назар, матнни овозли тарқатишдир. Радионутққа, радиоэшиттиришларга хос яна бир доимий андоза бу – нутқнинг табиий тезлиги. Матнни миқдор ва сифат жиҳатидан қабул қилиш кўпроқ унга боғлиқ. Бундан ташқари, радионутқда суръат ва ритм каби психологик параметрлар ҳам аниқланган (С. М. Бернштейн бўйича). Ушбу хусусиятлар нутқнинг табиий тезлиги сўз ва бўғинларнинг вақт бирлиги ичидаги миқдоридан кўра матнда уларнинг жумлалар ичида кетма-кет келиши, жисмоний ва психологик паузаларнинг узунлиги, интонацион ажратилган ва ажратилмаган қисмларига боғлиқ.

¹⁰⁴ Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. – М. Наука. 1993. –С. 73

¹⁰⁵ Резанова З. И., Скрипко Ю. К. Личность в среде дискурса: языковая репрезентация социально-психологических типов // Вестн. Томского гос. ун-та. Филология. 2016. № 3 (41). С. 37–56.

Оммавий мулоқот матнини, шу жумладан радио орқали шакллантиришнинг асосий омили бу фактларни танлаш, уларни талқин қилиш, композицион тузиш, воқеликни акс эттиришга шахсий (гавдалантириш) ёндашишда ифодаланган муаллифлик принципи. унинг семантик контексти ва журналистик асарнинг мақсадга эришиш воситалари ҳисобланади.

В.В. Егоровнинг ёзишича: «Аудитория билан алоқа ўрнатиш фақатгина дастурни бошқараётган журналист ўзини шахс сифатида эълон қилганда, ҳар бир сўзида маълум маданий, психологик хусусиятларга эга шахс сифатида чиққанда, ўз дунёқараши хусусиятлари, ўз ахлоқий ва қадрият белгиларини кашф этгандагина мумкин бўлади¹⁰⁶.

Ҳар қандай мазмунли матннинг вазифаси – аудиторияга мақсадли таъсир ўтказиш, унинг ҳақиқат тўғрисидаги ахборот ғояларини шакллантириш. Радиода нутқ ёрдамида махсус ахборот-мулоқот муҳити шаклланади. Бу одамнинг нутқ-фикрлаш фаолияти ва нутқнинг оғзаки хусусиятига асосланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. *Винокур Т.Г.* Информативная и фатическая речь как обнаружение разных коммуникативных намерений говорящего и слушающего // Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект. – М.: Наука, 1993.
2. *Винокур Т. Г.* Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. – М. Наука. 1993.
3. Резанова З. И., Скрипко Ю. К. Личность в среде дискурса: языковая репрезентация социально-психологических типов // Вестн. Томского гос. ун-та. Филология. 2016. № 3
4. Егоров В.В. На пути к информационному обществу. М.: Ин-т повышения квалификации работников телевидения и радиовещания, 2006.
5. www.stilistika.by.ru

¹⁰⁶ Егоров В.В. На пути к информационному обществу. М.: Ин-т повышения квалификации работников телевидения и радиовещания, 2006. -С. 17. 192 с.

SO‘ROQ OLMOSHLARINING REAL (HAQIQIY) SO‘ROQ MA’NOSIDA QO‘LLANILISHI

Sh.Islomova

TDAU o‘qituvchisi.

Annotatsiya: Olmoshlarning funksional-semantik xususiyatlarini o‘rganish, ularning ma‘no qirralarini yanada yorqinroq ochilishida muhim rol o‘ynaydi. So‘roq olmoshlari sof so‘roq so‘zlar(real-javob talab qiladigan so‘roqlar), ritorik so‘roqlar (javob talab qilmaydigan so‘roqlar) va irrial so‘roqlar (mavhum so‘roqlar)ga ajraladi

Biz bilamizki, so‘roq olmoshlari shaxs, predmet, belgi, harakatni aniqlash maqsadida ishlatiladi. So‘roq tinglovchini biror narsa-hodisa haqida ma‘lumot berishga qo‘zg‘atuvchi ifoda hisoblanadi. ¹ So‘roqning ma‘nosi esa kontekstda yaqqol namoyon bo‘ladi. Demak,, so‘roq mazmunli gaplar asosiy xususiyatiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

- 1) javob talab qiladigan so‘roq gap (yoki so‘z)lar;
- 2) javob talab qilmaydigan so‘roq gap (yoki so‘z)lar

Bunday gaplar ritorik so‘roq gaplar deb ham yuritiladi. So‘roq olmoshlari ishtirokida so‘roq gaplar, odatda, so‘zlovchiga noma‘lum bo‘lgan biror narsa haqidagi xabar shu to‘g‘rida ma‘lumot olish maqsadida ishlatiladi. va shu xabarni anglatuvchi javobni talab qiladi, lekin shu birga., uning so‘roq bildirmaydigan, javob talab qilmaydigan ko‘rinishlari ham bor. Javob talab qilmaydigan bunday gaplar odatda asosiy holatga emotsionallik hodisasini qo‘shadi: qat‘iy tusda ifodalangan hukm+emotsional moment. Bunday so‘roq **ritorik so‘roq** deyiladi. Ritorik so‘roqda javob uning o‘zidan chigib turadi, so‘zlovchining o‘zi javob beradi: **Bolani kim sevmaydi? (Hamma sevadi).** Ritorik so‘roqda kesim ko‘pincha bo‘lishsizlik formada bo‘ladi, lekin tasdiqni bildiradi.

A.Hojiyev. Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. T. "O‘qituvchi". 1985-yil.

Sof so‘roq gaplar javob talab qiladigan so‘roqni ifodalaydigan gaplardir. Quyida so‘roq olmoshlarining (sof) real so‘roq ma‘nosida qo‘llanishiga doir misollar keltirilgan

KIM olmoshi shaxslarga nisbatan qo‘llanadi;

- Oyijon, kim keldi?**
- Bu ishlarni kiu bajardi?**
- Ertaga kim navbatchi?**

NIMA olmoshi voqea-hodisa, predmetlarga nisbatan qo‘llanadi;

- Nim aziz ko'hna dunyoda?**
- Mehnat bilan topligan noning,**
- Nima qimmat har bir insonga?**
- Tepilmasdir har lahza, oning**

(Murodjon Halil)

QANDAY,QANAQA olmoshi belgini aniglashga garatillgan olmoshlardir.

Bu qanaqa gul? Rasmni chizish uchun qanday ranglardan foydalanish kerak? Qanaga matodan ko'ylak tikmoqchisiz? Olmaning ta'mi ganday ekan?

NEGA, NIMAGA, NIMA. UCHUN,NECUK olmoshlari sabab va magsadni anglashda qo‘llanadi:

Nega kecha darsga kelmading?- Ukamni nega urasan? ---- dedim baqirib. (O'.Hoshimov)

-Nega berding? Nimaga hammayoq bunchavahimali? -Oyi! Oyijon ! Nimaga eshitmaydi?

-Iltimos oyingiz biznikiga kelsinlar ...U hech nimaga tushunmadi. -Oachon? Nimaga? (O'.Hoshimov)

- Nima uchun sen o'sha paytda hech nima demading? Bu qiz nima achun kelibdi? ,Nechak hugun vaqtli yo'rg'alab qopsan? (O'.Hoshimov)

QAYSI olmoshi bir necha kishi yoki narsadan bittasini aniglash uchun ishlatiladi. **Qaysi o'chada turasiz? Qaysi maktabda o'qiysan?**

Qaysi bola sizning o'g'lingiz?

QAYER (**-a, -da, -dan, -dagi**) olmoshi o`rin ma`nosini ifodalaydigan so` roq hisoblanadi

O'zbekistonning poytaxti qayer? Qayer sizga ma'qul bo'ldi? Endi qayerga boramiz? Shu mahalgacha qayerda eding? Qayerdan kelayapsiz? Qayerdagi gulni olib be'ay?

QANI olmoshi ham o'ringa nisbatan so' roqni ifodalaydi: **Akang qani? Stol ustidagi kitob qani?**

NECHA (-nchi,-ta, -tadan), **QANCHA** olmoshlari predmetning miqdorini aniqlash uchun qo'llanadi: **Avtobus uch soatda necha kilometr yurgan? Darsga necha o'quvchi kelmagan? Singlingiz nechanchi kursda o'qiydi? Nechta kitob olding? Bir qop undan nechta non yopiladi? Tikuvchilik firmasiga ikki to'p gazlama keltirildi. Har qaysi to'pdan nechtadan ko'ylak tikilgan? Har biriimizga nechtadan somsa olimiz? Neksiya avtomobili 100 km yo'lga qancha benzin sarflaydi?**

Piyozning narxi gancha?

QACHON (-ga,-gacha) payt ma'nosini ifodalovchi so'roq hisoblanadi.

Buvijon, biznikiga yana qachon kelasiz? Toshkentdan qachon qaytasiz? Majlis qachonga belgilangan? Qachongacha kutish kerak?

NIMA QILDI (-gan,-moqchi,-yapti) harakat-holatga nisbatan so'roqni bildiradi.

Darsdan so'ng nima qilasan?U senga nima qildi? Akang uyda hozir nima qilaypti?

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.A.Nurmonov ,A.Sobirov,Sh.Yusupova.Hozirgi o`zbek adabiy tili .T.:”Sharq”, 2002.
- 2.B.Mengliyev, M.Abuzalova. Hozirgi o`zbek adabiy tili. – Qarshi:”Nasaf”nashriyoti, 2005.
- 3.O`zbek tili grammatikasi.(Akademik grammatika)-T., 1970.
- 4.Sh.Rahmatullayev.Hozirgi o`zbek adabiy tili. -T.”Universitet”. 2006.
- 5 ..A.Hojiyev. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. -T. "O'qituvchi". 1985.

СИЁСИЙ ЛЕКСИКАНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАБИАТИ

А.Гаппаров

Самарқанд давлат ветеринария медицинаси,
чорвачилик ва биотехнологиялар университети
катта ўқитувчиси

Аннотация: Ҳар қандай тилнинг сиёсий-лексик таҳлил қилиш жараёнида ўрганилаётган бирликлар гуруҳлари аниқланадики, булар, хусусан, сиёсий ва иқтисодий терминология, сиёсий ва ҳуқуқий терминология, ҳарбий лексиканинг бир қисми, ҳалқаро музокаралар лексикаси, ижтимоий ва давлат тузилмаси билан боғлиқ лексика, ҳозирги вақтда ўзининг аҳамиятсизлиги туфайли пассивизация жараёнини бошидан кечираётган тарих, ҳалқаро ва ишчи ҳаракати билан боғлиқ лексикалардир.

Сиёсатшунослик жамият ҳақидаги фанлардан бири сифатида ижтимоий-сиёсий фанлар тизимида муҳим ўрин тутди ҳамда сиёсатни ўрганишда ўзига хослиги мақсад ва вазифалари билан ажралиб туради. У ҳам фалсафа, иқтисодий назария, социология, этика, ҳуқуқшунослик, диншунослик ва бошқа фанлар сингари жамият ҳаёти, ижтимоий муносабатларни ўрганади. Бироқ сиёсатшунослик ўзининг тадқиқот объектига кўра бошқа ижтимоий фанлардан фарқ қилади. Унинг предметини ижтимоий, иқтисодий, маънавий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний соҳаларнинг моҳияти ва ўзига хос муаммолари эмас, балки сиёсий соҳанинг табиати ва ўзига хос муаммолари, сиёсий ҳокимиятнинг амалга оширилиши билан боғлиқ муносабатлар ташкил этади. У жамиятда ижтимоий тартибни, адолатни таъминловчи сиёсий институтлар ҳақидаги фандир.

Ижтимоий-сиёсий фанларда “*сиёсат*” тушунчасига кўплаб таърифлар берилган. Бундай таърифлар қанчалик кўп ва хилма-хил бўлишига қарамай, уларда сиёсат тушунчасининг моҳиятини очиқ беришда умумий ёндашувлар устунлик қилади. Сиёсат – жамият ҳаётининг хилма-хил соҳаларида рўй берадиган оддий ва мураккаб вазифаларни ҳал қилишга, аниқ мақсадларга эришишга қаратилган фаолият ва восита. Сиёсат – бу муайян давлат ҳокимияти, сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар, жамоат ташкилотларининг мамлакат ички ҳаётида ва халқаро майдонда миллатлар,

синфлар ва бошқа ижтимоий гуруҳларнинг мақсад ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган фаолиятидир.

Сиёсат жамиятни бошқариш, тартибга солиш ва мустаҳкамлаш учун унинг барча соҳаларига: ижтимоий, иқтисодий ва маънавий соҳаларга чуқур кириб боради ва таъсир ўтказди. Жамиятнинг сиёсат кириб бормаيدиган ва таъсир ўтказмайдиган биронта ҳам соҳаси йўқ. Сиёсатнинг иқтисодий ва маънавий соҳалардан фарқ қиладиган хусусиятларидан бири ана шундадир.

Немис тилшуноси Е.В.Розеннинг тадқиқотларига кўра: “Янги сўз ва сўз бирликлари ҳар доим ижтимоий сиёсий маънодаги газета ва журнал материалларида пайдо бўлади. Бу халқаро муносабат ва жаҳон иқтисодиёти, тилда сўзлашувчи давлатлар бошқа мамлакатлар ички сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти реалияларини билдиришдир. Улар замонавий халқаро ва ички сиёсий ҳаётнинг энг долзарб муаммолари, унинг «қизғин» нуқталари, атрофида жамият ҳаётини шу соҳада янги факт ва тушунчаларнинг пайдо бўлиши акс эттирувчи сўз маънолари турғун тизимидан ташкил топиб, тўпланади ёки мос долзарб тушунчалари уларни билдириш учун сўзлашувчиларга керак бўлган лексикага диққатни қаратади».

Ижтимоий-сиёсий лексиканинг мавзуй-семантик таснифининг ҳам маълум чегараларини белгилаш зарурати бор. Юқорида қайд қилинган долзарб масалалар тарихий асарларда бир-бирига боғлиқ ҳолда энг кўп қўлланилган ижтимоий-сиёсий лексикага оид сўзларни муайян адиб ёки асар мисолида лингвистик тадқиқ қилиш эҳтиёжини юзага келтиради ва ана шу зарурат натижасида ушбу иш юзага келди.

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида ижтимоий-сиёсий лексикани ўрганиш борасида муҳим тадқиқотлар амалга оширилди. Хусусан, бу борада Ҳ.Дадабоев каби олимлар томонидан бажарилган ишлар диққатга сазовордир. Муҳими, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ижтимоий-сиёсий лексикага жиддий эътибор берилганини кўрамиз. Ушбу гуруҳга мансуб тил бирликлари турли ижтимоий тузум ва тарихнинг маълум паллаларида ижтимоий-сиёсий лексикага мансуб сўзларнинг маънолари ўзгариши мумкин.

А.Ўрозбоев ижтимоий-сиёсий лексика жуда узоқ ва мураккаб тараққиёт маҳсули эканлигини таъкидлар экан, унда “субстрат элементлар сақланиб қолмаслиги мумкин эмас” деб ҳисоблайди. Олим уларнинг муҳим жиҳати сифатида “... муайян бир сўзнинг турли ижтимоий формация, давлат қурилмаси, шунингдек, муаррих ва адибларнинг индивидуал услубига кўра ҳамда тилнинг турли тарихий этапларида ўзига хос маъно касб этганлигида” дея қарайди.

Тилшунослар, ижтимоий-сиёсий лексиканинг қуйидаги хусуиятларни кўрсатишади:

а) ижтимоий – сиёсий лексика – бу концептуал ва функционал соҳаларда бир – биридан фарқ қилувчи, лекин социолингвистик нуқтаи назардан тилнинг динамик жараёнларида жамиятнинг ҳолати ва ижтимоий ҳаёт ходисалари ривожланишини акс эттирувчи, сўзлашувчининг бир оқимга бирлаштирилган кўп қиррали, баҳоловчи, танқидий, мунозарали ва охирида маълум бир тарихий даврда маълум бир жамиятга хос бўлган ҳақиқий қоидалари акс этган сўзлар мажмуасидир;

б) ижтимоий – сиёсий лексика – бу концептуал ва функционал соҳаларда бир – биридан фарқ қилувчи, лекин социолингвистик нуқтаи назардан бир оқимга вербализация қилинган, жамиятнинг давлат ва ижтимоий ҳаёти феноменлари, ходисаларини тил акс эттирган, маълум бир тарихий даврда аниқ бир социумга таалуқли бўлган, кўп қиррали, баҳоловчи, танқидий, мунозарали ва долзарбланишган сўзлардан иборат қобиғдир (корпусдир).

Ижтимоий-сиёсий дискурс муаммоларига бағишланган тилшуносликка оид тадқиқотларда, ўз навбатида ҳажми ва фарқи мезони бўйича мунозарали бўлган «ижтимоий-сиёсий лексика», «ижтимоий-сиёсий терминология», «ижтимоий-сиёсий термин» тушунчалари қўлланилади.

Ижтимоий – сиёсий луғат таркибидаги компонентларни кейинги классификацияси учун мезонлардан бири сифатида ижтимоий – сиёсий луғат ва ижтимоий – сиёсий терминология ўртасидаги нисбатдан фойдаланиш мумкин. Ижтимоий – сиёсий лексика ва терминология бу бир тизимнинг икки

куйи тизимидир. Масалан: *агитация, якка хокимлик, зулмкорлик; аристократия, йигин, сенат, қонунчилик палатаси, депутат* ва бош.

Ижтимоий – сиёсий лексика терминологик эмас. Бундан ташқари ижтимоий – сиёсий лексика соҳасида ижтимоий фанлар терминлари эмас, балки термин вазифасида ҳам, термин бўлмаган сўз вазифасида ҳам маъно берувчи сўз билан ўзаро мўносабатга киришган “икки ўлчовли” лексик бирликлар фаолият юритади.

Шуни таъкидлаш керакки, ижтимоий – сиёсий терминология – бу миллатнинг ижтимоий ишлаб чиқариш соҳаси ва сиёсий ҳаётини акс эттирувчи тушунчаларни ифодалаш учун лексик, семантик ва фразеологик жиҳатдан ихтисослашган, келиб чиқиши турлича бўлган номинатив бирликларнинг очиқ тизимидир.

Ижтимоий – сиёсий терминологияни ижтимоий – сиёсий лексика таркибига киритган тилшуносларнинг фикрини қабул қилган ҳолда, ижтимоий – сиёсий терминлар ижтимоий фанлар терминологияси тизимидан ташқарида нафақат термин белгиларига эга бўлиши, балки уларнинг ижтимоий – сиёсий терминологияда умумий қўлланилиши, яъни, ижтимоий – сиёсий лексика таркибига киритилиши натижасида вужудга келадиган хусусияталарини амалда қўлланилишини тахмин қилишимиз мумкин.

Гарчи унинг предмети ва мазмуни бошқа ижтимоий-сиёсий фанлардан фарқ қилсада, бироқ сиёсий жараёнлар ва муносабатларнинг кечишини ўрганишда бошқа ижтимоий-сиёсий фанларнинг хулосаларига таянади, уларда ишлаб чиқилган назарий қоида ва хулосаларнинг моҳиятини умумлаштиради. Жамият ҳаётида бирор-бир сиёсий ўзгариш, сиёсий воқеа-ҳодисалар сиёсатнинг таъсиридан четда қолмайди. Шу боис сиёсатшунослик фан сифатида жамият ҳаётининг турли соҳаларидаги ўзгаришларда сиёсатнинг ўрни ва ролини илмий-назарий жиҳатдан асослайди. Бу ҳол, шубҳасиз, унинг бошқа сиёсий фанлар билан боғлиқлигини, ўзаро алоқаларини ифодалайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Али Хади. Корреляция и взаимоотношение понятий общественно-политическая лексика, общественно-политическая терминология, общественно-политический термин в современных средствах массовой информации. file:///C:/Users/User/Downloads/-.pdf
2. Голованевский А.Л. Общественно-политическая лексика в словарях 1900-1917 гг. (К проблеме идеолого-семантической типологии словарей дореволюционного периода) / А.Л. Голованевский // Филологические науки, 1986. – № 3. – С. 26-28.
3. Розен Е. В. Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке.: Кн. Для учителя. - М.: Просвещение, 1991. – С. 99. -192 с.
4. Шукуров О.У. Таълимда ўзбек тилининг лексик фондига таъсир қилувчи омиллар хусусида. "Science and Education" Scientific Journal August 2020 / Volume 1 Issue 5. P. 63.
5. О'розбоев А.. Ogahiyning "Riyozi ud-davla" ("Davlat bog'lari") asarida ijtimoiy-siyosiy leksika. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/abdulla-orozboev-ogahiyning-riyozi-ud-davla-davlat-bog'lari-asarida-ijtimoiy-siyosiy-leksika.html>

ЎЗБЕК ТИББИЁТ ТЕРМИНОЛОГИЯСИДА ЛОТИН ТИЛИ ЎЗЛАШМАЛАРИ

Ф.Ақбарходжаева
ТошПТИ
катта ўқитувчиси

Аннотация: Соҳа терминларнинг лингвистик хусусиятларини тадқиқ этиш, ўзлашма терминларни миллий тил қонуниятлари асосида тартибга солиш ўта муҳим масалалардан биридир. Тиббиёт лексикаси функционал услубларга тегишли бўлиб, адабий тилнинг махсус тармоқларидан бирига хизмат қилишида кузатилмоқдаки, у бошқа касбий лексикадан, биринчи навбатда, ифода планида мазмун жиҳатидан фарқ қилади ва миллий тилда тутган ўрни ўз ўрнига эга.

Жаҳон тилшунослиги илмида тиббиёт соҳасига оид термин ва лексемаларни инглиз ва ўзбек тиллари кесимида қиёсий-типологик таҳлил қилиш мазкур тилларнинг ривожланишига таъсир этувчи ижтимоий омилларни ҳамда икки тил терминологиясининг фарқли ва ўхшаш хусусиятларини аниқлаш имконини бермоқда.

Замонавий тиббиётнинг келиб чиқиши, тараққиёт босқичи кўхна тарихнинг турли даврларидаги дунёқарашларни ўз ичига олади. Ўзбекистон миллий энциклопедиясида ва “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да тиббиёт тушунчаси “...кишилар соғлиғини сақлаш ва мустаҳкамлаш, умрни узайтириш, касалликларнинг олдини олиш, даволаш ҳақидаги билимлар ва шу соҳадаги амалий тадбирлар мажмуи”¹⁰⁷ сифатида таърифланган. Тиббиётнинг синоними сифатида *медицина*, *табобат* каби терминлар келтирилган.

Н.А.Агаджанян таҳрири остидаги “Экология человека” маълумотномасида тиббиёт “...система научных знаний и практической деятельности, целями которой являются укрепление и сохранение здоровья, продление жизни, предупреждение и лечение болезней человека и животных (ветеринарная медицина)”¹⁰⁸ деб таъриф келтирилган. Бизнингча, тиббиёт – турли касалликларни даволаш ҳақидаги ҳар қандай маълумотларни ўз ичига олувчи, фаннинг бошқа тармоқлари билан боғлиқ, доимо ривожланишда бўлган фан соҳаси.

Тиббиёт терминлари бу тиббиётнинг йўналишлари бўлмиш даволаш иши, педиатрия, клиника, тиббий-профилактика, стоматология, хирургия, неврология, фармацевтика, кардиология, онкология, офтальмология; ҳодиса ва жараёнлар, уларнинг белги ва хусусиятларини номлаш учун қўлланадиган махсус сўз ва сўз бирикмаларидир. Тиббиёт терминлари тариқасида рус ва ўзбек тилларидаги *вирус*, *аллергия*, *кома*, *анемия*, *киста*, *антисептик*, *эмбрион*, *стресс* каби мисолларни келтириш мумкин.

Тиббий терминларга Ф.Х.Қосимова “тиббиёт соҳасининг номенклатурасини ўзида мужассамлаштирган сўз ва сўз бирикмаси, табобат оламининг барча “қирра”ларини намоён қилувчи восита ва илмий-техникавий соҳа бирликлари ичида энг бой ҳамда ўз ўрнида мураккаб терминологик тизим”¹⁰⁹ сифатида қарайди.

¹⁰⁷ Қаранг: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. www.ziyouz.com кутубхонаси.

¹⁰⁸ Агаджанян Н.А. *Экология человека. Словарь-справочник*. – М: КРУК, 1997. – С. 96.

¹⁰⁹ Қосимова Ф.Х. Ўзбек тилшунослигида тиббий терминологиянинг тараққиёт тенденциялари. // НамДУ илмий ахборотномаси. 2020. –№ 3. – Б.413.

Қадим даврлардан буён тиббиёт соҳаси беморларни даволаш, касалликларнинг олдини олиш билан шуғулланувчи соҳа ҳисобланган. Ушбу соҳа, шунингдек, инсон жамиятда соғлом ҳамда ишлаш қобилиятини сақлаган ҳолда узоқ умр кўришга эришадиган амалий фаолият ва инсон саломатлигини сақлаш, мустаҳкамлаш бўйича илмий билимлар тизимини ташкил қилади. Тиббиёт соҳасида, соғлиқни сақлашда нафақат анатомия, физиология, микробиология, фалсафа, кимё, физика, экономика, математика ва бошқа фанлар ривожланиши, балки дунё динлари ва давлат сиёсати ривожланиши ҳам катта роль ўйнаган Ўзбекистонда ҳам янги давр тиббиётига асос солинмоқда.

“Тиббий санъат нафақат авлоддан-авлодга маълумот етказиш, балки инсониятни мукаммалаштириш мақсади бўлган диний, фалсафий ва миллий билимлар тизимига бирикиб бормоқда”¹¹⁰. Бунда, албатта, тиббиёт лексикасининг шаклланиш босқичлари, хусусиятлари муҳим ўрин тутди. Тиббиёт терминологиясининг шаклланишини ўрганиш нафақат ўзлаштириш даражасини кенгайтиришга, балки замонавий билимлар тизимини ҳамда қайсидир маънода диалектика қонунларидан фойдаланган ҳолда келажакка назар ташлашга ёрдам беради.

В.В.Иванов тиббиёт терминологияси борасида қуйидаги таснифланишни таклиф қилади: касалликлар номлари; касаллик кўзгатувчиларнинг белгилари; касаллик синдромларининг номлари; касалликларнинг диагностик аломатлар номлари; дориларнинг номлари; анатомик тушунчаларнинг номлари; сунъий органларнинг номлари; даволаниш ва ташхис қўйиш; асбобларнинг номлари; ўсимталарнинг номлари; хужайра номлари¹¹¹.

Тиббиёт терминологиясида ўзлашма қатламни ўрганишнинг муҳимлиги ҳамда ўзлаштириш масаласи терминологик ишлар амалиётида мураккаб масалалардан бири эканлиги билан белгиланади. ***Д.С.Саидқодирова*** айтганидек, ***“тилнинг луғавий таркиби бойиб,***

¹¹⁰ Рустамова Х.Е., Стожарова Н.К. ва бошқалар. Тиббиёт тарихи. -Тошкент, 2014. – Б.10.

¹¹¹Иванов В.В. Семантические особенности медицинских терминов: на материале нем. яз.: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1996. – С. 102–103.

*ривожланиб боришида икки асосий манба муҳим роль ўйнайди. Булар тилнинг ўз ички қонуниятлари, имкониятлари асосида янги сўзлар ясаи ҳамда ўзга тиллардан сўз ўзлаштиришидир*¹¹². Ўзлаштириш – бу даражаси ва шакллари билан фарқланувчи тиллар ўртасидаги экстралингвистик алоқалар туфайли бошқа тилдан лисоний материалнинг бир тил томонидан қабул қилиниши билан боғлиқ универсал тил ҳодисасидир. Н.М.Шанскийнинг таъкидлашича, “ер юзида бошқа тил таъсиридан бутунлай холи бўлган тилнинг ўзи йўқ, чунки ҳеч бир халқ, муайян тил ташувчиси ва ижодкори – мутлақо якка ҳолда, алоҳида ҳаёт кечирмайди”¹¹³.

А.А.Реформатский терминлар шаклланишининг учта усулини ажратиб кўрсатади: умумхалқ тилининг “ўз” сўзларини терминлар сифатида қўллаш; бошқа тиллардан “бегона” сўзларни ўзлаштириш; юнон ва лотин тилларининг сўз ҳамда термин элементлари шаклидаги қадимий “эгасиз” меросдан фойдаланиш¹¹⁴.

Тиббиёт термин тизимининг тадқиқ қилинаётган сегментида рус ва ўзбек тилларининг ўз захираларидан ҳосил бўлган ҳамда бошқа тиллардан ўзлаштирилган терминлар ажралиб туради. Тиббиёт терминологиясида бошқа тиллардан термин ўзлаштириш жараёни, лексик қатламнинг барча сатҳларида бўлгани каби ушбу соҳа терминологиясининг тараққиётида ҳам ниҳоятда аҳамиятлидир. Хусусан, тиббиёт терминологиясида ўзлашма терминларнинг салмоғи нафақат ўзбек ва рус тилларида, балки инглиз, француз ҳамда немис тилларида ҳам юқори бўлиб, бу терминлар асосан лотин ва юнон тилларидан ўзлашган ҳамда тиббиётда фаол қўлланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қосимова Ф.Х. Ўзбек тилшунослигида тиббий терминологиянинг тараққиёт тенденциялари. // НамДУ илмий ахборотномаси. 2020. № 3. – Б.413.
2. Рустамова Х.Е., Стожарова Н.К. ва бошқалар. Тиббиёт тарихи. - Тошкент, 2014. – Б.10.

¹¹² Саидқодирова Д.С. Инглиз ва ўзбек тилларида интернет терминларининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2018. – Б.53.

¹¹³ Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка. – М: ЛКИ, 2007. – С. 96.

¹¹⁴ Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Аспект Пресс, 2005. – с. 119–122.

3. Иванов В.В. Семантические особенности медицинских терминов: на материале нем. яз.: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1996. – С. 102–103.
4. Саидқодирова Д.С. Инглиз ва ўзбек тилларида интернет терминларининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2018. – Б.53.
5. Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка. – М: ЛКИ, 2007. – С. 96.
6. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Аспект Пресс, 2005. – с. 119–122.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA KO‘MAKCHILARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

D.Pulatova
O‘zDJTU, katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida ko‘makchilarning lingvistik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan.

Ma’lumki, ko‘makchilarning lingvistik belgi-xususiyatlari barcha turkiy tillarda, jumladan, o‘zbek tilshunosligida ham o‘rganilgan. Ko‘makchilar tadqiqiga oid izlanishlar ichida A.N.Kononov, Sh.Shoabduraxmonov, T.Rustamov, U.Tursunov, A.Pardayevlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar diqqatga sazovordir. Bu ishlarda ko‘makchilarning morfologik belgi-xususiyatlari, gapda turli mazmuniy munosabatlarni hosil qilishi, vazifa jihatidan kelishiklarga yaqin turishi, turlari, tarixiy ko‘rinishlari kabi masalalar atroflicha tahlil etilgan. Biroq ko‘makchilarning muayyan nutqiy vaziyatdagi uslubiy xususiyati muammosi shu kunga qadar maxsus tadqiqot obyekti bo‘lgan emas. Ayrim ishlarni mustasno etganda, asosiy hollarda ko‘makchilarning morfologik xususiyatlari o‘rganilgan.

Ta’kidlash joizki, yordamchi so‘z turkumlari mustaqil so‘z turkumlaridan farqlanadi. Ular lug‘aviy ma’noga ega emas, morfologik jihatdan o‘zgarmaydi, gapda sintaktik vazifa bajarmaydi, yasalish xususiyatiga ega emas.

Mustaqil lug‘aviy ma’noga ega bo‘lmay, gap bo‘laklari va gaplarni o‘zaro bog‘lash, xilma-xil munosabatlarni ko‘rsatish yoki ularga qandaydir qo‘shimcha ma’no qo‘shishga xizmat qiladigan so‘z turkumlari, ma’lumki, yordamchi so‘z

turkumlari deyiladi. Bog'lovchi va yuklamadan tashqari ko'makchilar ham yordamchi so'zlar turkumiga kiradi. Yordamchi so'zlar esa o'zining atash ma'nosiga ega bo'lmaydi va mustaqil tarzda ma'lum bir so'roqqa ham javob bo'la olmaydi, shuningdek, gap tarkibida mustaqil tarzda biror bir gap bo'lagi vazifasini ham bajara olmaydi. Yordamchi so'zlarning ushbu umumiy qonuniyati ko'makchilar uchun ham xosdir. Ushbu nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda, ko'makchilarning gap tarkibidagi yoki iste'moldagi sintaktik-semantik vazifasi belgilanadi.

Ko'makchi borasida gap borar ekan, biz uning ot va otlashgan so'zlardan keyin kelib, ularni boshqa so'zlarga tobelanish yo'li bilan bog'laydigan yordamchi so'zlar ekanligini bilamiz. Ko'makchi qaysi so'zdan keyin kelsa, o'sha so'z bilan birgalikda bir so'roqqa javob bo'lib, bir xil gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

Ko'makchilar haqida gap borar ekan, biz avvalo ularning turlarini yodga olishimiz zarur. Ko'makchilar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Sof ko'makchilar** lug'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib, vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir: *bilan, uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra, qadar, yanglig'*. Bunday ko'makchilar urg'u olmaydi, urg'u ko'makchidan oldingi so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi¹¹⁵.

2. **Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar** (vazifadosh ko'makchilar gapda o'rni bilan mustaqil so'z, o'rni bilan ko'makchi bo'lib keladi¹¹⁶). Bular quyidagi turkumlardan ko'makchilarga ko'chadi:

a) **ot** turkumidan: *tomon, tashqari, bo'yi, chamasi, holda, yo'sinda;*

b) **sifatdan**: *sababli, tufayli, qarshi, chog'li, doir, muvofiq, o'zga, boshqa;*

c) **fe'ldan**: *qarab, qaraganda, ko'ra, tortib, degan, deydigan, osha, bo'ylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata;*

d) **ravishdan**: *avval, so'ng, keyin, burun, ilgari, beri, buyon, asosan, binoan.*

¹¹⁵ H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005, 61-bet.

¹¹⁶ Sh.Ranmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, 2007, 63-bet.

3. Ko‘makchi-bog‘lovchilar bog‘lovchi vazifasini ham bajaradigan ko‘makchilardir: *bilan, deb, deya*.

Masalan: *daftar bilan qalam; Umrin shirin o‘tsin deb (deya), u ko‘p mehnat qildi.*

4. Ko‘makchi otlar o‘z lug‘aviy ma‘nolarini saqlagan holda ko‘makchi o‘rnida kelib, harakat bilan predmet o‘rtasidagi turli munosabatlarni ifodalaydigan so‘zlardir. Bu so‘zlar o‘rin-payt, chiqish kelishigi va egalik qo‘shimchalarini qabul qiladi: *old, o‘rta, yon, orqa, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o‘rin, qosh, yoqa, tomon*. Bu so‘zlar belgisiz qaratqich kelishigidagi so‘zdan keyin kelgandagina ko‘makchi ot hisoblanadi: *ish ustida, siqig‘i ostida*. Aks holda, ular o‘rin otlari hisoblanadi: *stolning ustida (stolning qayerida?), uyning oldida*. Ko‘makchi otlarni quyidagi turlarga bo‘lish mumkin:

a) vertikal yo‘nalishni bildiruvchi: *ost, ust, tag*.

b) gorizontal yo‘nalishni bildiruvchi: *old, orqa, yon, ich, tomon;*

c) aralash yo‘nalishni bildiruvchi: *o‘rta, ora, bosh*.

Ko‘makchilarning qo‘llanishi va ma‘nolaridan kelib chiqib, bosh kelishikdagi so‘zlar bilan qo‘llanadigan ko‘makchilarni misol tariqasida keltirish maqsadga muvofiqdir.

1. Bosh kelishikdagi so‘z (ba‘zan qaratqich kelishigidagi olmosh) bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar: *bilan, uchun, kabi, singari, sari, orqali, sayin, bo‘ylab, bo‘yicha, uzra, yanglig‘, tufayli, chog‘li, osha, bo‘yicha* kabilar. Bu guruhga mansub ko‘makchilar quyidagi munosabatlarini ifodalaydi: **Bilan** ko‘makchisi birgalik, hamkorlik, qurol, vosita, jarayon yoki harakatning sodir bo‘lish holati kabi ma‘nolarni va harakat nomlari bilan birga kelib, bir harakat ketidan ikkinchisining tez boshlanishi ma‘nosini bildiradi. *Bilan* ko‘makchisi badiiy adabiyotda *birlan, birla, -ila, -la* tarzda ham ishlatiladi. Bunday holda u o‘zakdan chiziqcha bilan ajratilib yoziladi: *Sen-la ko‘nglim har on bo‘lur shod*.

Bilan (qisqa shakllari: *-la, ila*) ko‘makchisi birgalik, vosita, tez bosg‘lanish, payt, ish-harakat obyekt, holat, maqsad ma‘nolarini bildiradi: *Ukasi bilan keldi. Qalam bilan yozdi. Eshik ochilishi bilan kirishdi. Tuni bilan uxlamadi. Baxtiyorlik bilan jilmaydi.*

Uchun (qisqa shakli: **-chun**) ko‘makchisi maqsad, sabab, atash, evaz ma’nolarini ifodalaydi: *Bolalar uchun qurildi. O‘qimagani uchun bilmadi. Sen uchun oldim. Yordamingiz uchun rahmat.*

Uchun, bilan, kabi, singari ko‘makchilari qaratqich kelishigidagi so‘zlar bilan ham qo‘llanishi mumkin: *shuning uchun, buning kabi, shuning singari.*

Kabi, singari, yanglig‘, misli (misol) ko‘makchilari o‘xshatish, solishtirish, qiyoslash ma’nosini ifodalashiga ko‘ra ma’nodoshdir: *xamirdan qil sug‘urgan (kabi) singari yengil.*

Sayin ko‘makchisi vaqt bildiruvchi so‘zlar bilan birga kelib, ish-harakatning muayyan vaqt ichida yoki harakatning bir yo‘la sodir bo‘lishi, davomiylik kabi ma’nolarni ifodalaydi: *Respublikamiz yil sayin gulga burkanmoqda. Do‘l borgan sayin kuchaymoqda edi.*

Sari ko‘makchisi ish-harakatning yo‘nalishini ifodalaydi. Bunda *sari* ko‘makchisi *tomon* ko‘makchisiga sinonim bo‘lishi mumkin: *ko‘cha sari – ko‘cha tomon, yorug‘lik sari - yorug‘lik tomon.*

Sababli, tufayli ko‘makchilari sodir bo‘layotgan ish-harakatning sababini bildiradi: *U shunday qadrli mehmon kelishini oldinroq bilmagani sababli tayyorgarlik ko‘ra olmaganidan xijolatda edi.*

Orqali ko‘makchisi ish-harakat sodir bo‘lishda vosita bo‘lgan narsani yoki ish-harakat sodir bo‘lishida vosita bo‘lgan o‘rin ma’nosini ifodalaydi: *Salimjon uyiga paxtazor orqali qaytdi.*

Osha, bo‘ylab, uzra ko‘makchisi: 1. Ish-harakatning boshqarilgan so‘zdan anglashilgan vaqt davomida sodir bo‘lishini ifodalaydi: *Yillar osha gurkiraydi jonajon Vatan.* 2. Ish-harakatning boshqarilgan so‘zdan anglashilgan o‘rin bo‘ylab sodir bo‘lishini anglatadi: *Oltin vodiylar osha(uzra) yangrasin qo‘shiq. Jahon bo‘ylab(uzra) yangrar bir ovoz.*

Bo‘yicha//bo‘yincha ko‘makchisi: 1) moslik, mutanosiblik ma’nosini ifodalaydi: *Darslar o‘quv jadvali bo‘yicha olib boriladi.* 2) chegaralash ma’nosini bildiradi: *Rektorning xo‘jalik ishlari bo‘yicha o‘rinbosari.*

2. Jo‘nalish kelishigidagi so‘z bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar: *qadar, dovur, ko‘ra, qarab, qaraganda, yarasha, tomon, qarshi, doir, binoan, qarata* kabilar. Bu ko‘makchilar yo‘nalish, chegara, o‘lchov, sabab, maqsad munosabatlarini ifodalaydi.

Tomon ko‘makchisi makon va payt munosabatini ifodalaydi va quyidagi ma’nomlarni bildiradi: 1) yo‘nalishni ifodalaydi: *U yo‘lakka tomon yurib keldi.* 2) payt bildiruvchi so‘zlar bilan birga kelib, taxminiy vaqtni bildiradi: *Kechga tomon talabalar tarqalishdi.*

Qadar ko‘makchisi ish-harakatning o‘rin va vaqt jihatidan chegarasini ifodlaydi: *kechga qadar, peshinga qadar, maktabga qadar.*

Ko‘ra ko‘makchisi sabab, ayirib, ta’kidlab ko‘rsatish ma’nosini ifodalaydi: *Uning mo‘ljaliga ko‘ra Siddiqjon yana qasam ichiish, yur deb qistashi kerak edi. (A. Q.).* Bu ko‘makchi *chiqish* kelishigidagi so‘zlar bilan birga kelganda qiyoslash, solishtirish ma’nosi anglashiladi: *O‘rtadan ko‘ra pastroq.*

Qarshi ko‘makchisi zidlik ma’nosini bildiradi: *Baxtga qarshi bugun eng orqaga o‘tirdim.*

Qarab ko‘makchisi quyidagi ma’nomlarni anglatadi: 1) harakat yo‘nalgan tomon ma’nosini: *Nega kimsasiz sohilga qarab ketayotganini o‘zi bilmas edi.* Bu ma’noda *qarab* ko‘makchisiga *tomon* ko‘makchisi sinonim bo‘lishi mumkin: *qishloqqa qarab ketdi - qishloq tomon ketdi.* 2) asos, miqdor, o‘lchov ma’nosini: *Ishlaganiga qarab haq oladi.* Bu ma’noda *qarab* ko‘makchisi o‘rnida *yarasha* ko‘makchisi qo‘llanishi mumkin: *mehnatiga qarab - mehnatiga yarasha.*

Chunonchi, “tortib” mustaqil so‘z sifatida ravishdosh kabi qo‘llaniladi: *Baliq qarmoqni bir **tortib**, qochib ketdi.* Shu so‘z *Farhod tog‘idan **tortib** Shirin yayloviga qadar Sirdaryo bo‘ylab tizilib ketgan yetmish ming xalq bu sovuqlarni pisand qilmaydi* (Oyd.) gapida yordamchi so‘z vazifasida kelgan. *Tortib* mustaqil va yordamchi ma’nomlarga ega bo‘lishiga qaramay, mustaqil leksemalar tipiga kiradi. *Uchun, sayin, uzra, kabi* va unga o‘xshagan yordamchi so‘zlar aniq bir tushunchani ifodalay olmaydi, ammo turli munosabatlarni yuzaga chiqarib va ular yordamchi so‘zlar guruhidan joy oladi. Yuqoridagilardan anglashiladiki, “alohida qo‘llanila

olish yordamchi leksemalarni mustaqil leksemalar bilan yaqinlashtirsa, turli-tuman munosabatlarni ifodalash kabi umumlashgan ma'no ularni morfemalarga, qo'shimchalarga yaqinlashtiradi va leksemalar va morfemalar ziddiyatida "oralik uchinchi" vazifasida keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нурмонов А. Кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти –Тошкент, -1986, 6-сон –Б 42-45
2. Лутфуллаева Д. Ўрнига кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти –Тошкент, -1996, 5-сон –Б 46-48. Шу муаллиф Гапни семантик – синтактик қолиплаштириш муаммолари. –Тошкент: Фан, 2005. –Б 60-64.

TALABALARGA BADIY MATNLAR ORQALI O'Z FIKRINI OG'ZAKI BAYON QILISH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH BO'YICHA TAVSIYALAR

M.Fozilova
O'zDJTU o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarga badiiy matnlar orqali o'z fikrini og'zaki bayon qilish kompetensiyasini shakllantirish bo'yicha tavsiyalar berilgan

O'zbek tili darslarida talabalarning og'zaki nutqini o'stirish masalalari metodik adabiyotlarda badiiy matn mazmunini qayta hikoya qilish, matn unsurlari yuzasidan mustaqil ravishda mushohada yuritish, talabalarni mustaqil fikrlashga o'rgatish yo'nalishida tavsiyalar yoritilgan. Keyingi yillarda bu yo'nalishda keng izlanish olib borgan metodist-olimlar sirasida professorlar Q.Yo'ldoshev, Q.Husanboeva, R.Niyozmetovalar ko'pgina qimmatli maslahatlar bayon qilishgan. Ayni paytda matbuotda muayyan yo'riqlari bilan qatnashayotgan qalam sohiblari ham ko'payib bormoqda. Lekin bu ishlarda so'zlashuv nutqiga xos so'zlashuv uslubi ustidagi ishlarga deyarli to'xtalinmayapti.

Ular matnda tasvirlangan qahramonlarini qiyosiy tavsiflash, yozuvchining mahoratiga baho berish, voqea-hodisalarni tahlil qilish singari masalalar bilan

bog‘liq mavzularda adabiy-nazariy monologik va dialogik matnlar yozish yuzasidan qimmatli tavsiyalar bayon qilganlar. Lekin bu yumushlar “o‘z fikrlarini og‘zaki bayon qilish” kompetensiyasini shakllantirish uchun yetarli emas. Avvalambor, ayrim o‘qituvchilar matnni o‘qishdan oldin leksik-grammatik tayyorgarlik ishlarini amalga oshirmaydilar, matn o‘qilgandan keyin ham uyushtirmaydilar. Vaholanki, ayni shu ishlar tashkil etilmasa, talabalar nutqi boyimaydi, deb hisoblash mumkin. Shubhasiz, ijodiy yozma ishlar talabalarni bir qadar teng mavqega, vaziyatga tushiradi: hamma tahlil qiladi, hamma o‘z fikrlarini yozadi. Shunday bo‘lgach, og‘zaki nutq o‘stirish masalalari o‘ziga xos yondashuvlar, o‘lchovlar, ta’limiy tadbirlarni taqozo etishi vajidan dastlab shu haqda so‘z yuritimiz.

Talabalarning og‘zaki nutqini o‘stirishda nazarda tutiladigan mexanizmlar nutqni eshitib tushunish, matnni o‘qishga o‘rgatishda inobatga olinadigan nutqiy mexanizmlardan farq qiladi, binobarin, ushbu nutqiy faoliyat turlari ustida olib boriladigan ishlar metodikasi ham bir xil emas. O‘z fikrlarini so‘z vositasida ifodalashga o‘rgatishda badiiy matni ustida ishlash metodikasi asos qilib olinsa, nutq o‘stirish bilan bog‘liq ta’lim mazmuni, shakl, vosita va usullari shunga xos tarzda belgilanadi. Badiiy matn asosidagi nutq badiiy nutqqa yaqinlashadi.

S.A.Leonovning ta’kidlashicha, nutq o‘stirish yo‘nalishlari sirasida nutqning ifodaviyligi, emotsionalligini, obrazlilikini kuchaytirishga alohida e’tibor qaratiladi.

Badiiy matn asosidagi nutqiy mashqlar o‘quvchilarni qo‘rs, dag‘al gapirishdan chiroyli gapirish tomon yuzlantiradi. Zero, “Notiqlik san’ati - amaliy jihatdan chiroyli nutq tuzishning qonuniyatlari, sirlari, til normalari, nutqning sifatlari, nutqiy uslubning nozik tomonlarini his etish va notiq nutqida uchrashi mumkin bo‘lgan nuqsonlar va talaffuzga doir muammolarni hal etish yuzasidan bahs yuritadi. Eng muhimi, notiqqa o‘z bilimi va dunyoqarashiga suyangan holda to‘g‘ri va chiroyli so‘zlash yo‘llarini o‘rgatadi”

Badiiy matnni o‘qish yuzasidan talabalarga quyidagi kabi vazifalar beriladi: matnni o‘qish, uning ajratilgan qismini o‘qish, matn qahramoni bilan bog‘liq

o‘rinlarni aniqlab o‘qish, biror faktni qidirib topish maqsadi bilan o‘qish, asosiy g‘oya bilan bog‘liq o‘rinni topib o‘qish, badiiy tasvir vositalarini aniqlash, uslubiy xoslangan ba'zi so‘z yoki so‘z shakllarini topish va hokazo.

Matn o‘qilgandan keyin talabalarning undan qay darajada ta'sirlanganlikni va buning sabablarini aniqlash, asar qahramonining kayfiyati, his-tuyg‘ulari, ichki kechinmalarining bayonda qay tarzda aks etganligini aniqlash lozim. Ayrim voqea-hodisalarga, qahramonlarning xatti-harakatlariga baho berish, o‘z munosabatini bayon qilish amalga oshirilgan tahlillarni umumlashtirish (sintezlash) lozim. .

Asardagi voqealar asar qahramonlarining faoliyati munosabati bilan yuz beradi. Shuning uchun, osonlik tug‘dirish uchun dastlab asar kimlar yoki nimalar haqida ekanligi, ular qanday tasvirlanganini aniqlash bilan bog‘liq savol va topshiriq berilgani ma’qul.

- ***O‘qishdan oldingi leksik-grammatik tayyorgarlik;***
- ***badiiy matnni o‘qish;***
- ***his-tuyg‘ulari, ichki kechinmalar;***
- ***badiiy matnni tahlil qilish, matn g‘oyasini, muallifning pozitsiyasini aniqlash;***
- ***mushohada yuritish va o‘z munosabatini bayon qilish;***
- ***tahlillarni umumlashtirish.***

Ba'zi matnlarda tavsif unsurlari sohib yuborilgan bo‘ladi. Ularni jamlab chiqish uchun ko‘z yugurtirib o‘qish usulidan foydalanishga to‘g‘ri keladi.

Yo‘l-yo‘lakay beriladigan qo‘shimcha savollar va topshiriqlar (matnda qaysi til vositalari yordamida obraz yaratilganligi; asar qahramonlari qanday ohangda so‘zlashi, badiiy tasvir vositalari, emosional-ekspressiv til hodisalari, ko‘chma ma'no asosida yaratilgan ramzlar, kutilmagan axborotlar, hissiy-intellektual ta'sir vositalari, baho beruvchi, ruhiy holatlarni ifodalovchi so‘zlar va b.) 1-2 gap bilan fikr bildirishni taqozo etadi.

Matn g'oyasi nimadan iborat ekanligini mushohada qilish, shunga munosabat bildirish kabi muammoli savol va topshiriqlar bahslashish darajasida tashkil etilishi mumkin.

Ko'rinadiki, tahlil jarayonini tashkil etish mazmun-mundariyasi keng. Qay birlariga ustuvor ahamiyat berish lozimligi masalasini hal etish uchun esa muayyan yondashuv va tamoyillarga amal qilish lozim. Manbalarga suyangan holda quyidagi yondashuv va tamoyillarga e'tibor qaratishni zarur deb topdik:

- *talabalarning o'qish mexanizmini qay darajada egallaganliklarini (mavjud holatni) hisobga olish;*
- *o'qishga kommunikativ muddao nuqtayi nazaridan yondashish;*
- *tasvirlangan voqea-hodisalarga nisbatan hissiy-estetik yondashuv;*
- *asarda tasvirlangan voqea-hodisalarga, asar qahramonlariga, ayrim tushunchalarga ma'naviy-axloqiy tarbiyaviy yondashuv;*
- *ta'lim va tarbiya birligi tamoyili.*

Ba'zi talabalar sinchkov bo'ladilar. Ularni butun matnning mantiqi qiziqtiradi, asar qahramonlariga, voqea-hodisalarga kengroq qaraydilar, kengroq munosabatda bo'ladilar.

- *asari qahramonining qiyofasi;*
- *qilmishlari, xatta-harakatlari;*
- *asari qahramonlarining ko'chirma gaplari;*
- *asari qahramoni haqida boshqa qahramonlarning fikrlari, aytganlari;*
- *asari qahramonining o'zi haqidagi fikrlari.*

Aslida, dastlab o'qituvchi yoki biror talaba o'qiganda tinglovchi nimani anglagan bo'lsa, shu anglangan mazmun doirasida tahlil tashkil etilishi kerak. Bunda savol va topshiriqlarga murojaat etiladi. Metodist olimlar ogohlantirayotgan savol turlari: asardan chetga chiqmay qaytariladigan javoblarni taqozo qiladigan savollar o'qish jarayoni uchun nojoiz hisoblanadi. Shunga ko'ra, matn mazmunining tushunilganligini (dastlabki sintez samarasini) aniqlashga qaratilgan tahlil o'tkaziladi.

O'quvchilar o'qituvchi belgilab bergan yondashuv asosida bahs obyektiga baho beradilar, o'z chiqishlarining mavzusini belgilaydilar, reja tuzadilar. Bahs-munozara tavsifidagi ma'ruzalarni asarda yozuvchi foydalangan badiiy tasvir vositalari, asarning til xususiyatlari, uslubiy xosliklari yuzasidan ham o'tkazish mumkin. Bahs guruhlararo ham o'tkazilishi mumkin. Bunda birinchi guruhdagi ma'ruzachi gapirayotgan paytda ikkinchi guruhdan belgilangan ma'ruzachi birinchining gapirayotgan gaplari paytida o'z ma'ruzasiga o'zgarishlar kiritib borishi kerak.

ZAMONAVIY LUG'ATLARNING YARATILISHI VA UNING LINGVISTIK ASOSI

D.Eshanqulov
O'zDJTU stajor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarixiy va zamonaviy lug'atlar ularning turlari, yaratilishi, o'zbek tilshunosligida tutgan o'rni va lingvistik asoslari haqida fikr yuritilgan.

Lug'at arabcha so'z bo'lib, 1) til, ovoz; 2) so'z, ifoda; 3) so'z varianti ma'nolarini ifodalaydi.(1;263-b)

Jumladan, lug'at so'zi arabchada al-lug'atil arabiyga – arab tili ma'nosida ishlatiladi. Biroq arabchaga lug'at atama sifatida qomus (ar. 1) okean 2) lug'at, leksikon), arabcha-o'zbekcha lug'at birikmasi esa qomusi arabiy-uzbakiy tarzida o'giriladi. (2;156-b)

Shu o'rinda arabchada lug'at so'ziga ma'nodosh sifatida lison so'zini ham eslab o'tish joiz. Bizga tanish Lison ut-tayr birikmasi qush tili (qush nutqi), aniqrog'i, lison – til, nutq ma'nosini ifodalaydi. Shuningdek, arab adabiy tili birikmasi al-lisanul arabiyul fasih tarzida o'giriladi. Misollar asosida xulosa chiqarilsa, arab tilida har ikkala so'zning o'xshashligi nutq, til ma'nolarini ifodalashida ma'lum bo'ladi, farqli tomoni esa nutq a'zosi ma'nosini faqat lison so'zi ifodalaydi.(3;608-b)

Lugʻatlarni davriyligiga koʻra ikki turga ajratish mumkin. Zamonaviy lugʻatlar va tarixiy lugʻatlar.

Zamonaviy lugʻatlar soʻzligini hozirgi kunda qoʻllanayotgan leksemalar tashkil etadi. Istorizm va arxaizmlar kiritilmaydi.

Tarixiy lugʻat soʻzlarning qachondan boshlab shu tilda qoʻllana boshlaganini, uning fonetik, grammatik, semantik taraqqiyoti jarayonini koʻrsatib beruvchi lugʻatdir. Lekin oʻzbek lugʻatchiligida bu tipdagi lugʻat juda kam yaratilgan.

Shu tipdagi lugʻatlar qatoriga etimologik lugʻatlarni ham kiritish mumkin. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati professor Sh.Rahmatullayev tomonidan yaratilgan. Etimologik lugʻat soʻzlarning kelib chiqishini koʻrsatib beradigan lugʻatdir. Zamonaviy lugʻatlar deganda tilshunosligimizda allaqachon ilmiy nazariy asoslari ishlab chiqilgan, taʼlim tizimiga joriy qilinishi zarur lugʻatlar nazarda tutilmoqda.(4;27-b)

Oʻzbek tilida soʻzlar darajalanishi lugʻati, oʻzbek tilida butun-qism munosabatli (partonimik) soʻzlar lugʻati, universal oʻquv lugʻati, uyadosh soʻzlar lugʻati, ideografik lugʻat kabi oʻquv lugʻatlarining bir qancha yangicha turlari taʼlim boʻgʻini uchun tayyorlab berilishi zarur boʻlib turibdi.

Elektron lugʻat masalasi hozirgi paytda nafaqat taʼlim tizimi, balki lugʻatchilik sohasining muhim masalalaridan biri sanaladi.

Til fani boʻlimlari orasida leksikologiya va leksikografiya boshqalariga qaraganda tez oʻzgarishga uchraydigan boʻlimlar hisoblanadi. Zeroki, bugungi kunda jamiyatning barcha sohalarda yuz berayotgan jadal rivojlanish, oʻzgarish asosida bir tildan boshqa tilga shiddat bilan oqib kelayotgan soʻzlarning yangi leksik qatlamga kelish oʻrnini aniqlash, izohlash va omma ahliga havola etish kabi tezkor ishlarni faqat va faqat oson va qulay elektron lugʻatlar orqaligina tartibga solib turish mumkin.

Shunga koʻra nafaqat tilshunosligimizda, balki umumfanlar boʻyicha yaratiladigan elektron lugʻatlar masalasi davlat ahamiyatiga ega boʻlgan kun tartibidagi dolzarb masalalardan biridir. Biroq bu ishlarning barchasi tilshunoslik

bo'yicha yaratiladigan elektron lug'atlari asosida shakllansa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bugungi tilshunosligimizda yaratilgan zamonaviy lug'atlarga quyidagilarni misol qilib ko'rsatishimiz mumkin.

Vatanimiz mustaqillikka erishgandan keyin lug'atchilik, lug'at tuzish ishlari susaygani yo'q, balki kundan kunga rivojlanib bormoqda. Lug'atlarning miqdori, turlari tobora ko'payib xalqmiz ehtiyojini qondirmoqda. Bunga misol qilib, avvalo, "O'zbek tilining izohli lug'ati" va "O'zbek milliy ensiklopediyasi" ni misol qilishimiz mumkin.

Yangi ko'p jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" 1981- yil yaratilgan ikki jildli lug'atning to'ldirilgan, yoki qandaydir o'zgartirishlar bilan qayta ishlangan nashri emas, balki leksikografiyaning yangi yutuqlarini hisobga olgan holda yaratilgan mutlaqo yangi lug'atdir. (5;5-jild)

Yangi lug'atda so'zshakllar izohlanishi leksikografiyaning yangi yutuqlariga tayangan holda aks etgan. Ularga misol tariqasida quyidagilarni sanab o'tish mumkin:

- a) bir umumiy lug'aviy ma'noga ega bo'lgan so'z shakllaridan asosiysini berish, qolganlarini esa, ma'noda muayyan siljish, o'zgarish bo'lmagan hollarda bermaslik;
 - b) avvalgi lug'atda "eskirgan", "diniy", kabi belgilar ostida berilgan (yoki umuman berilmagan) tarixiy, etnografik, diniy terminlarga yangicha yondashuv;
 - v) o'zbekcha va umumturkiy leksikadan boshqa (arabcha, forsha, baynalmilal, ruscha va b. tillarga mansub) so'z va terminlarga mumkin qadar to'liq etimologik ma'lumot berish kabilar yangi lug'atning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi. (6;12-jild.65-b)
- Lug'at unga kiritilgan lug'aviy birliklar va ularga tuzilgan lug'at maqolalaridan tashkil topgan.

O'zbek millatining madaniy va ma'naviy qiyofasini dunyoga ko'z-ko'z qiluvchi yana bir lug'at – 12 jildli "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"dir.

Bu lug'at ham avval tuzilgan 14 jildli ensiklopedik lug'atdan tubdan farq qilib, keyingi paytda erishilgan yutuqlar, o'zgarishlar hisobga olib tuzilgan.

Lug'at 2000–2011- yillar davomida nashr etildi.

Bulardan tashqari bir qancha ensiklopediyalar ham nashr etilmoqda. Masalan, 2006- yilda nashr etilgan “O‘zbekiston Respublikasi” ensiklopediyasi ham shular jumlasidan.

Unda O‘zbekistonning barcha jabhalari to‘liq qamrab olingan. Uning tarixi, geografiyasi, aholisi, sanoati, iqtisodiyoti, hududiy tuzilishi, davlat organlari, partiyalar, so‘nggi paytda erishilayotgan yutuqlar, bunyodkorlik ishlari, xalqaro madaniy, savdo, hamkorlik aloqalari, xullas, O‘zbekiston bilan bog‘liq har qanday ma‘lumotni topish mumkin.

Yana bir ensiklopedik lug‘at 2010- yilda nashr etilgan “Falsafa: ensiklopedik lug‘at”dir.

Ushbu ensiklopedik lug‘at falsafa yo‘nalishidagi fanlarda, ijtimoiy-siyosiy va ilmiy-ommabop adabiyotlarda ishlatiladigan hamda ma‘naviy hayotda keng qo‘llanilayotgan ayrim ilmiy, falsafiy atama, tushuncha, oqim, yo‘nalish, nazariya, ta‘limotlarni izohlaydi. Mazkur lug‘at falsafa muammolari bilan qiziqqan o‘quvchilar, talabalar, o‘qituvchilar hamda keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

Bulardan tashqari, yana ko‘plab ensiklopediyalar to‘xtovsiz nashr etilmoqda. Masalan, 2010- yilda to‘rtinchi marta nashr etilgan “Xotin-qizlar ensiklopediyasi”, 2004- yilda nashr etilgan “Islom ensiklopediyasi”, 2009- yilda nashr etilgan “Toshkent ensiklopediyasi” kabi lug‘atlar shular jumlasidandir.

Lug‘atchilik tarixidan ma‘lumki qadimda lug‘atlar o‘quvchilar uchun darslik sifatida yaratilgan. Biz yuqorida keltirgan lug‘atlar ham o‘zbek lug‘atchiligi tarixida yaratilgan ilk lug‘atlar hisoblanadi.

Jamiyat tafakkurini yuksaltirishda lug‘atlarning ro‘li beqiyosligi jahon tajribasida o‘zini to‘la oqlagan haqiqatdir. Insonning mustaqil fikrlash, ong mahsulini to‘g‘ri va ravon bayon qilish qobiliyati, ijodiy tafakkurini o‘stirish harakati, odatda, yoshligidan boshlanadi. Shuning uchun kichik va o‘rta yoshdagi ta‘lim oluvchilarga mo‘ljallangan maxsus lug‘atlarning ahamiyati katta.

Mustaqillikdan keyin lug‘atchilik birmuncha jonlandi; siyosiy, ma‘naviy, ijtimoiy jihatdan eskirgan lug‘atlarni qayta nashr qilish, qaysidir ma‘noda yangilash

hisobidan kattagina ishlar amalga oshirildi; tilshunosligimizning lug‘at xazinasini boyidi.

Biroq bu bilan uni rivojlangan davlatlar darajasiga yetdi deb aytish qiyin. Ingliz, fransuz, ispan, nemis, rus tilshunosligida lug‘atchilik ayni paytda juda yuqori pog‘onaga ko‘tarilgan, ayniqsa, turli yoshdagi bolalar uchun rangli, bezakli maxsus o‘quv lug‘atlari tuzish bilan shug‘ullanuvchi tarmoq ancha taraqqiy etgan.

Hozirgi vaqtgacha o‘zbek tilida ham ko‘plab lug‘atlar yaratilgan bo‘lib, ularning mavzu va qo‘llanish doiralari juda xilma-xildir. Shunga qaramasdan, adabiyotlarda lug‘atlarning tasnifi va tavsifi, asosan, bir xilda izohlanadi.

Ularning obyekti nuqtayi-nazaridan, filologik va ensiklopedik; doirasiga ko‘ra esa umumiy va maxsus turlari borligi aytiladi, xolos. Lekin, lug‘atlarda aniq maqsad, obyekt, tamoyil, reja qo‘yilmaganligidan chalkashmovchilik, kamchiliklar ko‘plab uchraydi.

Bu esa lug‘atlarning tasnifini va tavsifini chuqurroq o‘rganishni, har bir turni tuzish tamoyillarini, algoritmini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Istiqlol sharofati bilan jamiyatning har bir sohasida boshlangan tub islohotlar tilshunoslik fanining lug‘atchilik sohasi oldiga ham ma‘lum bir vazifalarni qo‘ydi. Ular sirasiga quyidagi holatlarni sanab o‘tish mumkin:

1. Lug‘atlarning milliy madaniyatni shakllantirishdagi ahamiyatini oshirish masalasi. Ya‘ni yaratiladigan lug‘atlar va ularga tegishli so‘zliklarda milliy an‘analar, urf-odatlar, xalqimiz madaniyati, rasm-rusumlarini to‘laqonli aks ettirish, milliy ruh berish masalasi ko‘zda tutiladi.
2. O‘quv lug‘atchiligini shakllantirish masalasi.

Bugungi kun o‘quvchilarning ikkinchi muallimi – repitetori, sevimli hobbisi, sevimli badiiy asari darajasidagi rolni o‘quv lug‘atlari egallashi lozim.

Bugungi kun o‘quvchisi darslikda tushunmay qolgan ma‘lumotlarni o‘tanasidan, bobosidan yoki yoshi ulug‘ kishilardan so‘rab emas, o‘zining sevimli do‘sti – rang-barang lug‘atlar majmuasi bilan ishlab o‘rganishi, lug‘atlar bilan do‘st bo‘lishi zarur. Buning uchun esa mutaxassislardan o‘quvchilar talabini qondiradigan

o'quv lug'atlarining majmuasini (izoh), mukammal ko'rinishlarini yaratish talab etiladi.

3. Zamonaviy filologik lug'atlar yaratish masalasi. Bugungi kunda filologik lug'atlarning ko'pgina turlari yaratilgan. Biroq ularni mukammallashtirish, zamon ruhiga mos ravishda yangilash lozim.

4. Ensiklopedik lug'atlar yaratish masalasi.

Hozirgi paytda turli sohalardagi ensiklopedik lug'atlarga ancha talab katta. Masalan, meditsina, o'zbek milliy taomlari, uy-ro'zg'or buyumlari kabi soha qomuslari. Birgina tibbiyot sohasidagi qomusni misol tariqasida olaylik. Bugungi kun kishilari yengil kasallik bilan og'risa, oilada bir-birini o'zaro davolashga, hatto yosh farzandlariga ham igna sanchishni o'rgatishga odatlanmoqda.

Shunga muvofiq endi kishilar uchun sodda, foydalanish uchun qulay, ayni paytda zamona talabini qondira oladigan, jahon talablariga mos, sharq va g'arb tibbiyot yutuqlarini o'zida jamlagan salomatlik, tibbiyot qomuslari va shu kabi lug'atlar suv va havodek zarur.

Shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, bugungi kun jahon kitob bozorini ana shunday turli zamonaviy lug'atlar, rang-barang ensiklopediyalar va bir necha ko'rinishdagi ma'lumotnomalar egallab olgan.

5. Jahon lug'atchiligi yutuqlarini o'rganish va lug'atchiligimizga tatbiq etish masalasi.

Aytilganidek, o'zbek lug'atchiligi bugungi kunda jahon lug'atchiligidan orqada qolib ketgani sir emas. Shunga muvofiq lug'atchiligimiz nufuzini ko'tarish maqsadida jahon tilshunosligi yutuqlarini puxta o'rganib chiqish, kerakli o'rinlarda namuna olishimiz zarur bo'ladi.

6. Elektron korpusli lug'atlar yaratish masalasi.

Elektron lug'atlar ichida tilshunoslarning ishini umumlashtiradigan, ular yaratgan lug'atlarni mukammallashtiradigan yangi lug'at ko'rinishi yuzaga kelgan bo'lib, uni elektron korpusli lug'at (digital lug'at, sifrovoy, raqamli) deb atash mumkin.

Yuqoridagilarga ilova sifatida shuni aytib o'tish joizki, bugungi kunda har bir ziyoli kishining personal kompyuterida shaxsiy elektron kutubxonasi bo'lishiga zarurat bor. Shaxsiy elektron kutubxona ilmiy adabiyotlar, badiiy adabiyotlar, elektron lug'atlar, gazeta va jurnallar, maqolalar, pochta xizmati kabi bo'limlardan iborat bo'lishi mumkin.

Umuman olganda, o'zbek lug'atchilik masalasini yana qayta ko'rib chiqish zarur, zamonaviy lug'atlarni yaratish esa davr talabi, shuningdek, tilshunoslarning kechiktirib bo'lmas galdagi vazifasidir.

Ma'lumki, lug'atlarning jamiyatimiz rivojida, uning taraqqiy etishida, yuksalishida o'rni beqiyos. Qaysidir sohaning rivojlanganligini uning lug'atlaridan bilsa bo'ladi.

Chunki lug'at shu sohaning yutuqlarini aks ettiradi. Shunday ekan lug'atlarning nazariy tomonlarini takomillashtirish, tamoyillarini ishlab chiqish hech qachon o'z dolzarbligini yo'qotmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арабско-русский словарь. Часть II. Стр. 263
2. Арабско-русский словарь. Часть II. Стр. 156
3. Русско – арабско - словарь. – М., Русский язык. Стр. 608
4. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида лексик градуонимия: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. - Т., 1996. -27 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 том. –Т., 2006.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т.: 12-жилд. 65-бет.

ГАЗЕТА САРЛАВҲАСИ: ПРАГМАТИК АСПЕКТ

Д.Бобожонов
Денов тадбиркорлик ва педагогика
институти докторанти

Annotatsiya: Газета сарлавҳаларини таҳлилида газета матнида динамик жараёнларни кечишини ҳисобга олиш зарур ҳисобланади ва медиаматн яратилишида журналистнинг эътибор қаратадиган лингвистик жиҳатлар мавжудки, уларга тил бирликларидан унумли фойдаланиш ҳамда медиаматннинг замонавий тенденцияларини ҳисобга олиш каби хислатларни ёритиш ҳамда маданиятни ўрганишда «матн» тушунчасининг лингвистикадаги, матннинг тушунчасининг маданият доирасидаги тугал

мазмуни бирор фикр матнга айланиши учун лингвистик жихатнинг ўрганишга ва сарлавҳанинг моҳияти билишга қаратилган.

Бугун суверен Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларининг шаклланиш жараёни тугади, деб ишонч билан таъкидлаш мумкин. Замонавий ОАВнинг асосий тенденцияси сифатида ахборий жараёнларнинг глобаллашуви саналади. Бугун аудитория жаҳонда кечаётган жараёнлар тўғрисида ўз мамлакатларидаги янгиликлардан каби батафсил ахборот олади. Ўзбекистон замонавий ОАВ тузилмалари эволюцияси мазкур ўзгаришларнинг жиддийлиги ва динамикасини аъло даражада намойиш этади. ОАВни «тўртинчи ҳокимият» деб атайдилар, боиси, улар жамиятнинг турли жабҳалари фаолиятини таҳлил этади ва ёритади, бошқарув органлари ва турли тузилмалар, ташкилотлар фаолиятидаги камчиликларга жамоатчилик ва ҳокимият органлари эътиборини қаратади, мамлакат раҳбари томонидан давлат ташқи ва ички сиёсатида оптимал ечимларни топиш учун замин яратади¹¹⁷.

Газета сарлавҳаларини таҳлилида газета матнида динамик жараёнларни кечишини ҳисобга олиш зарур ҳисобланади. Медиаматн яратилишида журналистнинг эътибор қаратадиган лингвистик жихатлар мавжудки, уларга тил бирликларидан унумли фойдаланиш ҳамда медиаматннинг замонавий тенденцияларини ҳисобга олиш каби хислатларни киритиш мумкин. Зеро, медиа тилини тадқиқ этишдаги ўзига яраша хусусиятларни ҳисобга олиш мавжудлиги бевосита уларнинг табиати билан белгиланади. Бунинг сабаби сифатида ОАВ унинг тили жамият ҳаётининг барча соҳаларини ёритишга қаратилганлигидадир. Дарҳақиқат, медиа матнлар ҳам қайси бир нуқтаи назаридан ўрганилмасин, охир-оқибат бари бир ижтимоий аҳамиятга эгалисоний ҳодиса сифатида унга хизмат қилади.

¹¹⁷ См: Тешабаева Д. М. Ментальность языка в медиапространстве. Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки. Вып. 2 (818) / 2019. -С. 192 -198.

Дарҳақиқат, маданиятни ўрганишда «матн» тушунчасининг лингвистикадаги, матннинг тушунчасининг маданият доирасидаги тугал мазмуни бирор фикр матнга айланиши учун лингвистик жихатнинг ўзи етарли булмаган ҳолдагина шаклланади.

Журналистик сўз ижодкорлиги маҳсулоти сифатида ОАВ тили ҳақида гапирганда, муаллиф анъанага кўра ОАВнинг асосий вазифалари бажарилишини таъминловчи матбуот-публицистик услубда тилни ташкил этишнинг конструктив принципи сифатида матннинг стандарт ва экспрессив сегментларини биринма-кетин жойлаштириш принципи тан олиншини таъкидлаб ўтади. Бунда стандарт деганда, турли маънода талқил этилишдан мустасно ҳамда матндан матнга осон кўчадиган, тайёр шаклда мавжуд маркерланмаган тил бирликлари тушунилади. Ўз навбатида, экспрессия - бу медиаматннинг маркерланган элементлари бўлиб, билдирилган фикрга муаллифнинг муносабати ва баҳосини ифода этади. Эътиборга молик жиҳати шундаки, ҳар қандай динамик тизим каби, тил такрорланадиган, ОАВ томонидан кўп қўлланиладиган экспрессемаларни стандарт воситалар сирасига «ўтказди» Маданият парадигмасида медиаматнларни таҳлил қилар экан, С.И. Сметанина ОАВ тилининг умумий концепциясига ўта муҳим бўлган маданий таркибий қисмни қўшади¹¹⁸. Сарлавҳалар ҳам шулар жумласидандир.

Сарлавҳаларни замонавий жамият тараққиётини акс эттирадиган ва онгли равишда шакллантириладиган воқелик сифатида тадқиқ этиш, назаримизда, муҳим аҳамият касб этади. ОАВнинг замонавий имкониятлари чиндан ҳам беқиёс. Улар замонавий дунёда маданият «ташувчи»лари бўлиб, кишилар оммасида «маданий истеъмол» шакли ва стандарт дидларини шакллантириб, одамларни ижтимоий ва маданий яхлитликка бирлаштиради. Адабийлик ва сўзлашувнинг уйғунлиги, ОАВ матнларида расмиятчилик ва норасмийлик, оммавий ва кундалик-маиший нутқ чегараларининг суствлашиши

¹¹⁸ Сметанина С.И. «Медиатекст в системе культуры» СПб., Издательство Михайлова, 2002.

замонавий ОАВнинг асосий стратегияси - адресатга яқинроқ бўлиш стратегиясини амалга оширишга интилиш билан изоҳланади.

Сарлавҳанинг моҳияти, Ю.А. Белованинг фикрича, «турли матнли, контекстуал, вазиятли ва энциклопедик ахборотнинг ўзаро таъсири натижаси», «турли таркибий қисмлар: маданият тили, этнос, маданий-лисоний шахс ўзаро таъсирининг маҳсули»дир¹¹⁹. Газетага материал тайёрланаётганда мазмунига кўра қуйидаги бирликларга мурожаат этиш кузатилади: ҳазил-мутойибага бой гаплар; бирор бир ғояни илгари сурувчи шиорлар; фразеологизмлар, сўз бирикмалари; цитаталар; мақол ва маталлардан; телевизион реклама матнидан парча ва бошқалар.

Э.А. Лазарева таъкидлашича, «матнга бирламчи эътиборни турли эмоциялар - қизиқиш, ҳайрат ва ҳ.к.ни уйғотувчи сарлавҳалар жалб этади. Бунда сарлавҳа реклама вазифасини бажаради. Реклама хилидаги сарлавҳа шахсининг психик созланишни уйғотади, у туфайли эътибор фаоллашади, ўқувчи газета мақоласига мақсадли мурожаат қилади»¹²⁰.

Сарлавҳа танлашда меъёрни топа олиш керак: ҳаддан ташқари ўзига хосликка ёки ҳаддан ташқари такрорланишларга йўл қўйиш керак эмас. Мақола сарлавҳаси ўқувчини қизиқтира олиши, кейин нима бўлишини ўрганишга чорлаши лозим. Сарлавҳадаги урғулар сифат жиҳатидан янги хусусиятлар билан бойитади ва кучайтиради. Урғу, аслида, ўзи оддий, унчалик ажралиб турмайдиган сўзлар бўлиши мумкин, бироқ улар сарлавҳада келганда йирик шрифтлар, курсив билан ёхуд қалин шрифтда ёки бошқача рангдаги шрифт билан, ҳарфларни очиб (ажратиб) бериш мумкин. Урғунинг ўзига хос хусусияти шундаки, у ҳар доим нимагадир алоҳида эътиборни қаратади¹²¹.

¹¹⁹ Там же.

¹²⁰ Лазарева Э.А. Заголовок в газете. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – С. 71. 96 с.

¹²¹ Шомахсудова С. Медиаматн сарлавҳаси реципиент билан самарали нутқий контакт ўрнатишнинг бирламчи воситаси. “Ўзбекистонда хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал journal.fledu.uz. №1/2019

Материал сарлавҳасида таъсирчанлик бўёғи мавжуд, у тезда ўқувчини ўзига жалб қилади. Матннинг баён услубида илмий терминлар қўлланилади.

Фойдаланилган адабиёт рўйхати:

1. Тешабаева Д. М. Ментальность языка в медиапространстве. Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки. Вып. 2 (818) / 2019. -С. 192 -198.
2. Сметанина С.И. «Медиатекст в системе культуры» СПб., Издательство Михайлова, 2002
3. Лазарева Э.А. Заголовок в газете. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – С. 71. 96 с.
4. Шомахсудова С. Медиаматн сарлавҳаси реципиент билан самарали нутқий контакт ўрнатишнинг бирламчи воситаси. “Ўзбекистонда хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал journal.fledu.uz. №1/2019

TIL – MILLAT RUHI

F.Ashurova
TDAU o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilining nufuzi va mavqeyini oshirish masalalari, til asosiy muloqot vositasi ekanligi, so‘z o‘zlashtirishning ijobiy va salbiy tomonlari haqida fikrlar bildirilgan. Yoshlarning chet tillarini o‘rganishi ona tilimizga e‘tiborsizlik hisobiga bo‘lmasligi kerakligi ta’kidlangan.

Til, millat, davlat... Bu uch tushunchani bir-biridan ayro tasavvur qilib bo‘lmaydi. Har inson o‘z ona tilida so‘zlaydi, ona tilida tafakkur qiladi, ona tilida his qiladi, ona tilida tush ko‘radi... Til – milliy g‘urur, milliy iftixordir. Til muloqot vositasigina bo‘lib qolmay, u insonning ichki olamini ifodalaydi, dunyoni teran idrok qilishiga ko‘maklashadi, dunyoqarashi va kamolotini belgilab beradi. Shuning uchun ham yer yuzida rivojlanaman degan davlat borki, o‘z tilining mavqeyini ko‘tarishga harakat qiladi.

Bugungi globallashuv davrida o‘zbek tilining nufuzi va mavqeyini saqlab qolish eng dolzarb masalalardan biridir. Dunyo aholisi hayot tarzining keskin tezlashib ketishi, mamlakatimizda ko‘plab sohalarning jadal rivojlanib ketishi, xalqaro aloqalarning kuchayishi til masalalariga e‘tiborsiz bo‘lmaslikka undamoqda. Farzandlarimiz rus, ingliz, fransuz, xitoy, turk va boshqa tillarni katta

qiziqish bilan o'rganmoqda. Til o'rganish orqali xalqaro maydonlarga chiqmoqdalar. Bugungi kunda birgina axborot texnologiyalari sohasining rivojlanishini kuzatsak, bu taraqqiyot natijasida tilimizga juda ko'plab yangi atamalarning kirib kelganligiga guvoh bo'lmoqdamiz. Masalan tilimizda yangi paydo bo'lgan bodi-kamera so'zi- (ingliz tilidan olingan);

- hashtag - ilova matni (masalan, tvit) tasniflovchi yoki toifalarga ajratuvchi #belgisidan keyin kelgan so'z yoki ibora;
- screen - ingliz tilida ekran, oyna hamda shot - fotosurat ma'nosi) so'zlarining qo'shilmasidan yasalgan so'z;
- parol - parole (fransuz tilidan olingan);
- QR-kod - QR code (Quick Response code);
- challenge (matndan: "Shimgan Challenge" qishki sport musobaqasini o'tkazish);
- website (inglizcha);
- start up - innovatsion ishlanmalar, texnologik loyihalar;
- Wi-Fi - Lokal tarmoqqa simsiz ulanishni ta'minlovchi qurilmalar va texnologiyalar tizimi kabi juda ko'plab so'zlar taraqqiyot tufayli o'zlashtirildi. Boshqa tillardan yangi so'zlarning o'zlashtirish tilning lug'atini boyitadi. Ammo bu holatni, ya'ni o'zlashma so'zlar tildagi mavjud atamalarning o'rnini egallashini, tilning o'z so'zlarini siqib chiqarishini e'tiborsiz qoldirmasligimiz lozim.

Yuqorida biz "chellenj", "parol" so'zlarini yangi kirib kelgan atamalar qatoriga kiritdik. Tilimizda "Chellenj" so'zi anglatgan tushunchani "chorlov", "da'vatli tashviqot", "chaqiriq", "ommalashuv" degan bir necha muqobil variantlari, "parol" so'zi anglatgan tushunchaning "im", "o'ron" degan muqobillari mavjud ekanligiga qaramasdan ushbu atamalarning qo'llanilish doirasi aholi orasida kun sayin faollashib borayotganligi bugun hech birimizga sir emas. Demak, bu holat o'z tilimizga yetarlicha e'tibor qaratmayotganligimiz natijasidir desak, xato bo'lmaydi. Sababi "parol" so'zining turkiy tilda bo'lishi tabiiydir. Chunki qadimda ajdodlarimiz axborot texnologiyalaridan foydalanmagan bo'lsalar-da, davlat ishlari, boshqa davlatlar bilan siyosiy, madaniy aloqalar olib borganligini bugun butun

dunyo tan olmoqda. Buni bilishimiz uchun o‘z tariximizni yaxshi bilmog‘imiz kerak. Fikrimiz dalili uchun yozuvchi Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanidan quyidagi jummalarni keltirib o‘tamiz.

“Atrofdagi o‘tovlar jim, hamma uyquda.

Tun sukunatida otning dupuri, itlarning hurishi eshitildi. Qarorgohning chetiga qo‘yilgan qorovul zarda qilib:

– To‘xta! Kimsen? – dedi. – O‘ronni1 ayt!

– O‘ron – Andijon.

Qorovulning ovozi yumshadi:

– Andijon bo‘lsa kelaver. Ovozingdan Tohir chopuqqa o‘xshaysenmi?

– Ha, Tohirmen.

– Bemahalda yolg‘iz yuribsen?

– Meni gapga tutma. Mirzo hazratlariga shoshilinch xabar keltirdim”. Asardan keltirilgan parchada qo‘llanilgan “o‘ron” so‘zi bugun biz qo‘llayotgan “parol” so‘zi anglatadigan tushunchaga to‘la mos keladi. Tilimizda mazkur tushunchani anglatuvchi “im” so‘zi ham bor. Biroq bugun biz “parol” so‘zini keng qo‘llamoqdamiz.

Bugun biz so‘z oz‘lashtirilishi tilimizdagi so‘zlarning nafaqat iste‘moldan chiqishi va unutilishiga olib kelishi, balki so‘zlovchi nutqining tinglovchiga to‘la yetib borishiga ham jiddiy halal berishi mumkinligini ham hisobga olishimiz lozim. Sababi tinglovchi o‘zga tildagi so‘zlarning mazmunidan ko‘ra o‘z ona tilida aytilgan so‘zni tezroq tushunadi. Bu borada ilk uyg‘onish davri buyuk mutafakkir olimi Abu Rayhon Beruniy shunday degan: “Tilning vazifasi shuki, unda kishi bir narsani aytganda, boshqasi haligining maqsadini darhol anglashi kerak”.

Bugun chet tillarini chuqurroq o‘rganishimizni davrning o‘zi taqozo qilmoqda. Xorijiy davlatlardan mamlakatimizga ko‘plab investor va tadbirkorlar kelishmoqda, ular bilan turli sohalar bo‘yicha hamkorliklar o‘rnatilmoqda. Turizmni rivojlantiryapmiz, ko‘plab yoshlar chet el universitetlarida o‘qishga katta qiziqish bildirishmoqda. Mamlakatimizda chet tillarini o‘qitish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Chet tillarisiz katta muvaffaqiyatlarga erishish mushkul.

Biroq, chet tillarini o'rganish ona tilimizga e'tiborsizlik hisobiga bo'lmasligi kerak. Zero, XX asr boshida olti tilli - o'zbek, arab, fors, hind, turk, va rus tillarida lug'at tuzgan Isoqhon Ibrat aytganlaridek, "Bizning yoshlar albatta boshqa tilni bilish uchun sa'y-harakat qilsinlar, lekin avval o'z ona tilini ko'zlariga to'tiyo qilib, ehtirom ko'rsatsinlar. Zero, o'z tiliga sadoqat - bu vataniy ishdur". Biror xorijiy tilni kamsitmasdan, til o'rganishni qadrlagan va qo'llab-quvvatlagan holda o'z ona tilimiz sofliğini saqlashimiz va dunyoda muhim til sifatida rivojlanishi uchun astoydil harakat qilmog'imiz kerak. O'zbek tilini yanada rivojlantirish, uni dunyoga tanitish nafaqat tilshunos olim, shoir, yozuvchi, san'atkor-u suxandonlarning vazifasi, balki har bir millat vakilining ham burchi bo'lmog'i lozim. Ona tilimiz faqat so'zlashuv tili bo'lib qolmasdan, mamlakatimizda rasmiy ish yuritish tili, ilmfan tili bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-sentabr kuni O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqi.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2019-yil 4-oktabrdagi «Davlat tili haqida»gi qonuni qabul qilinganining o'ttiz yilligini keng nishonlash to'g'risida»gi PQ-4479-son Qarori.
3. Naim Karimov. Munavvarqori Abdurashidxonov tanlangan asarlar Toshkent. «Ma'naviyat» 2003.
4. Pirmqul Qodirov. "Yulduzli tunlar" romani.

ОҒЗАКИ НУТҚНИ ЎСТИРИШГА ДОИР ЎТКАЗИЛГАН ПЕДАГОГИК ТАЖРИБА СИНОВ НАТИЖАЛАРИ

Д.Алаудинова
Термиз давлат университети

Аннотация. Қуйида оғзаки нутқни ўстиришга доир ўтказилган педагогик тажрибани ташкил этиш, уни ўтказиш методикаси борасида фикр юритилади. Ушбу параграфда эса тажриба натижаларининг тахлили баён этилади. Тажриба-синов ишларининг натижаларини қайта ишлаш уларни ишончлилигини аниқлаш мақсадида жараёнида математик-статистика усулларидадан фойдаланилди.

Тадқиқот доирасида олиб борилган тажриба-синов ишлари натижасида оғзаки нутққа доир фанлар бўйича машғулотлар интерфаол таълим технологиялари ва методлари асосида ташкил этилди. Натижада талабаларнинг мазкур мавзу бўйича билим даражасининг ўсганлиги аниқланди. Ҳар бир ўқув йили учун оғзаки нутққа доир фанлар бўйича сонли маълумотлар олинган.

Тажриба-синов ишларини олиб боришда анкета-сўровномалар, автоматлаштирилган кўп вариантли даражаланган тест, интеллектуал компьютер ўйинларидан фойдаланиб ўтказилди.

Педагогик тажриба-синов ишлари олиб бориш жараёнида талабаларнинг оғзаки нутққа доир асосий тушунчалари, ижодий фикрлаш, инглиз тилидаги тасаввурини ва тафаккуринини ривожлантириш, билим ҳамда кўникмаларини ошириш мақсадида юқорида қайд этилган тўртта олий таълим муассасаси Термиз давлат университети, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, Бухоро давлат университети, Қарши давлат университетлари талабалари ўртасида педагогик тажриба-синов ишлари олиб борилди. Ниҳоят, биз X_i ва Y_i статистик танланмаларнинг тақсимот қонунлари тенглиги ҳақида $K: F_x = F_y$ гипотезани текшириш учун Пирсон мезонидан фойдаланамиз.

$$\chi^2_{n,m} = \frac{1}{N \cdot M} \cdot \sum_{i=1}^k \frac{(n_i M - m_i N)^2}{n_i + m_i}.$$

Пирсон статистикасини ҳисоблаймиз:

$$\chi^2_{n,m} = \frac{1}{402 \cdot 398} \left(\frac{(167 \cdot 402 - 107 \cdot 398)^2}{167 + 107} + \frac{(128 \cdot 402 - 104 \cdot 398)^2}{128 + 104} + \frac{(78 \cdot 402 - 100 \cdot 398)^2}{78 + 100} \right) + \frac{1}{402 \cdot 398} \cdot \frac{(29 \cdot 402 - 87 \cdot 398)^2}{29 + 87} = \frac{1}{159996} \left(\frac{602604304}{274} + \frac{101284096}{232} + \frac{71301136}{178} + \frac{527529024}{116} \right) \approx 47.4$$

Пирсон мезонининг озодлик даражаси баллар сонидан 1га камдир: $k=4-1=3$, бу $k=3$ га мос 95% лик критик нуқта $Z_{kp}(0,95) = 5,99$

Аммо $\chi^2_{n,m} = 47.4 > 5.99 = Z_{kp}(0.95)$

Демак, К гипотеза ҳам рад этилар экан. Бу эса тажриба гуруҳларидаги ва назорат гуруҳларидаги ўқитиш методикаларининг фарқланиши тасодифий эмас, балки қонуний бўлиб, доимо ўзлаштириш кўрсаткичларининг ошишига олиб келар экан.

Энди баҳолашнинг самарадорлик кўрсаткичини аниқлаш учун ишончли четланишлари топамиз:

$$\Delta_x = t_\gamma \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1.96 \cdot \frac{0.96}{\sqrt{402}} \approx 0.09$$

га тенг, назорат гуруҳида эса:

$$\Delta_y = t_\gamma \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}} = 1.96 \cdot \frac{1.22}{\sqrt{398}} \approx 0.12$$

га тенг. Топилган натижалардан тажриба синфи учун ишончли интервални топсак:

$$\bar{x} - t_{кр} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} \leq a_x \leq \bar{x} + t_{кр} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}}$$

Тажриба гуруҳи учун ишончли интервал:

$$3.08 - 0.09 \leq a_x \leq 3.08 + 0.09$$

$$2.99 \leq a_x \leq 3.17$$

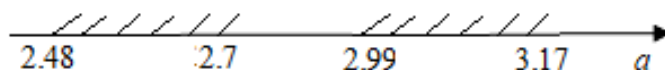
Назорат гуруҳи учун ишончли интервал:

$$\bar{y} - t_{кр} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}} \leq a_y \leq \bar{y} + t_{кр} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}}$$

$$2.58 - 0.12 \leq a_y \leq 2.58 + 0.12$$

$$2.48 \leq a_y \leq 2.7$$

Буни геометрик тасвирласак талабаларда:

Бундан $\alpha = 0,05$ қийматдорлик даражаси билан айтиш мумкинки, тажриба синфидаги ўртача баҳо назорат синфидаги ўртача баҳодан юқори ва оралик

интерваллари устма-уст тушмаяпти. Демак, математик-статистик таҳлилга асосан, яхши натижага эришилгани маълум бўлди.

Юқоридаги натижаларга асосланган ҳолда математик статистик таҳлил қилиниб, тажриба якунидаги ҳолат учун топилган натижалардан ўрта қиймат, ўртача квадратик четланиш, танланма дисперсия, вариация кўрсаткичлари, Стюдентнинг танланма мезони, Стюдент мезони асосида эркинлик даражаси, Пирсоннинг мувофиқлик мезони ва ишончли четланишлари топилди (3.3.2-жадвал).

3.3.2-жадвал

\bar{x}	\bar{y}	S_x^2	S_y^2	C_x	C_y	$T_{x,y}$	K_{xy}	$X_{n,m}^2$	Δ_x	Δ_y
2.53	2.52	Тажрибадан олдин ҳеч қандай самарадорликка эришилмаган								
3.08	2.58	0.94	1.22	14.74	15.77	8.3	767.2	47.4	0.09	0.12

Юқоридаги натижаларга асосланиб тажриба-синов ишларининг сифат кўрсаткичларини ҳисоблаймиз.

Бизга маълум $\bar{x} = 3.08$; $\bar{y} = 2.58$; $\Delta_x = 0.09$; $\Delta_y = 0.12$; га тенг.

Бундан сифат кўрсаткичлари:

$$K_{\text{одб}} = \frac{(\bar{x} - \Delta_x)}{(\bar{y} + \Delta_y)} = \frac{3.08 - 0.09}{2.58 + 0.12} = 1,38 > 1$$

$$K_{\text{одб}} = (\bar{x} - \Delta_x) - (\bar{y} - \Delta_y) = (3.08 - 0.09) - (2.58 - 0.12) = 0.53 > 0$$

Олинган натижалардан ўқитиш самарадорлигини баҳолаш мезонини бирдан катталиги билан ва билиш даражасини баҳолаш мезонини нолдан катталигини билан кўриш мумкин. Бундан маълумки, тажрибадан кейинги кўрсаткич тажрибадан олдинги кўрсаткичдан юқори экан.

Юқоридаги статистик таҳлил шуни кўрсатадики, тадқиқот натижалари бўйича ўтказилган ва диссертацияда келтирилган статистик таҳлиллар тажриба-синов ишлари самарадор эканлигини ва бизнинг хулосаларимиз тасдиқланганини кўрсатади.

Демак, “Чет тилининг интеграциялашган курси” фанидан “Хорижий тил ва адабиёти: инглиз тили” таълим йўналиши талабалари учун таклиф қилинган ўқитиш методларидан фойдаланилганда ўқитиш самарадорлиги ўртача 12,5 %га юқори эканлиги математик статистика элементлари ёрдамида тасдиқланди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Rustamovna, A. D. (2020). Technology Of Teaching Languages. *JournalNX*, 180-183.
2. Theoretical approach of oral communication competency Д Алаудинова Общество и инновации 3 (3/S), 147-151
3. Classroom activities according to oral communication, A Dilnoza Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar 4 (№ 4), 61-6
4. Rustamovna, A. D. (2020). Technology Of Teaching Languages. *JournalNX*, 180-183.

-CHI QO‘SHIMCHASINING OT YASASHDAGI O‘RNI

**О.А.Абдуназаров,
О‘зДЖТУ о‘қитувчиси**

Annotatsiya. Bizning fikrimizcha, maqolada -chi shaxs oti yasovchi affiksi xususida ilmiy adabiyotlarda bildirilgan fikrlarlar ko‘rib chiqilgan, bu affiksning semantik-stilistik xususiyati ochib berilgan, qo‘shimchaning hozirgi o‘zbek adabiy tili davridagi shaxs oti yasash vazifasi qisman aniqlangan.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili faktlaridan ma’lum bo‘ladiki, keyingi davrda ot yasalishida bo‘lgan taraqqiyot asosan ayrim yasovchi affikslar funktsiya doirasining kengayishida, ular yordamida yasalgan otlar miqdorining ko‘payishida, ot yasalishining yangi tiplarining yuzaga kelishida ko‘rinadi.

Hozirgi o‘zbek tilida 20 ga yaqin shaxs oti yasovchi affiks bor. Lekin ulardan ba’zilarigina hozirgi vaqtda yangi so‘z yasashda qo‘llanadi. Bu tipdagi affikslarga -chi shaxs oti yasovchi qo‘shimchsini kiritish mumkin. Bu affiks eng mahsuldor va

juda eski suffiksidir. *-chi* suffiksi va uning semantik, vazifasini buyuk tilchi – nazaryachi Alisher Navoiy quyidagicha ko‘rsatadi:

“Yana bir adolari borki, ba’zi alfozning so‘ngida “ *ch, i*”ki, “*sh*” lafzidur orttirurlar; yo mansabning, yo hunarning, yo peshaning izhori uchun; forsiyda yo ‘qdur, balki olar ham turkcha ayturlar. Mansabda andoqqi: ko ‘rchi va suvchi va xazonachi va kerak-yaroqchi va chuganchi va nayzachi va shukurchi va yurtchi va shilonchi va axtachi yususluq ko ‘ltur. Hunar va peshada andoqqi: ishchi, quruqchi, va tamg‘chi, va jibachi va yurg‘achi va xolvochi va kemachi va qushchi. Qush-hunarda dog‘i shu istiloh bordur; andoqqi, qozchi va quvchi va turnachi va kiyikchi va tovushqonchi ki sart lafzida yo‘qtur. Va alar mazkur bo‘lg‘onlarning ko‘pin turkcha ayturlar.(“Muhokamatul lug‘atayn”)

-chi (variantlari: *-chu// -chi, -shu// -shi, -su/-si, -cha/-che, -zu// -zi*¹²²) suffiksining vazifasi bugungi kunda yana ortgan; u o‘zbekcha so‘zlarga qo‘shilib, ot yasagani kabi, rus-internasional so‘zlarga ham qo‘shiladi: *staxanovchi, tabelchi, mantajchi, betonchi, armaturchi* kabi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida bu affiks quyidagicha izohlangan:

I. 1) sifatlarga qo‘shilib, asosdan anglashilgan belgi bilan harakatlanuvchi shaxs otlarini yasaydi: *qiziqchi, bekorchi* kabi. Bunda asli sifatga ko‘chish voqe bo‘ladi; 2) sonlarga qo‘shilib, shaxs oti yasaydi: *beshmingchi (besh ming kilogramchi), ikkichi (ikki oluvchi ; otlardan shaxs oti yasaydi: yordamchi, ashulachi, asalarichi; 3) harakat nomidan shaxs oti yasaydi: boshqaruvchi, ayblovchi.*

II. 1) otlarga qo‘shilib, asosdan anglashilgan ma’noga egalikni bildiruvchi sifat yasaydi: *yolg‘onchi* (bola), *o‘yinchi* (qiz), *hasadchi* (odam). Bunday so‘zlar, asosan, ot turkumidagi so‘z sifatida qo‘llandi; 2) turli so‘z turkumlaridan xususiyat bildiruvchi sifat yasaydi: *ayirmachi* (kishi), *bekorchi* (gap), *dangalchi* (xotin).

¹²² Abdurasulov Yo. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi . –T., Fan, 2009. 99-b.; X.A. Dadaboev, Z.T. Xolmonova. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. –T., 2015. 80-b.

III. so‘roq, kuchayturuv, taajjub ma’nolarni anglatuvchi yuklama: *Karim-chi? Kelsang-chi, osang-chi, sen-chi* kabi.¹²³

A.G‘ulomov, A.N.Tixonov, R.Qo‘ng‘urovlarning “O‘zbek tilining morfem lug‘ati” da ham yuqoridagicha izohlangan.¹²⁴

Hozirgi kunda **-chi** affiksi barcha turkiy tillardagi kabi o‘zbek tilida ham eng umumli shaxs oti yasovchi affiks sanaladi.¹²⁵ Bu affiks bilan ot yasalishi turkiy tillarda qadimdan mavjud bo‘lib, qadimgi turkiy til yodgorliklar tilida ham aks etgan. Bu affiks XI asrda turkiy tillarning barchasi uchun umumiy holat ekanligini M. Koshg‘ariy ham ko‘rsatib o‘tgan: “Ismlarga -chi qo‘shib hunar egasi ismlari yasashda hamma qabilalar ittifoqdirlar, bunda farq qilmaydilar: *tarig‘ – don // tarig‘chi – don ekuvchi*”.¹²⁶

Bu narsa ko‘rsatadiki, shaxs otlarining yasalishi uzoq tarixga ega bo‘lib, bir necha asrlik til taraqqiyoti natijasidir.

Uning yordamida o‘zbek tilining o‘ziga oid leksemalardan ham, shuningdek, o‘zlashma so‘zlardan ham juda ko‘plab shaxs otlari yasalgan va bunday yasalish hozirda ham davom etmoqda. Professor A. N.Tixonovning ko‘rsatishicha, o‘zbek tilidagi **-chi** affiksi vazifa jihatidan rus tilidagi shaxs oti yasovchi 50 dan ortiq affiksga mos keladi. Shu faktning o‘ziyoq hozirgi o‘zbek tilida **-chi** affiksi vazifa doirasining nihoyatda kengligini ko‘rsatadi. Haqiqatda ham, bu affiks ko‘p ma’noli bo‘lib, barcha ma’nolarida o‘zbek tilining o‘ziga oid leksemalardan ham, o‘zlashgan so‘zlardan ham shaxs oti yasayveradi. Sho‘ro davrida shaxs oti yasovchi affikslar

¹²³ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. V tom. 590-b.

¹²⁴ A. G‘ulomov, A.N. Tixonov, R. Qo‘ng‘urov. O‘zbek tili morfem lug‘ati. O‘qituvchi, 1977.443-b..

¹²⁵ Abdurasulov Yo. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi . –T., Fan, 2009. 99-b.; X.A. Dadaboev, Z.T. Xolmonova. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. –T., 2015. 80-b.; Cayfullaeva R. B.Mengliev, G. Boqieva, M.Qo‘rbonova, Z. Yuunusova, M. Abuzalova. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –T., 2003. 180-b.; A. Berdialiev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –Xo‘jand, 2015. 36-b.; O‘zbek tili grammatikasi. I tom. 1975. 240-b.; G‘. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi . –T., 2008.112-b.; A.N. Kononov. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazыka . M –L.,1960. Str.106.

¹²⁶ Mahmud Koshg‘ariy. Devoni lug‘otit turk. II tom. 54-b.

vazifasida yuz bergan rivojlanishni to'la ma'noda *-chi* affiksida ko'rish mumkin. Bu affiks yordamida hozirgi o'zbek adabiy tilida quyidagi ma'noli shaxs otlari yasaladi:

1. Biror kasb-hunar, mutaxassislik, mashg'ulot bilan shug'ullanuvchi shaxsni bildiruvchi ot yasaydi: *polizchi, chorvachi, qo'shiqchi, choyxonachi, traktorchi, betonchi* kabi.

Ma'lumki, kasb, hunar, mashg'ulotning umumiy belgilari bilan farqlanuvchi turlari, bularning o'ziga xos atama (nom)lari bo'lishi bilan birga, ulardan har birining tarmoqlari, turlari, sohalari va ularning atamalari bor:

1) *-chi* affiksi kasb-hunar, mashg'ulotning umumiy nomini bildiruvchi so'zga qo'shilganda, shaxsning asosdan anglashilgan sohaga mansubligini bildiruvchi ot yasaydi: *sportchi* kabi;

2) ish-faoliyatning aynan bir sohasini anglatadigan so'zlarga qo'shilganda, shu sohaga mansub shaxsni bildiruvchi ot yasaydi. Qiyoslang: *sportchi, poygachi, uloqchi, futbolchi, hokkeychi, tennischi, bokschi, kurashchi* kabi;

3) *-chi* affiksi yasovchi asos bildiradigan narsa- hodisalarning xususiyatiga qarab ish faoliyatning ma'lum bir sohasiga mansub bo'lgan turli ma'nodagi otlar yasaydi:

a) asosdan anglashilgan narsani yuzaga keltiruvchi, etishtiruvchi, yasovchi shaxsni bildiradi: *kashtachi, sandiqchi, bo'zchi, pillachi, qorako'lchi, uzumchi* kabi;

b) kasb asosdan anglashilgan predmet bilan bog'liq bo'lgan ishni qiluvchi shaxs ma'nosidagi ot yasaydi: *suvchi, tunukachi, oynachi, betonchi, kabelchi* kabi;

v) ma'lumki, ish-faoliyatning har sohasi uchun xos bo'lgan, shu sohada ishlatiladigan mashina, qurol, asbob va shu kabilar bo'ladi. *-chi* affiksi ularni anglatuvchi leksemalarga qo'shib shu mashina qurol asbob va shu kabilar bilan ish ko'ruvchi shaxsni bildiradigan ot yasaydi: *dutorchi, doirachi, naychi, skripkachi, chang'ichi, shaxmatchi, velosipedchi,*

ketmonchi, charxchi, ekskavatorchi; pulemyotchi, zenichi, tankchi va boshqalar;

g) asosdan anglashilgan narsaga oid ish bilan shug'ullanadigan, kasbi shu ish bo'lgan shaxsni bildiruvchi ot yasaydi: *tyemirchi, ixtirochi, siyosatchi, tarbiyachi, hisobchi, qo'shiqchi, gipnozchi* kabi;

d) ish faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan ma’lum obektni anglatadigan otlarga qo‘shilib shu ob‘yektga mansub shaxsni (ishchi,xizmatchi, xodimni) bildiruvchi ot yasaydi: *kutubxonachi, choyxonachi, tegirmonchi, aptekachi, magazinchi, pochta*chi kabi;

e) asosdan anglashilgan narsani sotuvchi (kasbi shu ish bo‘lgan) shaxsni bildiruvchi ot yasaydi: *gazetachi, marojniychi* kabi.

2. Asosdan anglashilgan ishni qiluvchi shaxs oti yasaydi: *chopiqchi, ijrochi, taqrizchi, shikoyatchi, dokladchi* kabi.

3. Asosdan anglashilgan ish-harakat,faoliyatda ishtirokchi shaxs ma’nosidagi ot yasaydi: *inqilobchi, namoyishchi, qo‘zg‘olonchi, obunachi* kabi.

4. Ish-faoliyatda biror oqim, maslak va shu kabilar tarafdori, shunga mansub shaxs ma’nosidagi ot yasaydi: *opozisiyachi, respublikachi* kabi.

5. Sport jamiyatlarini bildiradigan so‘zlarga qo‘shilib shu jamiyatga mansub sportchi (shaxs) ma’nosidagi ot yasaydi: *paxtakorchi, bunyodkorchi, dinamochi* kabi.

Keyingi 4- va 5- bo‘limlarda keltirilgan ma’nodagi shaxs oti yasalishini *-chi* affiksi vazifasidagi yangi ko‘rinishlar deb baholash mumkin. Chunki ilgari bu so‘zlar asosi bildirgan narsa, hodisalarning o‘zi bo‘lmagan.

6.Asosdan anglashilgan narsani qilish odati kuchli bo‘lgan, shu bilan xarakterlanuvchi shaxs otini yasaydi: *taqlidchi, uyquchi, to‘polonchi,kekchi, yolg‘onchi, irimchi, tavakkalchi* kabi.

Bizningcha, *-chi* affiksining tarixiy taraqqiyotini ikki bosqichda ko‘rsatgan ma’qul:

1) bu affikslar boshqa affikslar yoki tarkibida boshqa affikslar bor bor bo‘lgan so‘zlar o‘zlashmasdan ilgari o‘zbek tilidagi shaxslarni bildiruvchi so‘zlar tarkibida juda keng qo‘llangan. Boshqacha aytganda, qadimdan o‘zbek tilida tarkibida *-chi* affiksi bo‘lgan so‘zlarning shaxs oti bo‘lib kelishi hodisasi nihoyatda keng tarqalgan. Shuningdek, tarkibida *-chi* affiksi bo‘lgan so‘zlarning ma’no doirasi ham ancha keng bo‘lib, shaxs bilan bog‘liq bo‘lgan hamma ma’nolarni ifodalab kelgan;

2) boshqa tillardan yangi affikslarning yoki tarkibida shu affikslar mavjud bo‘lgan so‘zlarning o‘zbek tiliga ko‘plab o‘zlashishi natijasida tarkibida *-chi* affiksi bo‘lgan

shaxs otlarining o'rnida endi ana shu so'zlar – shaxs otlari qo'llana boshlagan. Bu narsa o'zbek tilining shaxs ma'nosini ifodalash imkoniyatini ancha kuchaytirgan, boyitgan. Shu bilan birga, o'zbek tilidagi tarkibida *-chi* affiksi bo'lgan shaxs otlarining qo'llanish darajasini bir oz chegaralagan, engillashtirgan. Ayniqsa, fors-tojik tillaridan o'zlashgan bunday so'zlar o'zbek tilida ko'p qo'llangan.

Bu degan so'z *-chi* affiksi o'z faoliyatini yo'qotyapti degan so'z emas, albatta. Chunki uning ayrim ma'nolarini o'zlashayotgan affikslar ifodalayotgan ekan, *-chi* affiksi boshqa-boshqa so'zlarga (yangidan kirib kelayotgan so'zlarga, ayniqsa, rus tilidnan o'zlashayotgan so'zlarga) qo'shilib kelib, yana yangi-yangi ma'nolar kasb etyapti.

Biz yuqorida hozirgi o'zbek adabiy tilida *-chi* affiksi yordamida yasa-luvchi shaxs otlarining ma'nodagi umumiylikiga ko'ra asosiy tiplarini ko'rib o'tdik. Bularning har biri jonli, ya'ni ish ko'rishi to'xtamagan holatdagi yasalishdir. Bu fakt shaxs oti yasovchi *-chi* affiksining funksional doirasining kengligi haqida, uning ish ko'rish doirasi naqadar kengaygani haqida aniq tasavvur bera oladi. *-chi* affiksiga xos bunday xususiyat uning semantik-stilistik yoki boshqa jihatdan hech qanday cheklanish belgisiga ega emasligi bilan izohlanadi (Shaxs oti yasovchi boshqa affikslar esa u yoki bu jihatdan chegaralanish belgisiga ega.)

Hozirgi o'zbek tilidagi *-chi* affiksi yordamida yasalgan ko'pgina so'zlarning ma'nosi aniq shu so'zning yasovchi asosi va *-chi* affiksi ma'nosi bilan izohlanadi (ularni biror bir turga birlashtirib bo'lmaydi): *navbatchi, chokchi, elchi, millatchi* va boshqalar. Bunday so'zlarning ham ko'pgina qismi rus va boshqa tillardan kalkalash yo'li bilan o'zlashtirish natijasida hosil qilingan.

Yuqorida aytib o'tildiki, *-chi* affiksi vazifa jihatidan rus tilidagi shaxs oti yasovchi juda ko'p affikslar vazifasiga mos keladi. Dastlabki vaqtlarda rus va boshqa tillarga oid bunday so'zlarni o'zlashtirishda ma'lum xatoliklar *-chi* affiksiga oid funksiyani aniq reallashtirmaslik holatlari bo'lgan. Lekin hozirgi vaqtda *-chi* affiksining ma'no va vazifasi aniq belgilanganligidan bunday xatoliklarga chek qo'yilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'. Shukurov Sh. Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi . –T., 2008. –528 b.
2. Abdurasulov Yo. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi . –T., Fan, 2009. –260 b.
3. Berdialiyev A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Ho'jand, 2015. –136 b.
4. Dadaboyev X.A. Xolmonova Z.T. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. –T., 2015. –224 b.
5. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка . М –Л.,1960. – 450 b.
6. Mahmud Koshg'ariy. Devoni lug'otit turk. II tom. –428 b.
7. Cayfullayeva R. Mengliyev B. Boqiyeva G. Qo'rbonova M. Yuunosova Z. Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T., 2003. – 391 b.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. V tom. –592 b.
9. O'zbek tili grammatikasi. I tom. 1975. –610 b.
10. G'ulomov A. Tixonov A.N. Qo'ng'urov R. O'zbek tili morfem lug'ati. O'qituvchi, 1977. –463 b.

CHAPTER MAIN TRENDS IN MODERN LINGUISTICS DEVELOPMENT

Theoretical issues and basic principles of modern linguistics

X.Otakhanova

Uzbek State University for World languages

The processes taking place in the modern world affect all spheres of human life. In particular, the scientific field of activity is undergoing continuous changes, trying to meet the most important needs of humanity at the beginning of the third millennium. The most noticeable and practically oriented results are traditionally characteristic of the natural sciences¹²⁷. However, humanitarian sciences play an equally important role in solving key issues of the modern world. In addition, following the requirements of the modern social situation, the humanities acquire a more flexible, integrative and multidisciplinary character, forming a synthesis not only with related humanities, but also with the natural sciences. So, one of the dynamically developing humanitarian areas is linguistics.

¹²⁷ Lyons J. Introduction to theoretical linguistics. – Cambridge university press, 1968. – T. 510.

Linguistic problems arouse keen interest among representatives of education and science, are the basis for creating scientific and creative laboratories, conducting webinars, seminars and scientific and practical conferences, the most large-scale of which are regularly held in central educational institutions of the city of St. Petersburg, Moscow, Omsk, Nizhny Novgorod. The main results of scientific discussions are published on the Internet and are actively discussed¹²⁸. Researchers working on the issues of linguistics note that modern trends have influenced the fact that in the linguistic sphere they began to explore what was not previously included in the circle of her scientific interests.

From now on, a detailed and versatile study of the theory of sign systems, the semantic foundations of language, the relationship between language and human culture, and mentality becomes part of linguistic problems¹²⁹. In this regard, they are actively developing such industries as cognitive linguistics, psycholinguistics, cultural linguistics, communicative linguistics, linguistic stylistics, corpus linguistics.

The above-mentioned branches of linguistic knowledge are aimed at resolving the current contradiction between the need to study the features of the behavior of signs in real communication processes and the insufficient development of this problem. In this regard, it is of particular importance to consider various aspects of the theory of speech acts, the study of issues of communicative grammar, as well as the communicative theory of language¹³⁰. Also, the sphere of interests of modern linguistics includes problems related to the methodology of teaching foreign languages, and it is the use of effective techniques that will increase cognitive interest, the level of communicative and cognitive competence of students studying both linguistic and non-linguistic areas of training¹³¹.

¹²⁸ Harris R. On redefining linguistics. – Routledge, 2014. – C. 18-52.

¹²⁹ Maslova V. A. The main trends and principles of modern linguistics //Russian Language Studies. – 2018. – T. 16. – №. 2. – C. 172-190.

¹³⁰ acek Fisiak J. On the present status of some metatheoretical and theoretical issues in contrastive linguistics //Further insights into contrastive analysis. – 1991. – T. 30. – C. 3.

¹³¹ Starosta S. Introduction to Theoretical Linguistics. – 1971.

In particular, the analysis of the effectiveness of the use of technology for the development of critical thinking and problem-situational technology in teaching foreign language reading, monologue and dialogical communication is subjected to detailed consideration¹³². In addition, the scientific and methodological literature highlights the problems of the productive use of popular types of Internet communication (in particular, memes and podcasts) in the process of teaching the lexical-grammatical and auditory-pronunciation side of a foreign language¹³³.

The use of modern technologies in the framework of linguistic education allows us to offer students a variety of types of work (for example, recognizing grammatical patterns in the text of a podcast, structural grouping of words, composing questions for one of the characters, etc.), creating the proper level of authenticity, improving students' thinking skills clearly and logically, reasonably express your position, positively influencing the course of communication, as well as work effectively both individually and in group¹³⁴. At the same time, similar technologies can be used in the process of mastering various lexical and grammatical material in order to improve the understanding of various speech turns, slang expressions, stable phrases¹³⁵.

In general, linguistics at the beginning of the 21st century is a field of knowledge in which awareness and further discussion are not only classical questions of linguistics, but also an attempt is made to determine the characteristics of a modern linguistic personality, an analysis of modern discursive practices is carried out¹³⁶.

¹³² Thorne, S. L., & Lantolf, J. P. (2006). A linguistics of communicative activity. In *Disinventing and reconstituting languages* (pp. 170-195). Multilingual Matters.

¹³³ Shaykhislamov N. COMMENTS ON UZBEK LINGUISTICS AND MODERN LINGUISTICS //INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION. – 2020. – T. 1. – №. 3. – C. 128-132.

¹³⁴ Lyons J. Language and linguistics. – Cambridge university press, 1981.

¹³⁵ Chomsky N. Current issues in linguistic theory. – De Gruyter Mouton, 2011.

¹³⁶ McEnery, T., & Hardie, A. (2011). *Corpus linguistics: Method, theory and practice*. Cambridge University Press.

The realities of the present time are such that society has to deal with the manifestation of extremism very often¹³⁷. On the topic of extremism they talk and write a lot, argue and reflect, since conflicts on ethnic, confessional or social grounds, which can develop into extremism and are associated with terrorism, in modern conditions pose a threat to national security and the stability of social and state development of any country¹³⁸. The multifaceted information field, both official media and autonomous publications, social networks on the Internet, blogs, speeches at rallies and “marches”, has to be admitted, has become a platform for manifestations of increased aggression, extremism, and at the same time a tool for the dissemination of extremist ideas¹³⁹.

Of course, society and the state are taking measures to combat this phenomenon: the Federal Law “On Countering Extremism and extremist activities”, constant work is carried out with young people. In this regard, it is appropriate to single out such controversial phenomena that become almost a stumbling block in linguistic expertise, affecting the definition of the boundaries of research, the use of methods for analyzing research materials and the interpretation of the provisions of linguistic theory in relation to linguistic expertise of various types of texts. Although in general linguistics, like any humanitarian science, is characterized by controversy and variability, these properties must be minimized in the case of linguistic expertise, when the linguist's conclusions are related to the issuance of judicial decisions.

The current state of English substantial linguistics, formed on the basis of traditional English linguistics, which has chosen the path of development and successfully fulfilled its tasks based on the set goals, requires the formation of new directions in our science¹⁴⁰. They focus on “language and society”, “language and culture”,

¹³⁷ Newmeyer F. J. Competence vs. performance; theoretical vs. applied: The development and interplay of two dichotomies in modern linguistics // *Historiographia linguistica*. – 1990. – T. 17. – №. 1-2. – C. 167-181.

¹³⁸ Dinneen F. P. *General linguistics*. – Georgetown University Press, 1995.

¹³⁹ PETR S. *Classical typology and modern linguistics*. – 1986.

¹⁴⁰ Tognini-Bonelli E. *Corpus linguistics at work*. – John Benjamins Publishing, 2001. – T. 6.

“language person”, “national language and national thinking”, “language and artificial intelligence” there are problems to be solved on a substantive basis¹⁴¹. New paradigms of world science, formed at the end of the twentieth century and rapidly developing, such as linguopragmatics, psycholinguistics, linguoculturology, lingvocognology, computer linguistics, corpus linguistics, are engaged in the study of these issues¹⁴².

As a result of independence, English linguistics has established itself as a truly independent science¹⁴³. Most importantly, a comprehensive scientific and theoretical assessment of the national nature of our language has been made¹⁴⁴. The theories gained are a great opportunity to move from the study of language structure to a comprehensive study of its occurrence features. This puts the English language on the agenda for new and modern, advanced and effective research methods.

Today, given the urgency of some minor problems of linguistics, the existing scientific potential is not focused on solving important problems, the main tasks defining the future of the industry are still off the agenda. talks about current issues in the sense.

We have tried to prepare this textbook based on the latest achievements in linguistics. In this booklet, we have made effective use of the research and scientific works of outstanding representatives of English linguistics, such as N.Mahmudov, H.Dadaboyev, A.Nurmonov, Sh.Safarov, B.Mengliyev, D.Khudoyberganova, M.Khakimov, M.Yuldashev. Therefore, we consider ourselves musannif, not author. We thank all the teachers who used their research to make this booklet possible¹⁴⁵.

The course “Actual problems of English linguistics” is a theoretical discipline, the purpose of which is to provide students with scientific and methodological

¹⁴¹ Leroy M. Main trends in modern linguistics. – Univ of California Press, 1967. – T. 5.

¹⁴² Newmeyer F. J. Linguistic theory in America. – Elsevier, 2014.

¹⁴³ Okhrimenko V. et al. Theoretical and Methodological bases of research of onomatopoeic lexis in modern linguistics. – 2020.

¹⁴⁴ Lee V. S., Tumanova A. B., Salkhanova Z. H. New Approaches to a Subject of Anthropocentric Linguistics //International Journal of Environmental and Science Education. – 2016. – T. 11. – №. 11. – C. 4716-4728.

¹⁴⁵ Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – MIT press, 2014. – T. 11.

information about the new linguistic paradigm and trends in order to acquaint students with the new social order of English linguistics¹⁴⁶.

English linguistics has grown to a certain extent in recent years, focusing on addressing emerging issues. In English linguistics, as in world linguistics, attention has shifted from the problem of language structure to the role of language in various spheres of human activity¹⁴⁷.

The nature of the linguistic system, the paradigmatic and syntagmatic features of language units, and a comprehensive analysis of their interrelationships are on the agenda¹⁴⁸.

An important aspect of modern world linguistics today is the absorption and interaction of scientific information, which is inextricably linked with various fields of human activity. It is necessary to thoroughly inform students about the peculiarities of new directions in linguistics, such as ethnolinguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, mathematical linguistics, computer linguistics, which emerged as a result of the interaction of linguistics with different disciplines, and boldly direct young talents to these fields.

Today, in the process of teaching the English language in higher education, a systematic approach to it, interpretation of language and its units on the basis of the laws of the system, asymmetry of form and content, in-depth knowledge of the functional diversity of mother tongue, historical linguistics in training theoretically mature linguists it is necessary to clearly define the position¹⁴⁹.

English linguists are now faced with the urgent task of creating a curriculum, manuals and textbooks, teaching materials that will ensure the perfect mastery of the language, both theoretically and practically. To solve this problem, it is necessary to increase the effectiveness of relations between universities and research institutes in

¹⁴⁶ Kim-Renaud Y. K. (ed.). Theoretical issues in Korean linguistics. – Center for the Study of Language (CSLI), 1994.

¹⁴⁷ Schmidt R. Deconstructing consciousness in search of useful definitions for applied linguistics //Consciousness in second language learning. – 1994. – T. 11. – C. 237-326.

¹⁴⁸ Butt M. Theories of case. – Cambridge University Press, 2006.

¹⁴⁹ Lüdeling A., Kytö M. Corpus linguistics: An international handbook. – Walter de Gruyter GmbH, 2008.

the system of the Russian Academy of Sciences, to unite potential, to jointly create the material and technical base¹⁵⁰.

English scholars, who have entered the 21st century in the ranks of world linguists, also face challenges such as “Language and society”, “Man and his language”, which have not been resolved in the last century. There is no doubt that the science of linguistics, which studies the achievements of world linguistics, analyzes them in all its aspects, and at the same time seeks to take its rightful place in the sharp methodological debates in linguistics, will achieve significant success in the 21st century.

O‘ZBEK TILI METODIKASINING QISQACHA TARIXI

Z.Sharipov

O‘zDJTU O‘zbek tili va adabiyoti

kafedrasi katta o‘qituvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada til o‘qitish metodikasi bilan bir qatorda talaba-yoshlar buyuk qomusiy olimlar fikrlari, bu boradagi olib borgan ibratli ishlari bilan tanishish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Ona tilini o‘qitish tarixi ancha qadimgi davrlarga borib taqaladi. Sharqda DC—XV asrlarda ijtimoiy – madaniy hayotda yuksalish, ilm – fanda taraqqiyot kuzatiladi. Bu davrda O‘rta Osiyoda yashab, ijod qilgan qomusiy olimlarimiz turli fanlar bo‘yicha erishgan yutuqlari bilan jahon madaniyati, ma‘rifati, ilmu fan rivojiga ulkan hissa qo‘shdilar. Markaziy Osiyoni jahonga tanitgan Al-Xorazmiy, Abu Iso at-Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn

¹⁵⁰ Spiro R. J., Bruce B. C., Brewer W. F. (ed.). Theoretical issues in reading comprehension: Perspectives from cognitive psychology, linguistics, artificial intelligence and education. – Routledge, 2017. – T. 11.

Sino, Margʻinoniy, Zamaxshariy, Mahmud Koshgʻariy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi ulkan mutafakkirlar bebaho kashfiyotlari bilan oʻz xalqlarining shuhratini olamga yoydilar. Ular taʼlim va tarbiya bobida ham oʻchmas iz qoldirdilar. Chunonchi, buyuk mutafakkir Al-Xorazmiy “Sezgi orqali bilish bu qisman bilish boʻlsa, mantiqiy bilish haqiqatdir”, — deydi va bilim egallashda ijodiy faoliyatni asos qilib oladi. Sharqda “Ikkinchi muallim” deb tan olingan (Arastudan keyin) Abu Nasr Forobiyning “Taʼlim-tarbiya berish usullari” asaridagi “Bilim, maʼrifat, yaxshi axloq bilan bilimdon, maʼrifatli, yetuk, mukammal inson yetishadi. Buning uchun taʼlim jarayoni oʻqituvchi tomonidan toʻgʻri tashkil etilishi, boshqarilishi va maʼlum maqsadlarga yoʻnaltirishi lozim”, — degan fikri “oʻzbek tili oʻqitish metodikasi”da ham asosiy, bosh mezon vazifasini oʻtaydi. Abu Rayhon Beruniy har bir ishning kishi ruhiga, qobiliyatiga mos, uni toliqtirmaydigan boʻlishiga alohida eʼtibor beradi: “Bizning maqsadimiz talabani toliqtirib qoʻymaslikdir. Agar talaba bir masaladan boshqa bir

masalaga oʻtib tursa, u xuddi turli- tuman bogʻlarda sayr qilgandek boʻladi. Har bir yangi narsa oʻrganuvchiga rohat bagʻishlaydi”, — deydi buyuk alloma. Bu xulosa til hodisalarini oʻrganishda, lisoniy materiallarni joylashtirish va oʻqitishda dasturulamal boʻlishi shubhasizdir. Abu Ali ibn Sino — buyuk hakim, tibbiyot ilmining sultoni, ulugʻ mutafakkir, fanning koʻplab sohalari qatori tilshunoslik bilan ham maxsus shugʻullandi, “Lison ul-arab” (Arab tili) nomli kitob ham yozdi. Abu Ali ibn Sino yozadi: “Sening fikrlaring bola yuragiga yetib borib, unga oʻylab, fikr yuritib koʻrishga imkon bersin... Agarda sening suhbatdoshing yoki doʻsting soʻzlaringga va nasihatingga eʼtibor bermayotganini sezsang, suhbatni boshqa vaqtga koʻchir”. Mahmud Koshgʻariy XI asrdagi buyuk tilshunos olimdir. Garchi uning asari “Devonu lugʻatit-turk” (“Turkiy soʻzlar devoni”) oʻz davridagi turkiy soʻzlarni izohlashga bagʻishlangan boʻlsa-da, u soʻz va uning maʼnolarini aniqlash, soʻzdan nutqiy amaliyotda foydalanish, nutq madaniyati borasida ham koʻplab ilmiy mulohazalar bildiradi, ilmiy xulosalar aytadi. Mahmud Koshgʻariy turkiy tildagi fonetik, morfologik qonuniyatlarni, leksik-sintaktik xususiyatlarini, uslubiy oʻziga xosliklarini nozik did bilan

qiyoslaydi va tahlil qilib beradi. Muhimi, buyuk alloma XI asrda xalq tilida iste'molda bo'lgan so'zlarning asl manbai, ularning "yashash joyi" bo'lgan badiiy matnlar bilan birgalikda saqlanib qolishiga erishdi. Keyingi avlod vakillarining qadimgi adabiy til va og'zaki nutq namunalari bilan tanishish imkoniyatidan bahramand qildi. Alloma ko'plab xalq qo'shiqlari, ertak va afsonalari, maqol va hikmatli so'zlarni ham yozib olgan. Ular orasida bevosita til va nutq jarayonlariga oidlari ham mavjud: Ardam bashi til. Til (barcha) san'at turlarining boshidir. Odam so'zning shirinligi bilan lazzatlansa, unga asir bo'lib ketadi. Mahmud Koshg'ariy maqollarning qo'llanish o'rinlarini ham ko'rsatadi. "Suv ko'rmaguncha etuk tartma" — "Suv ko'rmasdan oldin etik yechma". Bu maqol kishlardan mulohazali bo'lishga undalgan kishilarga nisbatan qo'llaniladi. "Keng to'n o'bramas, kengashlig bilig artamas" — "Keng to'n to'zimaydi, kengashli ish buzilmaydi". Bu maqol bir ish boshlashdan oldin boshqalar bilan kengashish, o'zboshimchalik qilmaslikka undab aytiladi. Yusuf Xos Hojib. Sharqdagi so'z va undan foydalanishga qo'yiladigan talablarga misol tariqasida quyidagi fikrlarini keltirish maqsadga muvofiqdir: "Ko'p so'zlilik foydasiz mashg'ulotdir. Tuman so'z tugunini bir so'zda yozish mumkin". Zero, kishi so'z tufayli qadr topishi yoki, aksincha, boshi egik bo'lishi mumkin. Demak, so'z ma'nolarini ilg'ash, so'z ishlatish uchun ham bilimdonlik talab etiladi. Alisher Navoiy o'zbek tili ravnaqi uchun astoydil kuyindi... Turkiy til ravnaqi uchun qat'iy kurash olib bordi Asarlarida o'zbek tilining leksik-grammatik imkoniyatlaridan unumli va mahorat bilan foydalandi. Zahiriddin Muhammad Bobur Alisher Navoiyning adabiy tilga muvofiq ijod etganini maxsus ta'kidlaydi: " Andijon elining lafzi qalam bila rostdur, on uchunkim Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovujudkim , undan nash'u namo topibtur, bu til biladur. Navoiy tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ta'kidlaydi, uni "guhari sharif" deya ta'riflaydi. So'z insonni hayvondan ajratgan ulug' ne'mat deya ulug'laydi: Tengriki, insonni qilib ganji roz So'z bila hayvondin anga imtiyoz. Navoiy har doim shaklning mazmunga uyg'un bo'lishini talab etadi: Nazmki ta'n anga margub emas, Ahli ta'oniy qoshida xo'b emas. Nazmki ham surat erur xush anga,

Zimnida ta'ni dog'i dilkash anga. Zamaxshariy, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Xoja Bahovuddin Naqshband, Mirzo Ulug'bek, Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi allomalarning ma'rifiy fikrlari, axloqiy- ta'limiy qarashlari ham yoshlar taibiyasida muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi — T.: "O'qituvchi", 1995.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. va boshqalar. Ona tili 5-7-sinflar, 9-sinf. - T.: "Ma'naviyat", 2004-2006
3. www.ilm.uz

M U N D A R I J A

1.3.Худайбергенова. Ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитиш технологиясида маданиятлараро мулоқот ва коммуникатив компетенция тушунчаси.....	4
2. Б.Қараева. Талабаларнинг нутқ маданиятини шакллантиришда сўзларнинг этимологиясидан фойдаланиш.....	12
3.3.Салишева. Монологик нутқ - тил билимининг юқори даражаси сифатида.....	17
4. Б.Суюнов. Тезаурус – сўз семантикасини ёритувчи луғат.....	22
5.М.Х.Ахмедова. Тил ўқитиш жараёнида педагогик технологиялар ва технологик терминларнинг этимологияси.....	26
6.S.Maksumova. O‘zbek tili darslarida modellashtirish metodidan foydalanish...	29
7. Я.Авлакулов. Понятие пространства узбекского языка.....	32
8. З.Шаропова. Давлат тили софлигини сақлаш – долзарб масала.....	37
9. N.Jiyanova. Tog‘ay Murodning “Yulduzlar mangu yonadi” asarida fonostilistik vositalarning uslubiy o‘rni.....	41
10..Ахмедова. Коммуникатив нутқда ноадабий сўзларнинг қўлланилиши.....	46
11. О.Мо‘minova. Ism qo‘yish va uning imlosi xususida.....	49
12. Ў.Мамараимова. Медиа тилининг аксиологик тадқиқи.....	53
13.А.Толеўбаева. Газета тили: публицистик услубнинг ўзига хос хусусияти.....	55
14.Д.Саидкодирова. Компьютер терминларининг адабий тил меъёрида тутган ўрни.....	60
15.D.Bobojonov, B.Sodiqova, S.Hafizov. Gazetaning kelib chiqishi va uning tushunchalari.....	64
16. А.Ахмедова. Лакуна ҳодисасининг тадқиқи	67
17. Z.Usmonova. O‘zbek tili darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish.....	72
18. С.Атаханова. Талабаларда соғлом тафаккурни ривожлантиришнинг шакл ва методлари.....	75

19. Г.Нарзиева. Тилшуносликда маданий код тушунчаси.....	85
20. Ш.Зоитова. Туб номлар ясама ва қўшма топонимларнинг юзага келиши.	89
21. N.Xo'shbaqova, G.Habibulloyeva. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda chet tilini o'qitish metodikasining ahamiyati.....	93
22. Г.Умарбекова. К вопросу о составлении оптимальных переводческих упражнений и их применении в процессе обучения иностранному языку.....	97
23. X.Otakhanova. Cognitive semantics: Theoretical issues and research methodology.....	101
24. Г.Умарбекова. Значение лексической работы на современном этапе преподавания русского языка как иностранного в неязыковом вузе.....	111
25. М.Сайдалиева. Прецедент ном асосида деонимлашиш ҳодисаси.....	115
26. S.Atakhanova. Some social-political conditions of harmoniously developed personality/ barkamol shakhs/ formation in Uzbekistan.....	121
27. Q.Nazarov. O'zbek va ingliz xalq maqollarida rostgo'ylik va yolg'onchilik tushunchalarining kognitiv va pragmatik tahlili.....	126
28. O.Nasirdinova. O'zbek tilini darajalab o'qitishda leksik minimumni tanlash va mavzuiy guruhlarni tasniflash (II daraja asosida).....	130
29. T.Jarkinova. Diniy-adabiy manbalarda Yusuf A.S. siyosi va unga aloqador sujetlarning dostonlardagi talqini.....	137
30. F.Ashurova. XX asrda tilshunoslik masalalari.....	144
31. G'.Arapov. Yengil sanoat leksikasining etimologik tavsifi (ingliz tili misolida).....	147
32. X.Жабборова. Радио матни хусусиятлари: лингвомаданий аспект.....	150
33. Sh.Islomova. So'roq olmoshlarining real (haqiqiy) so'roq ma'nosida qo'llanilishi.....	154
34. А.Гаппаров. Сиёсий лексиканинг лингвистик табиати.....	157
35.Ф.Акбарходжаева. Ўзбек тиббиёт терминологиясида лотин тили ўзлашмалари.....	161
36. D.Pulatova. O'zbek tilshunosligida ko'makchilarning lingvistik xususiyatlari.....	165

37. M.Fozilova. Talabalarga badiiy matnlar orqali o‘z fikrini og‘zaki bayon qilish kompetensiyasini shakllantirish bo‘yicha tavsiyalar.....	170
38. D.Eshanqulov. Zamonaviy lug‘atlarning yaratilishi va uning lingvistik asosi.....	174
39. Д.Бобожонов. Газета сарлавҳаси: прагматик аспект	180
40. F.Ashurova. Til – millat ruhi.....	184
41. Д.Алаудинова. Оғзаки нутқни ўстиришга доир ўтказилган педагогик тажриба синов натижалари.....	187
42. О.А.Абдуназаров. -Chi qo‘shimchasining ot yasashdagi o‘rni.....	191
43.Х.Отакханова. Chapter main trends in modern linguistics development.....	197
44. Z.Sharipov. O‘zbek tili metodikasining qisqacha tarixi.....	203

